

KUMARASAMBHAVA

BY

KALIDASA,

(First Seven Cantos only)

WITH THE COMMENTARY

OF

MALLINATHA

EDITED WITH ADDITIONAL NOTES AND
HISTORICAL ALLUSIONS

BY

KHILIRAMOHANA MOOKERJEE

AND

JAGANNATHAN TARKALANKARA

Tarkalankara and Co

~ ~ ~ ~

CALCUTTA

PRINTED BY K. C. CHAKRAVARTY AT THE

KAVYAPROKASHA PRESS

1871

1

Uttarpara Jaikrishna Public Library

accn. No 28372 ... Date ...

कुमारसम्भवस्य पौराणिकानीतिवृत्तानि ।

१ सर्ग १ श्लोकस्य ।

अस्ति किल हिमालयाख्यया विश्रुत भ्रैलराजो हि पञ्चस्था
दिशि रथ्याख्यसुविस्तीर्ण-महादेशस्य पूब्प्रान्तवन्ति-सागर पश्चि-
मस्या दिशि युरोपाभिधेयमहादेशस्य दक्षिणवन्ति सागरश्चावगाह्य
धरणीतल-मध्यवन्तिमहाप्राचीरवत् द्योतमान इति शास्त्रप्रसिद्धि ।
एतदक्षिणवन्ति-पारस्य-प्रभृति-विविध-जनपदा प्रथम हिमवध-
सञ्जया दक्षिणवधसञ्जया च पश्चात् भारतवधसञ्जयापि च विश्रुता
इत्यामनन्ति पौराणिका । माकण्डेयादि-पुराणानां मते भारतवधस्य
हि नव भेदा इन्द्रद्वीप , कसेरु , तामपण , गभस्तिमान् ,
न गद्वीप , सौम्य , गन्धर्व वाह्य , सागरद्वीपश्चेति । अधुना
भारतसञ्जया विख्यात पूब्बतन-भारतवधस्य नवम खण्ड प्राग्श
सागरपरिवृततया सागरद्वीपसञ्जयैव विश्रुत आसीत् ।

कले प्रथममस्य सागरद्वीपस्य पूब्बप्रान्ते किराता , पश्चिमे
यवना , दक्षिणे समुद्र , उत्तरे हिमवान् , मध्ये च ब्राह्मणा क्षत्रिधा
वेश्या शूद्राश्च यथास्थानम् आसन् । अस्य परिमाणं दक्षिणादुत्तर-
पथेन सहस्रयोजनम् । अत्र महेन्द्र मलय , सञ्ज , सुक्तिमान्
ऋक्षपर्वत , विन्धर , पारिपात्रश्चेति सप्तैव कुलाचला । एतदति
रिक्ता अपि बहुवो महाशैला सन्ति । ते च कोलाहल वैभ्राज मन्दर-
ददक्ष-बातधम-वेद्यत मैनाक-सुरस तुङ्गपर्व-गोधन-पाण्डुराचल
सुषिणीय जयन्त रेवत अम्बुद ऋष्यमू-गोमन्त कूटशैल श्रीपर्वत
चकोर प्रभृति सञ्जया विख्याता । अस्मिन् सागरद्वीपे हिमवन्नि सृता
गङ्गा सरस्वती सिन्धु वन्ध्रभागा यमुना शतद्रु वितस्ता ऐरावती कुह
गेमती धृतपापा बाहुदा दृषद्वती विपाशा-देविका वङ्ग विशाखा-
गङ्गकी-कौशिकी-प्रभृतय , पारिपात्रशैलोद्भवा वेदकृतिमुखा

विन्ध्यपर्वतसम्भवा नर्मदा-सुरसाद्या, ऋक्षपर्वतनिगतास्तापी^१
 पयोष्णी निविन्ध्याप्रमुखा, सङ्घपादोद्भवा गोदावरी भीमरथी कृष्ण
 वेण्यादिका, मलयोत्पन्ना हतमासा-तामपर्णीप्रभृतय, महेन्द्राद्रि
 नि हृतास्त्रिसामा आय्यकुल्याद्या, शुक्तिमत्यादसम्भवा ऋषिकुल्या
 कुमारीप्रभृतयो बङ्गसख्या नद्य सन्ति। आसा नदीना समीपे मध्य
 देशे, मत्स्या कुशूला कुल्या कुन्तला काशि कोशला अब्बुदाः
 पुलिन्दा समका वृका अन्ये च जनपदा सन्ति। उदीच्यास्तु जन
 पदा वाङ्गीका वाटधाना आभीरा कालतोयका अपरान्ता
 शूद्रा पङ्गवा चम्पखण्डिका गान्धारा यवना सिन्धव सौवीराः
 मद्रका शतङ्गदा खलित्या पारदा हाग्मृषिका माठरा रक्ष-
 हतका कैकया दशमानिका क्षत्रियोपनिवेशा वैश्यकुलानि शूद्र
 कुलानि काम्बोजा दरदा ववरा अङ्गलौकिका नीचा तुषारा
 पङ्गवा वाङ्घतोयदा आत्रेया भरद्वाजा प्रस्थला दशरुका लम्पका
 सूनकारा चलिका जाङ्गवा अपथा अस्मिन्ना किराता ताम्रसा
 हसमांगा काश्मीरा तङ्गणा चूलिका ऊडुका उणा दागाः
 अन्ये च। प्राच्यास्तु जनपदा, अन्ध्र राका मुदगरा अन्तगिरय
 वाहगिरा श्रवङ्गा वङ्गा मलदा मलवत्तिका ब्रह्मोत्तरा प्रवि
 जया भागवा अङ्गा मद्रका प्राग्ज्योतिषा मद्रा विष्णुहा ताम
 निप्ता महुा मगधा गोमेदास्तथान्ये च। दक्षिणात्या जनपदास्तु,
 पाण्ड्या केरला चेला कुल्या सेतुका मूषिका कुमारा वान
 वासिका महाराष्ट्रा माहिषिका कलिङ्गा आभीरा ऐषीका
 आठव्या श्वरा पुलिन्दा विन्ध्या मालेया वैदभा दण्डका
 पेरिका मैथिलिका अशका भोगवदना तेलिका कुन्तला अन्ध्रा
 उड्दिदा नालकारका अन्येऽपि च। पाश्चात्या जनपदास्तु, रोपा-
 रका कालनदा दुह्ला ताक्षीयका कारखारा लोहजङ्गा वा^१
 राजभद्रा तोसला कोशला तैपुरा विदिशा तुषारा तुम्बरा
 पाटव नैषधा पुलिन्दा सुशीला रूपमा तामसा कुबमिण कर-
 स्करा नासिका अन्तरनर्मदा मारव कच्छा समाह्वेया सारखीता
 कच्छीया सुराष्ट्राः आवन्त्या अब्बुदा एते चान्ये च। विन्ध्यपर्वति-

हिता जनपदास्तु उत्तमणा दशाणा भोजा किक्लिन्वा अनपा
तुण्डिकेरा वीरहोत्रा अवनतय एते चान्येच सन्ति । एतद्विस्तारो
विष्णुपुराणे द्वितीयांशे तृतीयाध्याये माकखेयपुराणे च द्रष्टव्य ।

हिमालयपर्वतसुस्थान यथा माकखेयपुराणे “एतत्तु भारत
वष चतु सस्थानसंस्थितम् । दक्षिणे परतो ह्यस्य पूर्वेषु च महो
दधि । हिमवान् उत्तरेणास्य काम्मुकस्य यथा गुण ॥” हिमालयो
हि काम्मुकान्नतेभारतवषस्य गणखरूप इत्यथ ।

१ सर्गो २ श्लोकस्य ।

देवादिभिर्दशभिवर्गैस्तत् तत् स्वाभिमत पात्रम् उपादाय तत्
तत् स्वाभिमत पयो भूमि दुग्धा । एतेषा देवादीना तत् तद्योग-
बलात् तज्जातीया एव वत्सविशेषा दोग्धुविशेषाश्चाभवन् । तमेव
देशादिषु दोग्धुवत्सादिक्रमं हरिवंशमतस्याद्युक्तं संक्षेपेण वक्ष्याम ।
देवानाम् इन्द्रो वत्स, मित्रो दोग्धा सौवण पात्र बल क्षीरम् ।
मुनीना सोमो वत्स, बृहस्पतिदोग्धा, इन्द्रासि पात्र, तपो ब्रह्म च
क्षीरम् । देव्याना विरोचनो वत्स, द्विमूढा दोग्धा आयस पात,
माया क्षीरम् । राक्षसाना सुमाली वत्स, जतुनाभो दोग्धा, कपाल
पात्र, रुधिर क्षीरम् । अग्नीणा हिमवान वत्स, मेरुदोग्धा,
शिलाभय पात्रम्, आषधीरत्न क्षीरम् । गन्धव्याणा चित्ररथो
वत्स, विश्वावसुदोग्धा, पद्म पात्र, गन्ध क्षीरम् । उरगाणा तक्षको
वत्स, धृतराष्ट्रो दोग्धा अलावु पात्र, विष क्षीरम् । यक्षाणा कुबेरो
वत्स, सुवर्णो दोग्धा, आमृशमय पात्रम्, अन्नदान क्षीरम् ।
पितृणा यमो वत्स अन्तको दोग्धा राजत पात्र स्वधा क्षीरम् ।
तर्हणा मृत्तो वत्स, शालवृक्षो दोग्धा, पालाश पात्र विन्नसरोद्दण
क्षीरम् । तदुक्तं हरिवंशे “देवा मितेन्द्रसौवर्णबल तु मुनयस्तथा ।
बृहस्पतीन्दुर्वेदैश्च तपो, दैत्या द्विमूढत ॥ विरोचनायसानाश्च माया
रक्षोगणा अपि । जतुनाभसुमाश्लिभ्याम् अस्था रत्न ततोऽत्रय ।

मेरुहिमाद्रि-शैलेस्तु रत्न, गन्धर्वजातय । सुखं चित्ररथाम्भोजै-
गन्ध तु, भुजगास्तत । पृतराष्ट्रं तत्कालाबुभिश्च विषमुल्लङ्घम् ।
यक्षा सुकण्ठधनदामैरन्तर्दि पितृव्रजा । अन्तक प्रेतराष्ट्रं रौप्ये
स्वभामथ महीरुहा । शाल-श्वत्-पलाशैश्च क्लिन्नसरोहण मुञ्ज ।
खदाग्ध-वत्सपातैस्ते तत तद्दुःखरुव्वराम् ॥” इति

पृथूपदेशेन पृथिवीदेहनकारणान्तु—पृथो पूष्वमराजकतया
प्रनष्टास्त्रीषधियु च्छधादिता प्रजा प्रजापति पृथुमभिगम्य निवे
दयामासु, राजन्’ इत पूष्वमराजकसमये धरित्रया सकलौ-
षधयो यस्ता, तत सव्वा प्रजा क्षयमायान्ति । भवानस्माक वृत्ति
प्रद प्रजापाल प्रजापतिना निरूपित । अतो भवान् क्षुतक्षामाणा
मस्माक वृत्ति निवत्तयितुमहतीति । अथ तदा तदाकथ्य कुपितो
राजा दिव्य सशर शरासनमाजगवमानाय वसुन्धराम-वधावत् ।
वसुन्धरा तु भयविङ्गला गोरूपमास्थाय पलायितुमुपचक्रमे । सा तु
सप्तलोकमध्ये यत्र यत्र यथै, तत्र ततैव पश्चादायान्त पृथुमुद्यतायुध
दृष्ट । अथ तद्बाणपरित्राणपरायणा प्रवपमाणा पृथु पृथपरो
क्रममाह वसुधा राजन् । किमथ मा हन्तुमुद्यतायुधोऽसि ?
स्त्रीबध्नेन ते महापातक भविष्यति । अहमेकमुपाय कथयामि,
यदीच्छसि, तत् कुरुष्व । समस्ता ओषधयस्तु मया जोषा ।
अधुना तु तादृश वत्सं प्रकल्पय, येनाह वत्सला क्षीर क्षरेयम् ।
अधुना विषमम् अत छषेरयोग्य भूतस सव्वत्र सम विधीयताम्,
येनाह वरोषधिबीजभूत क्षीर सव्वत्र क्षरेयम् । अथ राजा शत-
सहस्रं शैलानुत्सारयामास । नहि पूष्वयुगे विषमे पृथिवी
तले नगराणा यामाणा वा प्रविभाग आसीत् । पूष्व शस्योत्
पादन पशुपालन बाणिक्य वा किमपि नाभूत् । पृथोरेवेतेषा
सव्वेषा सम्भव । पूष्व प्रजाना फलमूलमात्रमाहारद्रव्यमासीत् ।
तदपि महता कष्टेणालभ्यत ।

अथ पृथु स्त्रायम्भुव मनु वत्स प्रकल्पय स्वे पाणौ पृथिवी
सव्वाणि शस्यजातानि दुरोह । अद्यापि सव्व प्रजास्तेनाह्ननैव
वत्तन्ते । अथ देव दैत्य गन्धर्व-पितृ पव्वतादिभिस्तत् तत् पात्र त

त दोग्धृविशेष कल्पयित्वा तत् तत् स्वामिमत्तं प्रयो धरणी दुग्धा ।
 एव सव्वशैला हिमालय वतसं, नेह दोग्धार प्रकल्प्य पाषाण
 मय पात्रमादाय ओषधिरत्नरूप क्षीर दुदुङ्करिति पुराणप्रसिद्धि-
 रिति । एतद्विस्तारो ह्रिविवादाौ विष्णुपुराणे प्रथमांशे १३ अध्याये
 चानुसन्धेय ॥ २ ॥

१ सर्गस्य ३ श्लोक ।

हिरण्यगर्भतनयादत्रे सोम सम्बभूव । तच्च भगवानजयोनि
 रशेषैषधि-द्विज नक्षत्राणामाधिपत्येऽभ्यषेचयत् । सच राजसूय-
 मकरोत् । तत्प्रभावादत्युत्कृष्टाधिपत्याधिष्ठातृत्वाच्चैन मद् आवि-
 बेश । तेन चासौ सकलदेवगुरोऽवृहस्पतेस्तारा नाम पत्नी जहार ।
 ब्रह्मश्च वृहस्पतिप्रायितेन भगवता ब्रह्मणा प्राथ्यमान सकलैश्च
 देवर्षिभिर्याच्यमानोऽपि न ता मुमोच । तस्य हि वृहस्पतिदेवाद्-
 शना पार्ष्णिप्राहोऽभवत् ।

यतश्चोशना, ततो हि समस्ता एव दैत्यदानवनिकाया महान्त-
 मुद्यम चक्रु । वृहस्पतेरपि सकलदेवसैन्यसहाय शक्रोऽभवत् ।
 एवञ्च तयोरतीवोग्रस्तारकानिमित्तं सग्रामं प्रवृत्ते । ततश्चा-
 सुरा सुरेषु सुरा असुरेषु शस्त्राणि मुमुचु । एवञ्च क्षुब्धमशेष
 जगत् ब्रह्मण्य शरणं जगाम । पितामहश्च सव्वान् विनिवाथ्य वृह-
 स्पतेस्तारां प्रवृत्तात् । वृहस्पतिरपि तामन्तं प्रसवामवशोक्याह
 नैव मम क्षेत्रे भवत्यन्यसुतो धाथ्य, तदुत्सृज्यैनमलमतिघातोऽनेति ।
 सा च तेनैवमुक्ता पतिव्रता भक्तवचनात् तमीषिकास्तम्बे गभमत
 ससर्व्वं । स चेत्सृष्टमात्र एवातितेजसा देवानां तेजास्याचिक्षेप ।
 वृहस्पतिमिन्दुं च तस्य कुमारस्यातिप्राकृतया साभिजातौ दृष्ट्वा
 देवाः, ससृष्ट्यन्नसन्देहास्तारां पप्रच्छुः, सत्यं कथयात्माकमति-
 सुभगे । कस्याथमात्मज ? सोमस्याथ वृहस्पते ? इत्युक्तापि सा
 तारा क्रिया च क्षिप्तिदुवाच । ब्रह्मोऽप्यमिहित्वा यदासा देवेभ्यो

नाचचक्षे, तत कुमारस्तां शम्भुमुद्यत, प्राह च, दुष्टे । जननि
कस्मान्मम तात नाखगसि ? अथैव तेऽलीकलज्जावत्या शक्तिमद्
मह करोमि ।

अथ भगवान् पितामहस्त कुमार सनिवाथ स्वयमपृच्छत्,
ताराम् कथय वत्से । कस्यायमात्मज ? सोमस्याथ दृश्यते ?
इत्युक्त्वा तारा लज्जाजडमाह, सोमस्येति । तत स्फुरदुच्छ्वसिता-
मलकपोलकान्तिभगवान् शशाङ्कस्तमालिङ्ग्य कुमार, साधु साधु
वत्स । बुधोऽसीति बुध इति नाम चक्रे इति । एतदेव विष्णुपुरा
णादि-सम्मत शशाङ्कनस्य शाङ्कनकारणम् ।

१ सर्गे १६ श्लोकस्य ।

सप्तधिमखड्ग सर्वोपरि दृश्यते । मरीचिः, अत्रि पुलह,
पुलस्त्य, क्रतु, अङ्गिरा, वशिष्ठ, एते सप्त रक्षसो मानसपुत्रा ।
सम्भूति, अनसूया, क्षमा, प्रीति, सन्नति, अरुन्धति, लज्जा, एता
सप्त सप्तर्षीणा पत्न्य ॥ पद्मपुराणे स्वर्गखण्डे ११ अध्याये एतदि-
त्तारो द्रष्टव्य ॥

१ सर्गे २० श्लोकस्य ।

पुरा कृतयुगे सव्य एव शैला पक्षवन्तः श्रीघ्नमामिनश्चासन ।
ते तु गरुडा इव इतस्तत सव्या दिशो व्रजन्ति स्म । अथ सहसा
पञ्चतपातेन ग्रामनगरादिभ्यस्तात् भयाकुला देवा महधयस्था
भवन । अथ रोषपरतत्र कुलिशपाणि कुलिशपातेन सर्वेषां
पञ्चताना पक्षसिञ्छेद । हिमालयस्य मैनाकनामा कश्चित् पुत्र
पवनस्य साहाय्येन तत्प्रियसखेनाम्भोजिधिना धरि रश्मित इति ।
एतद्वित्तारो रामायणे सुन्दरकाण्डे प्रथमसर्गेऽनुबन्धेय ।

१ सर्गे २१ श्लोकस्य ।

एकदा प्रजापतिदत्तो महासप्तमारोभे । स च भूतनाथमृते
 सत्त्वानेव सुरानाजुह्वय, हृदयश्च प्रददौ । अथ शिवा शिवस्यानु-
 मया यज्ञदशनाथ यज्ञभूमिमाजगाम । दक्षस्तु भ्रमशानवासिन्या
 समागमेन मे यज्ञभूमिरपवित्रेति मुहुर्मुहुर्ब्रुवाच, दृषध्वज विनि-
 निन्द च । तदा तदाकण्ठ दाक्षायशौ यज्ञामौ प्रविवेश, दक्षसम्भूत
 मपवित्र देह परितत्याज च । अथ तदवगत्य भूतनाथ क्रोध-
 परीतो दक्षस्य यज्ञ विध्वंसयामासेति । एतद्विस्तारश्च शैवपुराणे
 उत्तरखण्डे दशमादिकेष्वध्यायेषु द्रष्टव्य ।

१ सर्गस्य २७ श्लोके ।

हिमालयस्य शत पुत्रा आसन् । तथा च कालिकापुराणे
 ४० अध्याये—“श्रीदेव्युवाच । शत पुत्रा सम्भवन्तु भवत्या वीथ्य-
 सयुता । तत्रैको बलवान् मुख्य प्रथम सभविष्यति । एयमुक्त्वा
 जगद्दाती तत्रैवान्तरधीयत । मेनका च मुद लब्धा हृदयान् प्रविवेश
 ह । तत काण्ठ तस्यप्राप्ते मैनाकमचलोत्तम् । पक्षेण सह योऽद्यापि
 सिन्धुमध्ये प्रवर्तते । मेनका सुषुप्ते देवी देवेन्द्र स्पन्दयागतम् ।
 अन्यान् ऊनशत पुत्रान् क्रमात् सा सुषुप्ते च ह ॥” इति ॥

द्वितीयसर्गे २१ श्लोकस्य ।

नेत्रसहस्रेण नेत्राणां चक्षुषां सहस्रेणेति महिनाथादय सर्वं एव
 विचक्ष्णा व्याचक्षते । वस्तुतस्तु सहस्रेणेतस्य नेत्रसहस्रं नासीत् ।
 तस्य हि सहस्रं त्रिधा आसन् । एकैकसचिवस्तु तस्य एकैक-

नेत्रस्वरूप । नेत्रसहस्ररूपेणासौ सचिवसहस्रेण सव्याणि राज-
काव्याण्यपश्यत्, पथालोचयच्च । तेनैव कारणेनासौ सहस्रनयन
इति नाम्ना विख्यात इति वैदिकी प्रसिद्धि । भ्रमान्वा पौरा
णिकाल्नु तस्मिन् मन्त्रिसहस्रपरिवृते देवराजे प्रकृतनेतसहस्र
सोपाख्यानमारोपयामासु । एतत्प्रमाणन्तु अस्मत्प्रणीत कामन्दकी
नोति टीकायामनुसन्धेयम् ।

श्लोकस्यास्य तात्पर्यं तु, मन्दानिखान्दोलितारविन्द-वृन्द
मदृश वासवप्रेरित मन्त्रिसहस्र युगपदेव वृहस्पति वक्तव्यार्थं नि
श्लोकायामास, इति । परश्लोके तु, वृहस्पति सचिवसहस्रातिरिक्तो
विशिष्टसचिव इति भाव ॥ २६ ॥

३ सर्ग ४१ श्लोके ।

“यस्या दिशि स्थित शुक्रो जीवितेच्छुन ता व्रजेत् ।” इति
न्यातिविद ।

४ सर्गस्य ४१ श्लोके ।

एकदा भगवान् पितामह स्वपुता सन्ध्या निरुपमरूपवती युवती-
मालोक्य पञ्चशरशरज्ज्वरित-कलेवरी मन्त्रित इव भूमौ पपात ।
सन्ध्या तु पितरं स काममालोक्य अधोमुखी व्रीडाभिभता अन्तर्गृह
प्राविशत् । ब्रह्मापि कन्य मन्तर्गृहगता वीक्ष्य तत्रैव जगाम, जगाद्
च विनयावनत हताञ्जलि, अये विलासिनि । तव कटाक्षेण
मोहितमदनातुर मा त्वाहि । मदनाम्बुधौ निमग्न मा समुद्धर ।
अधरामतसेकेन मे विरहाग्नि निवापय । सन्धेयावाच, पित ।
धम्मन्त्री धम्मनिष्ठापरस्व भवान् यद्येक पापमाचरेत्, तदा पापेभ्यो
विनिवृत्तितु क ममर्थो भविष्यति ? अतो भवान् यत्नेन धम्म पा
यतु । तदाकृष्णाह च ब्रह्मा, यद्यत्किञ्चनप्रदानेन मा विप्रत्य न

करोषि तदाह प्राणान् त्यज्यामि इति । सन्धेरावाच स्वकन्यासम्भोगेन जिर्जाविषोक्ते मरणमेव श्रेय । सन्ध्या इत्येव बह्वविधमुक्त्वा वसनेन वदनकमलमाट्टयोत् । मदनबाण विमोहितो ब्रह्मा च बलनतामालिलिङ्ग । सन्ध्या चोपायान्तरमपश्यन्ती ब्रह्माणं निक्षिप्य मृगी भूत्वा पलायितुमुपचक्रमे । ब्रह्मापि मृगो भूत्वा मृगीभूता सन्ध्यामन्वधावत् । सन्ध्या च यत्र यत्र जगाम, तत्र तत्रैव मृगरूप पापाचारनिरत पितर ददश । अथ सा परिजायाधिनी देवराज शरणययौ अग्निं कम्मणि तिरश्चा न दोष इति तित्थक् रूपिणा ब्रह्मणा कथिते देवराज “धम्मञ्चो भवान यथेच्छं कुरु” इत्येवमेवोवाच । अथ ब्रह्मा पुनरपि सन्ध्यामन्वधावत् । इत्येव बह्वनि वषाण्यतीतानि । अथैकदा भगवान् महेश्वरस्तमवलोक्य चिन्तयामास बह्वकालमाकाशमण्डले धावन्ती मृगीय का ? कश्चाय मृगपश्चात् परिधावति । अथासौ योगबलेन ब्रह्माणं दुहितृगमनात्थन परिच्छाय घम्मसरक्षाय श्रेण्यास्य शिरश्चिच्छेद । सन्ध्या तु पुनरपि स्वरूपमास्थाय सत्यलोकमगमत् । मृगरूपिणो ब्रह्मण शरीरभमावपत्त । शिरस्तु नभोमण्डल एव तस्यौ । तदद्यापि मृगशिरो नक्षत्ररूपेण दृश्यते । अथ शिवानुग्रहेण ब्रह्मा स्वरूपमुपलभ्य पर निवेदमापन्न स्वकृत दुष्कृत मुहुत मुहुत उविनिनिन्द । एतद्विस्तारश्च शिवपुराणादावनसन्धेय ॥ ४१ ॥

६ सर्गस्य ८ श्लोके ।

‘चतुयु गान्ते वेदाना जायते किल विद्मव । प्रवत्तयन्ति तानेत्य भुवि सप्तयथो दिव ॥’ इति विष्णुपुराण-तृतीयाशस्य २ अध्याये ।

७ सर्गे ३० श्लोकस्य ।

“ब्रह्मराद्या मातर ऊता” इति भागरि । “ब्रह्मराद्या मातर

सप्त" इति हेमचन्द्र । एतदनुसारेण टीकाकृता मल्लिनाथेन "सप्त मातर' इत्युक्तम् । "ब्रह्माख्याया स्मृता सप्त देवता मातरो बुधै" इति ह्युक्तम् । "स हि ब्रह्माणी वैष्णवी चैत्री रौद्री वाराहिकी तथा । कौबेरीत्यपि कौमारी सप्तैव मातर स्मृता इति पठति" इति भानुजीदीक्षित । "सव्यधरादयस्तु 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैत्री वाराह्यी वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि कौबेरी सप्तैता मातर स्मृता इति आहु" इति रायमुकुट-भरतमह रमानाथ-क्षीरस्वामिन । "सप्त मातर इति सुभति-नरसिंहा" इति मधुरेश । "ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा, वाराह्यी च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातर ॥" इति भुवनेश्वरी स्तोत्रटीका ।

'ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातर" इत्यस्य टीकाया "ब्राह्मी माहेश्वरी चैत्री वाराह्यी वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुण्डा चचिकेत्यष्ट मातर" इति भानुजीदीक्षित । भगीरथ मधुरेश-भरतमह-रमानाथ क्षीरस्वामि रायमुकुटादीना मतेऽपि अष्ट मातर । शब्दस्तोम-महानिधौ तु "ब्राह्मी माहेश्वरी षष्ठी वाराह्यी वैष्णवी तथा । कौमारी चैव चामुण्डा चचिकेत्यष्टमातर ॥" इति । नामव्यत्ययोऽपि दृश्यते । "ब्रह्माणी वैष्णवी रौद्री वाराह्यी नारसिंहिका । कौमारी चापि माहेश्वरी चामुण्डा चैव चण्डिका ॥" इति रत्नमालाविवृति ।

वराहपुराणसम्भवा मातृकागणोत्पत्तियथा—एकदा भगवान् अन्धकरिपरन्धकनामानमसुर जिभ्रूलोनाहनत् । तेन तस्य भूतल पतितै शोणितविन्दुभिरसङ्ख्याता अन्धका सबभुव । तदेव लोकाय महदान्धर्थं भगवान् दत्त श्रुत्वा तमन्धकमच्चित्तेप । नारायणस्तु दधिरसमुद्भूतान् अन्धकान् चक्रौ चैव निजघ्नान । अथोत् द्विजस्य श्रुत्वा तस्य अन्धकस्य दधिरविन्दव पुनरपि भूमौ पतन्तीति दृष्ट्वा क्रुद्धस्य शङ्करस्य मुखात् उवाचा विनिययौ । एत न्मत्तिरेव योगीश्वरी । अथ ब्रह्म-विष्णु कान्तिकेय प्रभृतिभिरपि अन्या सप्त मत्तयो विनिम्नता । एता एव अष्ट मातर । आभिरेवान्धकस्य शोणितधारा विशोषिता । तथा चोक्त वराहपुराणे "कामः क्रोधश्चक्रा चोभौ मदी मोहाऽथ पञ्चम । मात्सर्यं षष्ठ

मित्याहुः पेशुन्य सप्तम तथा । अनसूयाष्टमी ज्ञेया इत्येता अथ
मातरः । काम योगीरी विद्धि क्रोध माहेश्वरी तथा । लोभस्तु
वैष्णवी प्रोक्ता ब्रह्माणी मद एव च । मोह खयन्तु कौमारी मात्स्य
चैन्द्रजा विदुः । यामी दण्डधरा देवी पेशुन्य खयमेव च । अनसूया
वराहाख्या इत्येता प्ररिकीर्त्तिता ॥” इति ।

माकण्डेयपुराणम्—ब्राह्मी ब्रह्मण्य शक्ति मूर्त्तिमती हृसाहृता ।
माहेश्वरी महेश्वरस्य शक्तिवशाहृता । ऐन्द्री इन्द्रस्य शक्तिरैरावता
हृता, वज्रहृता च । वैष्णवी विष्णो शक्तिगण्डाहृता शखचक्रपदि-
हृता च इत्यादि । एतन्मते यावत्सङ्ख्या देवास्तावत्सख्या एव
देवशक्तयस्ता एव मातर इति । एतद्विस्तारो माकण्डेयपुराणऽनु-
सन्धेयः ।

७ सर्गे ३६ श्लोकस्य ।

काली भगवत्या मूर्त्तिभेदः । एकदा शुम्भनिशुम्भपीडिता सख
एव देवा हिमालयस्य गङ्गाप्रपातरन्निधौ महामाया प्रतुष्टुवुः । अथ
सव्वामरैः सन्तुता देवी मातङ्गवनितारूपमाख्याय देवानपृच्छत् केय
किमथ स्तूयते युष्माभिः ? किमथञ्च यूयमत्र मातङ्गाश्रमे समा-
गताः ? इत्येव ब्रुवन्त्या एव तस्या मातङ्गया शरीरतो भगवती
काली प्रादुरासीत् जगाद् च देवाः सर्वे शुम्भनिशुम्भ प्रपीडिता
मामेव स्तुवन्ति । मातङ्गया शरीरतो देव्या नि सृताया कृष्णा
मातङ्गी गौरी बभूव । उदभूता देवी च कालीति नाम्ना विख्याता
भिन्नाङ्गननिभाभवत् । इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६०
अध्यायः । अस्या ध्यानन्तु तत्रैवोक्तं यथा—“त्रतुर्भुजा कृष्णवर्णा
मुखमालाविभूषिताम् । खड्ग दक्षिणपाणिभ्यां विभतीन्दीवर-
त्वधः । कर्त्वीक्ष्ण खपरिचैव क्रमाद्दामेन विभतीम् । खं लिखन्ती
जटामेका विभती शिरसा खयम् । मुखमालाधरा श्रीर्षे यीवा-
यामपि सखदा । वक्षसा नागहारन्त विभती रक्तशोचनाम् ।

कृष्णवस्त्रधरा कथा व्याघ्राजिनसमन्विताम् । वामपादे शवहृदि
 संस्थाप्य दक्षिण पदम् । विन्द्यस्य सिंहपृष्ठे तु खेलिहानासव
 स्वयम् । साट्टहास महाघोर रावयुक्तातिभीषणा । चिन्द्योग्रतारा
 सतत भक्तिमद्भि सुखेषुभि ॥” य इति । अम्बिकासलाटसम्भूता
 अन्यापि काली पूज्यते । तस्या रूढ यथा तत्रैव—“देव्या
 सलाटसम्भूता या कालीति च विश्रुता । नीलोत्पलदलश्यामा
 चतुर्बाहुसमन्विता । खट्वाङ्ग चन्द्रहासश्च विभ्रती दक्षिणे कर ।
 वामे चक्र च पाशश्च ऊहाघोभावात् पुन । दधती मुखमूलाच्च
 व्याघ्रचम्बराम्बरा । कृशाङ्गी तीघदद्या च अतिदीघातिभीषणा ।
 लालजिह्वा निम्नरक्तनयना नादभेग्वा । कवन्धवाहना पौन
 विस्तारश्रवणानना । यथा ताराङ्गया देवी चामुखेति च कथ्यते ॥’
 एतत्प्रमाणान्तर यथा माकण्डेयपुराणे देवीमहात्म्ये—“तत कोप
 चकागाञ्चैरम्बिका तानरीन् प्रति । कोपेन चास्या वदन मसीवण
 मभक्तदा । भुक्नुटीकुटिलात् तस्या सलाटफलकात् द्रुतम् । काली
 करालवदना विनिष्कान्तासिपाशिनी ॥” इति । अस्या ध्यान यथा
 “काली करालवदना विनिष्कान्तासिपाशिनी । विचित्रखट्वाङ्ग
 धरा नरमालाविभूषणा । द्वीपिचम्परीधाना शुष्कमासातिभेरवा
 अतिविस्तारवदना जिह्वाललनभीषणा । निम्नारक्तनयना नादा-
 परितदिङ्मुखा ॥” इति ।

सप्तमसर्गे ७९ श्लोके ।

सख्यस्य भूमखलप्रदक्षिणीकरणेन भूमखलस्यात्मपरिवर्तनेन वा
 अन्योन्यसक्त रात्रिन्दिव नियत सुमेरु परित परिरम्भति ।
 “सर्वेषामेव वषाणा मेरुवत्तरत स्थित” इति न्यायात् ज्योतिर्विदा
 मते दिवाकरस्य भूमखलप्रदक्षिणीकरणेन पौराणिकाना मते मेरु
 प्रदक्षिणमेव सिध्यति ॥ ७९ ॥

कुमारसम्भवम्

प्रथम सर्ग ।

अस्तुत्तरस्या दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराज ।

मातापितृभ्या जगत नमो वामाङ्गजानये ।
सद्यो दक्षिणदृक्पात सङ्कुचहामहृद्ये ।

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
त नर वपुषि कुञ्जर मुखे मन्महे किमपि तुन्दिल मह ॥
शरण करवाणि शर्मद ते चरण बाणि । चराचरोपजीव्यम ।
करुणामसृणै कटाक्षपातै कुरु मामस्व । कृतार्थसार्धवाहम् ॥

द्रुहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूल लिख्यते किञ्चित नानपेक्षितमुच्यते ॥
भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता ।
एषा सञ्जीवनी व्याख्या तामद्योक्तीवधिष्यति ॥

तत्रभवान् कालिदास कुमारसम्भव काव्य चिकीर्षु
'आग्नीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इति शास्त्रात्
काव्यादौ वक्ष्यमाणार्थानुगुणं वस्तु निर्दिशति, अस्तीति ।
(उत्तरस्या दिशि) अनेनास्य देवभूमिलं सृष्यते, देवता आत्मा

पूर्वापरौ तोयनिधी१ वगाच्च२
स्थित पृथिव्या इव मानदण्ड ॥ १ ॥

अधिष्ठाता यस्य स , एतेनास्य वक्ष्यमाणमेनकापरिणयपार्ष्वती-
जननादिचेतनव्यवहार-योग्यत्वसिद्धि । (हिमस्य आलय स्थानम्
इति हिमालय नाम हिमालय) इति प्रसिद्ध । अधिक राजा
अधिराज 'राजाहस्तस्त्विभ्यष्टच' न गच्छति इति नगा अत्रला
नेषाम् अधिराज नगाधिराज अस्ति । कथम्भत ? 'पूर्वापरौ
प्राच्यपश्चिमौ' तोयनिधी समद्वौ / वगाच्च प्रविश्य / अत एव
पृथिव्या भूमे मान हस्तादिना परिच्छेद । भावे ल्युट् । तस्य
दण्ड , यद्वा मीयने अनेन इति मान) । करणे ल्युट् ॥ स चासौ
दण्डश्च स इव स्थित आयामपरिच्छेदकदण्ड इव स्थित
इत्यर्थ । पूर्वापरसागरावगाहित्वञ्चास्य हिमालयस्य अस्त्येव ।
उक्तञ्च ब्रह्माण्डपुराणे, 'कैलासो हिमावाञ्चैव दक्षिणे वर्ष-
पार्ष्वती । पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तरूपस्थितौ ॥' अत्र हिमा-
चलस्य उभयाभिव्याप्तिषाम्यात् मानदण्डत्वेन उत्प्रेक्षणात्
उत्प्रेक्षालङ्कार 'प्रकृते अप्रकृतगणक्रियादिसम्बन्धादप्रकृतत्वेन
प्रकृतस्य सम्भावनमत्प्रेक्षा' इति अलङ्कारसम्बन्धकार । अस्मिन्
सर्गे प्रायेण वृत्तम् उपजाति, क्वचित् इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे च ।
तत्रचण तु, 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जुगौ म । उदेन्द्रवज्रा
जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादगै यदीया
वुपजातयस्ता ॥' इति ॥ १ ॥

१ तोय जल निधीयते ययो तौ । निपूर्वात् धाध तोरधिकरूपे इ ।

२ अथपूर्वात् गाहधातो क्वाचस्थाने अष् वानोऽवगम्भो' इति स्त्रोत्रेण
अथ इत्युपसर्गस्य आदे अकारस्य लोपश्च ।

य सर्वशैला परिकल्प्य वत्स
 मेरौ स्थिते दोग्धरि१ दोहदक्षे
 भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
 पृथूपदिष्टा दुदुहुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥

इत पर षोडशभि सौकीर्हिमाद्रि वर्णयति, तत्र नगा-
 धिर, उल्ल निर्दोढमाह, यमिति । (सर्वे च ते शैलाश्च
 सर्वशैला) पूर्व कालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवला समानाधिकर-
 येन' इति समास । य हिमालय वत्स परिकल्प्य विधाय/दोह-
 दक्षे दोहनसमर्थे/मेरौ दोग्धरि स्थिते सति/ 'यस्य च भावेन
 भावलक्षणम्' इति सप्रमी । पृथूपदिष्टा पृथुना बेण्डेन उपदिष्टा
 ईदृक्तया प्रदर्शिता धरित्री गोरूपधराम् इति शेषः 'गौर्भूत्वा
 तु वसुन्धरा' इति विष्णुपुराणात् 'अकथितश्च' इति कर्मत्वम् ।
 भास्वन्ति च भास्वत्यश्च भास्वन्ति द्युतिमन्ति/ ओषधिविशेषण-
 चैतत् 'नपुसकमनपुसकेन' इत्यादिना नपुसकैकशेष । (रत्नानि
 मणीन जातिश्रेष्ठवस्त्रानि च/ 'रत्न श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्व ।
 'जातौ जातौ यदुतकृष्ट तद्रत्नमिति कथ्यते' इति यादव ।
 महौषधीश्च सञ्जीवनीप्रभृतीश्च/ चौरत्वेन परिणता इति शेष,
 'ता चौरपरिणामिनी' इति विष्णुपुराणान् । दुदुहु 'दुहि-
 याचि इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । अत्र प्रयोजकत्वेऽपि शैलाना
 'पञ्चभिर्हलैर् कर्षति ग्राम ग्रामणी' इतिवत् तत्समर्थाचरणात्
 कत्रत्वेन व्यपदेश 'दुहे स्वरितेत्वेऽपि' अकर्त्तृभिप्रायविवक्षाया
 परस्मैपदम् । अवार्थे प्रमाणम्, 'गौर्भू मिरचला सर्वे कर्तारोऽत
 पयासि च । ओषधश्चैव भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च ।

१ दोहनकर्त्तरि इहधातो कर्त्तरि ढ्यप् ।

२ दोहे दोहनकर्त्तारिण दक्ष तस्मिन् ।

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य

हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसन्निपातेः

निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्क ॥ ३ ॥^४

वत्सस्य हिमवानासीत् दोग्धा मेहमहागिरि ।' इति । एतेन वत्सस्य मातुः प्रेमास्यदत्त्वादस्य सारग्राहित्वं गम्यते, तथा चास्य जगत्स्य रत्नविशेषभोक्तृत्वान्नगाधिराजत्वं युक्तम् इति भावः । अत्र हिमवद्वर्णनस्य प्रकृतत्वात् तद्गतौषधिरत्नानां दद्यानामपि प्रकृतत्वात् तेषां दोहनक्रियारूपसमानधर्मसम्बन्धात् औपम्यस्य गम्यत्वात् केवलप्राकरणिकविषयतुल्ययोगिता नामालङ्कारः । तदुक्तम् 'प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मात् । औपम्यं ज्ञम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥' न चात्र रूपकपरिणामाद्यलङ्कारशङ्का कार्या, तेषामारोपहेतुत्वात् हिमहेमाचलादिषु वत्सत्वदोग्धृत्वादीनामागमसिद्धत्वेनानारोपमाणत्वादिति ॥२॥

ननु हिमदोषदूषितस्य तस्यात्यन्तमनभिगम्यत्वाच्छिविण इव सर्वमपि सौभाग्यं विफलमित्याशङ्क्याह, अनन्तेति । प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः कारणमनन्तानामपरिमितानां रत्नानां श्रेष्ठवस्तूनां प्रभवस्य यस्य हिमद्रेः हिमः कर्तुं सुभगस्य भावः सौभाग्यम 'हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य' इति उभयपदवृद्धिः । तत् विलुप्यति इति सौभाग्यविलोपि सौन्दर्यविघातकं न जातं न अभूत् । तथाहि, एक दोषः गुणसन्निपाते, इन्दोः किरणेषु अङ्क इव, निमज्जति अन्तर्लीयते इत्यर्थः, न हि स्वल्पो दोषोऽमितगुणाभिभावक एव किन्तु कश्चिदिन्दुकलङ्का

१ गुणार्गं सन्निपातं तस्मिन् गुणसमवाये बहुगुणेषु मध्ये इत्यर्थं न गुणा गुणवृत्तयः इति न गुणेषु गुणक्रिये' इति च न्यायात् गुणदोषयोः किरणाङ्कयोश्च न आधाराधेयभावः ।

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां
सम्पादयित्री शिखरैर्विभर्त्ति ।
वलाहकच्छेदविभक्तरागाम् १
अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

दिवत् गुणैरभिभूयते अन्यथा सर्व्वरम्यवस्तुहानिप्रसङ्गात् इति भाव । अत्रोपमानप्राणितोऽर्थान्तरन्यासालङ्कार । तल्लक्षण तु 'ज्ञेय सोऽर्थान्तरन्यास वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुन ॥' इति दण्डी ॥ ३ ॥

यथेति । किञ्च इति चकारार्थं । 'य हिमाद्रि' अप्सरसा विभ्रममण्डनानि विलासालङ्कारानि, अथवा विभ्रम विपरीत न्यास 'विभ्रमस्वरथा काले भूषास्थानविपय्य' इति दशरूपकात् । तेन मण्डनानि तेषां (सम्पादयित्रीम्) एतद्वातुरागन्निन्योऽप्सरस सन्ध्याभ्रमेण प्रसाधनाय त्वरयन्ति इति भाव । तथात्वे भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यजते । 'कर्त्तृकर्मणो क्वति इति कर्मणि षष्ठी । वस्त्रीणां वाहका वलाहकाः । पृषोद्वृत्तद्विवात् साधु । (तेषां हृदेषु खण्डेषु विभक्त सङ्गमित राग यथा ताम्) एतेन अद्वैरभङ्गवत्त्व गम्यते । इदं विशेषणद्वय सन्ध्याया मपि योज्यम् । धातव चिन्द्रगैरिकादय अस्मि सन्ति इति धातु मान । नित्ययोगे मतुप् । तस्य भाष धातुमत्ताम्, धातुयोगित्वमिति सम्बन्धोऽपि वाच्यार्थः 'समासकृतद्वितेषु सम्बन्धाभिधान भावप्रत्ययेन' इति वचनात् । लक्षणाया नित्यानुषङ्गिकधातुम् इत्यर्थः । (अकालसन्ध्याम् इव अनिश्चितकालप्राप्तसन्ध्याम् इव) शिखरे विभर्त्ति धत्ते । अत्र सन्ध्याशब्दस्य जातिवाचित्वात् जात्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥

आमेखल सञ्चरता घनाना
 ह्यायामध सानुगता निषेव्य ।
 उद्देजिताऽ वृष्टिभिराश्रयन्ते
 शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धा ॥ ५ ॥
 पद तुषारस्रुतिधौतरक्त
 यस्मिन्नदृष्ट्यापि हतद्विपानाम् ।

आमेखलमिति । सिद्धा अग्निमादिसिद्धा देवयोनि
 विशेषा । 'पिशाचो गुह्यक सिद्ध भूतोऽसौ देवयोनय' इत्य-
 मर । (आ मेखलाभ्य आमेखल नितम्बपर्यन्तम्) 'मेखला
 खड्गवन्धे स्यात् काञ्चीशैलनितम्बयो' इति विश्व । 'आञ् मर्या
 दाभिविधौ' इति अश्वथीभाव । सञ्चरता घनाना मेघानाम्
 (अध सानूनि मेघमण्डलात् अधस्तटानि गता प्राप्ताम्) 'द्वितीया
 अत्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नै' इति समास । (ह्यायाऽ
 अनातपम्) 'ह्याया सूयप्रिया कान्ति प्रतिविस्वमनातपम्' इत्य-
 मर । निषेव्य वृष्टिभि (उद्देजिता क्लेशिता) सन्त 'उद्देग
 क्षिमिते क्लेशे भये मन्यरगामिनि' इति शब्दार्णवे । (यस्य हिमाद्रे
 आतपवन्ति सातपानि) शृङ्गाणि आश्रयन्ते आश्रित्य स्थिता
 इत्यर्थः, अतिमेघमण्डलमस्यौन्नत्यम् इति भावः ॥ ५ ॥

पदमिति । (यस्मिन् अद्रौ) किराता (तुषारस्रुतिभि हिम
 निष्यन्दैः धौत चालित रक्त शोषित यस्य तत्) तथोक्तम्, अतो
 दुर्गहम् इति भावः । (हता द्विपा गजा यै तेषा हतद्विपानां)
 (केशरिणां सिद्धाना) (पद पादक्षेपस्नानम्) (अहृदा अपि) (नखरन्ध्रै
 नखद्रोणिभि मुक्ते मुक्ताफलैः) मार्गं विदन्ति जानन्ति । अत्र
 व्याधा सिंहघातिन गजेन्द्राश्च मुक्ताकरा इति भावः, 'करोद्-

विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तै
 मुक्ताफलैः केशरिणा किराता १ ॥ ६ ॥
 न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र
 भूर्जत्वच कुञ्जरविन्दुशोणा ।
 प्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणाम्
 अनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ७ ॥
 य, पूर्यन् कीचकरन्ध्रभागान्
 *दरीमुखोत्थेन२ समीरणेन ।

जीमूतवराहशङ्खमस्या हि शुक्लपुङ्गवेषुजानि । मुक्ताफलानि
 प्रथितानि लोके तेषान्तु शुक्लपुङ्गवमेव भूरि ॥ १ ॥ ६ ॥

न्यस्तेति । (यत्र हिमाद्रौ) धातुरसेन सिन्दुरादिद्रवेषु
 'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रस' इत्यमर ।
 न्यस्ताक्षरा लिखितवर्णाः) अत एव कुञ्जरस्य ये विन्दवः) काये
 वयोविशेषभाविनः पद्मकाख्या 'पद्मक विन्दुजालकम्' इत्य-
 मर । ते इव शोणा रक्तवर्णा लिखितभागेषु इति शेष
 भूर्जत्वच भुजपत्रवस्त्रलानि) 'भुजपत्रो भुजो भूर्जो मृदुलक्
 चर्मिका अपि' इति यादव । विद्याधरसुन्दरीणा(लिख्यन्ते येषु
 ते लेखा पत्रिका अनङ्गस्य लेखा तेषां क्रियुषु कामव्यञ्जक-
 लेखकरणेन) इत्यर्थे उपयोगम् उपकारः) प्रजन्ति, दिव्याङ्गना ३
 विहारयोग्याऽथ शैल इति भाष ॥ ७ ॥

१ किर पर्यन्तभूमिम् अतन्ति गच्छन्ति यजुनिष्ठागादिवन्धनाद्यम् इति
 शेषे द्वे ते किराता व्याधा ।

२ उत्तिष्ठति उत्पद्यते य स उत्पद्यते । उत्तपूर्णात् स्याधातो कर्त्तरि
 ड उत्त परस्य स्या इत्यस्य सकारोपच ।

उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां
 तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥
 कपोलकण्डू करिभिर्विनेतुं
 विघट्टिताना सरलद्रुमाणाम् ।

य इति । य हिमाद्रिः, दरी गुहा सा एव मुख तस्मात्
 उत्थेन उत्पन्नेन 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्यय । (समीरणेन
 वायुना) कीचका वेणुविशेषाः। 'वेणुव कीचकास्ते स्यु ये स्वनन्ध
 निलोद्धता' इत्यमर । 'तेषा रन्ध्रभागान् हिद्रप्रदेशान् पूरयन्
 धमयन्, वाशिकोऽपि वशरन्ध्राणि मुखमारुतेन पूरयति इति
 प्रसिद्धिः । उद्गास्यता देवथोनिवात् उच्चै गान्धारग्रामेण गान
 करिष्यताम् । उक्तञ्च नारदेन 'पङ्कजमध्यमनामानौ ग्रामौ
 गायन्ति मानवा । न तु गान्धारनामान स लभ्यो देव
 थोनिभिः ॥' इति । किन्नराणा देवगायकाना तानुप्रदायित्व
 तानो नाम खरान्तरप्रवर्त्तक रागस्थितिप्रवृत्त्यादिहेतुं अशा
 परनामा वशवादिसार्धं प्रधानभूत खरविशेष तानस्त्वश
 खरो मत इति अभिनवगुप्त । 'गाता य य खर गच्छेत् त
 त वशेन तानयेत्' इति भरत । (तत्प्रदानशीलत्व तानप्रदा
 यित्व वाशिकत्वम् उपगन्तुम् इच्छति इव, इत्युपेक्षा । सा च
 दरीमुखोत्थेनेति एकदेशविवर्त्तिरूपकोञ्जीविता मुखसाध्यत्वात्
 तानप्रदायित्वस्य यत्नव्ययव्यरूपणादवयविरूपण गम्यते तदेक
 देशविवर्त्ति रूपकम् । गम्यते चात्र अवयविन पुषो रूपण
 यच्छब्दनिर्दिष्टे हिमाद्रौ, इत्यस्य वङ्गना ॥ ८ ॥

कपोलेति । यत्र हिमाद्रौ करिभि मज्जे कपोलकण्डू
 गण्डस्थलकण्डू विनेतुम् अपनेतुं, विघट्टिताना घर्षिताना

यत्र सुतचीरतया१ प्रसूत
 सानूनि गन्ध सुरभीकरोति ॥ ८ ॥
 वनेचराणा वनितासखाना
 दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभास ।
 भवन्ति यत्रौषधयो रजन्याम्
 अतैलपूरा सुरतप्रदीपा ॥ १० ॥

सरसद्रमाणा सम्बन्धिन्यास्त्वतानि करिकपोलघर्षणात् चरितानि ।
 चीराणि येषा तेषा भाव तत्ता तथा हेतुना प्रसूतः उत्पन्न
 गन्ध सानूनि सुरभीकरोति, एतेनास्य गजाकरत्व गम्यते ।
 तथा च गजायुर्वेदे, 'हिमवद्भिन्ध्यमलया गजाना प्रभवा नगा ।'
 इति ॥ ८ ॥

वनेचराणामिति । यत्र हिमाद्रौ रजन्या द्रव्यं कन्दरा
 एव गृहा तेषाम् उत्सङ्गेषु अभ्यन्तरेषु निषक्ता सक्रान्ता भास
 यासा ता औषधय हृणज्योतीषि 'अग्नावोषधिषु च तेजो
 निधाय रविरस्त यातीत्यागम । वनिताना सखाय' वनिता-
 सखा 'राजाहसुस्त्रिभ्यष्ट' तेषा रममाणानाम् इत्यर्थं वने
 चरन्ति इति वने (राजकिराता) 'चरेष्ट' इति टप्रत्यय 'तत्-
 पुरुषे कृति बहुलम्' इति अलुक् । (तेषा) वनेचराणाम् (अतैल-
 पूरा अनपेक्षिततैलसेका) इत्यर्थं सुरते सुरतकर्म्मणि प्रदीपा
 भवन्ति । अत्र औषधिषु आरोप्यमाणस्य प्रदीपत्वस्य प्रकृत-
 सुरतोपयोगित्वात् परिणामालङ्कार । तदुक्तम्, 'आरोप्य
 माणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति । तथा प्रदीपकारण
 तैलपरणनिषेधादकारणकार्योत्पत्तिलक्षणा विभावना च इत्यु
 भयोऽसंभृष्टि ॥ १० ॥

१ चरितचीरेष इत्यर्थ । चीरस्य दुग्धधवलं दृक्चरस ।

उहेजयत्यङ्गुलिपाष्णिभागान्
 मार्गे शिलीभृतहिमेऽपि यत्र ।
 न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ता
 भिन्दन्ति मन्दा गतिमश्वमुख्य ॥ ११ ॥
 दिवाकराद्गच्छति यो गुहासु
 लीनः दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

उहेजयतीति । (यत्र हिमाद्रौ, शिलीभृत घनीभृत हिम
 यत्र तस्मिन्) अत्र एव अङ्गुलीना पाष्णीना च भागान् प्रदेशान्
 उहेजयति अतिशैत्यात् क्लेशयति अपि मार्गे श्रोणयश्च पयो
 धराय श्रोणिपयोधर दुर्वहेण दुर्द्वरेण श्रोणिपयोधरेण आर्त्ता
 पीडिता । आङ्पूर्णादृच्छते क्, उपसर्गादृति धातौ इति
 वृद्धि । अश्वाना मुखानि इव मुखानि यामा ता अश्वमुख्य
 किन्नरस्त्रिय । उद्गमुखवत् समास, 'स्यात् किन्नर किम्पुरुष
 तुरङ्गवदनो मयु' इत्यमर । मन्दा मन्यरां गति न भिन्दन्ति
 न त्यजन्ति इत्यर्थं पादपीडाकरेऽप्यतिभारभङ्गुरशरीरतया
 न शीघ्रं गन्तुं शक्यते इति भावः ॥ ११ ॥

दिवाकरादिति । य हिमाद्रि दिवा दिवसे भीत भया
 विष्टम् इव, उलूकम् इवेति च ध्वनि, गुहासु लीनम् अन्धकार
 ध्वान्त, दिवा दिन करोति इति दिवाकर तस्मान् दिवाकरात्
 'दिवाविभानिशाप्रभाभास्कर इत्यादिना टप्रत्यय, 'भीत्रार्थाना
 भयहेतु' इत्यपादानत्वात् पञ्चमी । रक्षति त्रायते । ननु
 क्षद्रसरक्षणमनर्हमिच्छाशङ्काह, क्षद्रे इति । उच्चै शिरसाम्

१ सल्लिष्ट लक्षण इति यावत् । आत्मनेपदिदिवादिगण्णोयसीधातो
 क्त्तरि क्त् ।

क्षुद्रेऽपि नून शरणं प्रपन्ने
 ममत्वमुच्चै शिरसा सतीय ॥ १२ ॥
 लाङ्गलविक्षेपविसर्पिशोभै
 इतस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरै ।
 यस्यार्थयुक्त गिरिराजशब्द
 कुर्वन्ति बालव्यजनेश्चमर्थ्य १ ॥ १३ ॥
 यत्वाशुक्लाक्षेपविलज्जिताना
 यदृच्छ्या किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।

उन्नताना शरणं प्रपन्ने शरणागते क्षुद्रे नीचे अपि मति सज्जने
 इव नून ममत्व मम अयम् इति अभिमान अस्ति इति शेष ।
 ममशब्दात् त्वप्रत्यय । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार ॥ १२ ॥

लाङ्गलेति । चमर्थ्यं मृगीविशेषा इतस्तत लाङ्गनानि
 बालव्यजने 'पच्छोऽस्त्री लोमलाङ्गले बालहस्तश्च बालधि' इत्य-
 मर । तेषां विक्षेपै विधूननै विस्पर्षिण्य विस्मरणा शोभा
 काल्प्ये येषां ते चन्द्रमरीचिभि इव गौरै शुभ्रै 'गौर
 करीषे सिद्धार्थं शक्ते पीतऽऽण्डेऽपि च' इति यादव । 'उपमा
 नानि सामान्यवचने' इति समास । बालव्यजने चामरै यस्य
 हिमाद्रे गिरिराजशब्द गिरिराज इति सज्ञाम् अर्थयुक्तम्
 अभिधायन्त कुर्वन्ति, राजानो हि छलचामरादिविज्ञाना
 इति भावः ॥ १३ ॥

यत्नेति । यत्र हिमाद्रीं शशुलाक्षेपेण वस्त्रापहरणेन
 विलज्जिताना किम्पुरुषाङ्गनाना किन्नरस्त्रीणा यदृच्छ्या देव
 गत्या द्वारेषु द्वारेषु विलम्बित्विम्बा लम्बमानमण्डला जनदा

दरीगृहद्वारविलम्बिविम्बा*

तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥

भागीरथीनिर्झरशीकराणां

वोढा मुहुः कम्पितदेवदारु ।

यद्वायरन्विष्टमृगै २ किरातै

आसेयते ३ भिन्नशिखण्डिवर्ध.४ ॥ १६ ॥

तिरस्करिण्य जवनिका भवन्ति 'प्रतिशीरा जवनिका स्यात्
तिरस्करिणी च सा' इत्यमर । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' इति
सत्वम् । अत्र जनदेशु आरोप्यमाणस्य तिरस्करिणीत्वस्य
प्रकृतोपयोगित्वात् परिणामालङ्कार ॥ १४ ॥

भागीरथीति । भागीरथीनिर्झरशीकराणा गङ्गाप्रवाह
पाथ कणाना । कर्मणि षष्ठी । वोढा प्रापक । वहेस्तृच् । मुहु
पुन पुन सद्यो वा 'पौन पुन्ये भृशार्थे च सद्यो वा स्थान्मुहु -
पदम्' इति वैजयन्ती । कम्पिता देवदारव येन स तथोक्त
भिन्नानि विस्लेषितानि शिखण्डिना वर्धाणि गत्स्लाघवार्थ
किरातकटिवद्भानि येन स तथोक्त, क्रमात् विशेषणत्वयेण
शैत्यसौरभ्यमान्द्यान्यक्तानि । यस्य हिमाद्रे वायु अन्विष्टमृगै
मार्गितमृगै आन्तै इति भाव 'अन्विष्ट मार्गित मृगितम
इत्यमर । किरातै आसेयते ॥ १५ ॥

१ भागीरथेन आनीता भागीरथी तस्या निर्झरा तेषा शीकर
तेषाम् ।

२ अन्विष्टा, कृता यै ते अन्विष्टमृगाः तै ।

३ अतुभयते ।

४ शिखण्ड पिच्छ विद्यते तेषां ते शिखण्डिन सन्तरा ।

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषा-
 एयधो१ विवस्वान् परिवर्त्तमान ।
 पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
 प्रबोधयत्यूर्द्धमुखैर्मयूखै २ ॥ १६ ॥ ×
 यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
 सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च ३ ।

सप्तर्षीति । सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षय 'दिकसब्धे
 सञ्जायाम्' इति समास । तेषां हस्तैः अवचितेभ्यः स्तूनेभ्यः अव-
 शेषाणि अवशिष्टानि 'शेषोऽप्रधाने सन्तापे त्विष्वन्यत्रोप-
 युज्यते' इति केशवः । कर्मणि घञ्प्रत्ययः, अनेन पद्माना साफल्य-
 सूचितम् यस्य हिमाद्रेः रोहन्ति इति रुहाणि 'दगुपधञ्जा-
 प्रीकिर क' इति कप्रत्ययः । अग्रे उपरि यानि सरासि तेषु
 रुहाणि पद्मानि अधः परिवर्त्तमान भ्रमन विवस्वान् सूर्य-
 ऊर्द्धमुखैः मयूखैः प्रबोधयति विकासयति, न कदाचिद्धो-
 मुखैः अतिमार्त्तण्डमण्डलत्वादग्रभूमे इति भावः । सप्तर्षि-
 मण्डल भ्रवादप्यूर्द्धमिति ज्योतिषिका, 'प्रतस्तेषामग्रसरोरुह-
 भागित्वं युक्तम् ॥ १६ ॥

यज्ञाङ्गेति । यस्य हिमाद्रेः यज्ञाङ्गानां यज्ञसाधनानां
 सोमस्तदादीनां यानि प्रभव तस्य भावः तत्त्वम् 'यज्ञाङ्गार्थं

१ सप्तर्षयः सरोरिषि अलि अङ्गिरा पुलस्त्य पुलहः क्रतु वशिष्ठ
 चेति ।

२ ऊर्द्धमुखैः ऊर्द्धं मुखं येषां ते ऊर्द्धप्रवृत्तिभिः इत्यर्थः । मयूखैः
 किरणैः ।

३ धरित्रीया धरणं तस्मिन् क्षम तम् ।

प्रजापति कल्पितयज्ञभागं

शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥

स मानसी मेरुसख. पितृणां

कन्या कुलस्य स्थितये स्थितिञ्च २ ।

मया सृष्टो हिमवानचलेश्वर ' इति विष्णुपुराणात् । धरित्री-
धरणक्षम भूभारधरणयोग्य सार बलञ्च सारो बले स्थिराशे
च इत्यमर । अवेक्ष्य ज्ञात्वा प्रजापति स्वयमेव कल्पित
यज्ञभाग यस्मिन् तत् तथोक्तम् 'सोमस्य राक्ष कुलुङ्ग दन्दो
शृङ्गी समुद्रस्य शिशुमारो हिमवतो हस्ती' इति श्रुते इति
भाव । शैलानाम् आधिपत्यम् अधिपतित्वम् पत्यन्तपुरोहिता
दिभ्यो यक्' इति यक्प्रत्यय । अन्वतिष्ठत ददाति स्म इत्यर्थ ।
उक्तञ्च ब्रह्माण्डपुराणे, शैलाना हिमवन्तञ्च नदीनाञ्चैव
सागरम् । गन्धर्वाणाधिपति षक्के चित्ररथ विधि ॥' इति ॥१७

सप्रति कथा प्रसूति स मानसीमिति । मेरो सखा मेरु
सख बन्धसम्पन्न इति भाव, स्थितिञ्च मर्यादाभिन्न, अनेन
श्रुतसम्पत्ति सूच्यते, स हिमवान पितृणा मानसी मन सङ्कल्प
कन्या सुनीनाम् अपि माननीया योगब्रह्मवादाभ्या पूज्याम्
इत्यर्थ । उक्त च विष्णुपुराणे 'तेभ्य शुभास्यद् जज्ञे मेनका
हरिणी तथा । ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्यभे द्विज ॥'

१ अग्निध्वान्तादीनाम् । तथाच विष्णुपुराणे, 'पितरो ब्रह्मणा सृष्टा
व्याख्याता ये मया तव । अग्निध्वान्ता वह्निषदोऽनग्नय साग्नयश्च ये ।
तेभ्य स्वधा स्वगो जज्ञे मेना वैधावनी तथा । ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ
चाप्यभे द्विज ॥' इति ।

२ स्थिति जानाति य स स्थितिञ्च हनजनाङ्गमादेड' इति सूत्रेण
जानाते कर्त्तरि ङ ।

मेनां मुनीनामपि माननीयाम्
 आत्मानुरूपा विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥
 कालक्रमेणाय तयो प्रवृत्ते
 स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।
 मनोरमं यौवनमुद्बहन्त्या
 गर्भोऽभवद् भूधरराजपत्न्या ॥ १९ ॥
 असूत१ सा नागबधूपभोग्यं
 मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम् २ ।

इति । आत्मानुरूपा कुलशीलसौन्दर्यादिभिः सद्रशी मेना
 मेनकादेवी इति नामवती कन्या कुलस्य स्थितये प्रतिष्ठाये
 विधिना यथाशास्त्रेण उपयेमे परिणीतवान् उपाद्यम् स्वरूपे'
 इति आत्मनेपदम् तेषान्तु मानसी कन्या मेना नाम
 महागिरे । पत्नी हिमवतो यस्या पुत्रो मैनाक उच्यते ।' इति
 ब्रह्माण्डपुराणात् ॥ १८ ॥

कालक्रमेणेति । अथ कालक्रमेण गच्छता कालेन इत्यर्थः,
 तयो मेनकाहिमवतो स्वरूपयोग्ये सौन्दर्यानुगुणे, यद्वा रूप्यते
 निश्चीयते अनेन इति रूपं ज्ञानं तद्योग्ये शास्त्रानुसंगिणि
 इत्यर्थः, सुरतप्रसङ्गे सुरतकर्मणि प्रवृत्ते सति मनोरम
 यौवनम् उद्बहन्त्या भूधरराजपत्न्या मेनकाया गर्भं
 अभवत् ॥ १९ ॥

असूतेति । सा मेना नागबधूपभोग्यं नागकन्यापरिणेतार-
 म इत्यर्थः, अम्भोनिधिना बद्धसख्यं समुद्रकृतमेत्रीकम्, सख्य-

१ प्रसूतवती ।

२ मैनाक मेनकाया अपत्यं पुमान् मैनाक तम ।

क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि१ वृत्वशत्रौ
 अवेदनाञ्च कुलिशक्षतानाम् ॥ २० ॥
 अथावमानेन पितु प्रयुक्ता
 दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।

मूलं सूचयति पक्षच्छिदि पक्षच्छेत्तरि 'सत्सृष्टिष' इत्यादिना
 क्षिप्रप्रत्यय । वृत्वशत्रौ क्रुद्धे कुपिते सत्यपि कुलिशक्षताना
 वज्रप्रहाराणाम् । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । जानाति इति च 'इगु-
 पधञा इति कप्रत्यय । वेदनाना च, अथवा वेदना जानाति
 इति वेदनाञ्च 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्यय । 'उपपद-
 मतिङ्' इति समास । स न भवति इति अवेदनाञ्च त कुलिश
 क्षतवेदनानभिज्ञम् इत्यर्थ । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास ।
 पक्षच्छेदोद्यतशक्रात् चाणाय शरणगमनमनयो सख्य
 मूलम् इति भाव । मैनाक पुत्रम् असूत । सर्वपूर्वतपक्षच्छेदे
 ऽप्ययमच्छिन्नपक्ष एव इति मैनाकस्य उत्कर्ष, तादृक्पत्रवत्क्ष
 हिमाद्रेरिति सार्थक मैनाकस्य वर्णनम् 'पिता न ज्ञायते
 यस्या भ्राता यदि न विद्यते । नोपयच्छेत् तु ता कन्या धर्म-
 लोपभयात् सुधी ॥ इति अभ्रातृककन्यापरिणयनिषेधात्
 प्रकृते पार्व्वतीं भ्रातृमती एवेति सूचनार्थं मैनाकवर्णनमिति
 तात्पर्यार्थ ॥ २० ॥

अथोत । अथ मैनाकजननानन्तरं दक्षस्य प्रजापते कन्या
 भवस्य महादेवस्य पूर्वपत्नी पूर्वभार्या सती पतिव्रता 'सती
 साध्वी पतिव्रता' इत्यमर । सती नाम देवी पितु दक्षस्य ।
 कत्तरि षष्ठी । अवमानेन स्वभर्तृवञ्जया प्रयुक्ता प्रेरितायोगेन

१ पक्षान् क्षिन्ति य स पक्षच्छित तस्मिन् । कत्तरि क्षिप ।

> क्षयदुःखवधे इति तनादिगणनीयक्षयधातो भावे क्त ।

सती सती योगविस्मृष्टदेहा
 ता जन्मने शैलबधू प्रपेदेर ॥ २१ ॥
 सा भूधराणामधिपेन तस्यां
 समाधिमत्यामुदपादिः भव्यापू ।
 सम्यक्प्रयोगादपरिच्यताया
 नीताविवोत्साहगुणेन सम्यत् ॥ २२ ॥

योगमार्गेण विस्मृष्टदेहा त्यक्तदेहा सती जन्मने पुनरङ्गवाय ता शैलबधू मेनका प्रपेदे । अत्र पुरा किल सती देवी दक्षाधरे तत्कृता स्वभर्त्रवञ्चामसहमाना पितर प्रसूञ्च उपेक्ष्य मत्कर्त्तव्यकार्यं त्वज्जामातैव करिष्यतीति निर्द्वीर्यं देवकार्याणि साधयितुञ्च योगाग्निना स्वगरीर ददाह इति पुरावृत्तकथा अनुसन्धया ॥ २१ ॥

सेति । भव्या कल्याणी सा सती भूधराणाम् अधिपेन हिमवता समाधिमत्या नियमवत्या तस्या मेनकाया सम्यक्प्रयोगात् साध्याचरणात् हेतो, अपरिच्यतायाम् अभ्रष्टाया नीतौ उत्साहगुणेन उत्साहप्रकृता कर्त्या सम्यत् इव, उदपादि उत्पादिता । उत्पद्यतेर्ष्यन्तात् कर्माणि लुङ् 'चिण् भावकर्माणो' इति चिण्प्रत्यय, 'चिणो लुक्' इति तस्य लुक् ॥ २२ ॥

१ योगेन विस्मृष्ट देह यया इति बङ्गव्रीहि । विस्मृष्टेति विपू र्णात् स्मृजधातो कर्माणि क्त ।

२ प्राप । प्रपूर्णात् पट्धातो अतीते सिट् ।

३ अधिपाति रक्षति य स अधिप । अधिपूर्णात् पाधातो कत्तरि क्त ।

४ समाधिमत्या समाधि विद्यते यस्या सा तस्याम् ।

५ भव कल्याणम् अहति या सा ।

प्रसन्नदिक् पाशुविविक्तवातं^१

शङ्खखनानन्तरपृष्यवृष्टि ।

शरीरिणा स्थावरजङ्गमाना

सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥

तथा दुहित्वा सुतरां सवित्री

स्फुरत्प्रभाम ङलया^४ चक्राशे ।

प्रसन्नेति । प्रसन्ना निर्मला दिश चस्मिन् तत् प्रसन्न
दिक् पाशुविविक्ता रजोरहिता वाता चस्मिन् तत् तथोक्त
शङ्खस्य खनात् खनस्य वा अनन्तर पृष्यवृष्टि चस्मिन् तत्
तथोक्त तस्या पार्वत्या जन्म दिन स्थितिशीला स्थावरा
देवत्वज्ञादय 'स्थशर्मासपिमकसो वरश्' इति वरश्प्रत्यय ।
जङ्गम्यन्ते भृश गच्छन्ति इति जङ्गमा देवतिर्यङ्गनुष्यादय
स्थावराश्च जङ्गमाश्च तेषा इयानामपि शरीरिणा सुखाय
आनन्दाय बभूव ॥ २३ ॥

तयति । स्फुरत्प्रभामङ्गलया तथा दुहित्वा सवित्री
जनयित्री खरतिस्त्रयतिस्त्रयिधूञ्ज्दितो वा' इति ईडागम ।
विदूरस्य अद्र प्रान्तभूमि विदूरभूमि 'अविदूरे विदूरस्य
गिरस्सुद्धरधस । काकतालीयसीमान्ते मणीनामाकरो भवेत्' इति बुद्ध ।
नवभूषणशब्दात् उद्भिन्नया रत्नशलाकया रत्नाङ्कुरेण
इव, सुतरा चक्राशे रराज ॥ २४ ॥

१ विविक्त । विपरीत विचुधातो कन्धाणि क्त । विचुधातोरप्यथ
पृथक्करणम् ।

२ जातम् ।

३ आतशयेन ।

४ स्फुरत द प्यमान प्रभाकण्डल कान्तिपटल यस्या वा तथा ।

विदूरभूमिर्नवमेवशब्दात्
 उद्भिन्नया१ रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥
 दिने दिने सा परिवर्द्धमाना
 लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
 पुपोष लावण्यमयान्२ विशेषान्
 ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ २५ ॥

दिने दिन इति । लब्ध उदय यथा सा लब्धोदया उत्प
 पन्ना इत्य १ अभ्यदिता इत्यन्यत्र, दिने दिने प्रतिदिनम् 'नित्य
 बोधयो इति वीक्षाया द्विसक्ति । परिवर्द्धमाना, उभयत्र समा-
 नमेतत् सा बाला चन्द्रमस इय चान्द्रमसी लेखा इव, लावण्य
 मयान कान्तिविशेषप्रचरान 'रुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्व
 १मवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥ इति
 भृपाल । विशेषान् अवयवान् 'विशेषोऽवयवे व्यक्तो इति उत्प
 लमाकाशाम । ज्योत्स्नायाम् अन्तरम् अन्तर्द्वान येषा तानि
 ज्योत्स्नान्तराणि ज्योत्स्नया अन्तर्हितानि तन्मयानि इति यावत्
 अन्या कला कलान्तराणि इव) सुपसुपेति समास । 'स्थाना
 त्म'यान्यतादथ्यरधान्तर्धिषु चान्तरम् इति शाश्वत । पुपोष
 उपचितवती । इय वाक्योपमा इत्याह दण्डी । तन्नचण तु,
 वाक्यार्थेनैव वाक्याथ कोऽपि यद्युपमीयते । एकानेकेषुशब्द
 त्वात् सा तु वाक्योपमा द्विधा ॥ ॥ २५ ॥

१ नव नूतन मेव तस्य शब्द गच्छन् सञ्ज्ञात् । उद्भिन्नया
 उद्भूतया ।

२ प्राचुर्येण लावण्य प्रकृतमेवाम् इति लावण्यमया ताम ।

ता पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
 बन्धुप्रिया१ बन्धुजनो जुहाव २
 'उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा ३
 पञ्चादुमाख्या सुमुखी जगाम ॥ २६ ॥
 महीभृत २ पुत्रवतोऽपि दृष्टि.
 तस्मिन्नपत्ये न जगाम तस्मिन् ।

तामिति । बन्धुप्रिया ता बाला बन्धुजन पित्रादि, अभिजनात् आगतेन अभिजनेन पित्रादिपूर्वसम्बन्धोपाधिकेन इत्यथ 'अभिजना पूर्वबान्धवा' इति काशिका । नाम्ना, पार्वतस्य अपत्य स्त्री पार्वती 'तस्यापत्यम्' इति अणप्रत्यय । इति जुहाव आहूतवान् । ऋयतेर्लिटि रूपम् । पूर्वतजन्यलोपाधिना पार्वती इति नाम्ना प्रसिद्धि इति भाव । पञ्चात् अभिजनवामप्रवृत्त्यन्तर मात्रा जनन्या उ इति सम्बोधने 'उ इति वितर्क सम्बोधनपादपूर्णेणु' इति गणव्याख्याने । माशब्द निषेधे उ हे वृत्ते मा मा कुरु इत्यवरूपेण तपस तपश्चर्याया 'वारणार्थानामीषित' इति अपादानत्वात् पञ्चमी । निषिद्धा निवारिता सती सुमुखी सा बाला उमा इति आख्या नामधेयम् उमाख्या जगाम ॥ २६ ॥

महीभृत इति । (पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्रा [भ्रातृपुत्री खसुदुहितृभ्याम्' इत्येकशेषः । ते अस्य सन्ति इति पुत्रवान्) । भर्माणे मतुप् । तस्य पुत्रवतोऽपि ब्रह्मपत्यस्यापि इत्यर्थः, मही

१ प्रीषाति या सा प्रिया । प्रीषातो कतरि क । (बधूना प्रिया प्रीतिदा शनी ताम्)

२ मही पृथिवीं विभक्तिं धारयति य स महीभृत प०त । अत्र हिमालय इति पृथिवी धार्यते इति पौराणिकानां प्रत्यय ।

अनन्तपुष्पस्य१ मधोर्हि चृते
 द्विरेफमाला सविशेषरुङ्गा ॥ २७ ॥
 प्रभामहत्या२ शिखयेव दीप
 त्रिमार्गयेव३ त्रिदिवस्य मार्ग ।
 सस्कारवत्येव गिरा मनीषी
 तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥ २८ ॥ ५

भृत हिमाद्रे दृष्टि चक्षु तस्मिन् अपत्ये तोके 'अपत्य तोक
 तयो समे' इत्यमर । तस्या पार्वत्याम् इत्यर्थं तस्मिन् न
 जगाम । तथाहि, अनन्तपुष्पस्य नानाविधकुसुमस्यापि मधो
 वसन्तस्य सुस्वन्धिनो द्विरेफमाला रुद्रपङ्क्ति चूतस्य विकारे
 चूते चूतकुसुमे 'अवयवे च प्राण्योषधिदृष्टेभ्य इति विकारा
 र्थात्पन्नस्य अणुप्रत्ययस्य लुप्प्रकरणे पुष्पमूलेषु बहुलम् इति
 पठनात् लुक् । सविशेष सातिशय सङ्ग यस्या सा तयोक्ता
 अत्यन्तासक्ता इत्यर्थ ॥ २७ ॥

प्रभेति । प्रभामहत्या प्रकाशाधिकया शिखया ज्वालया
 दीप इव, शिखादीपयोरवयवावयविभावाद् भेदेन व्यपदेश ।
 त्रय मार्गा यस्या तथा त्रिमार्गया मन्दाकिन्या । तृतीया ।
 द्यौर्लोक इति त्रिदिव स्वर्ग, दृष्टविषये त्रिशब्दस्य त्रिभागवत्
 पूरणार्थत्वम् षष्ठोदरादित्वात् दिवशब्दात् अकारागम, पुस्त्व
 लोकात् दीव्यतेर्घञ्जथे कविधान दीव्यन्त्यत्र जना इति दिव

१ नास्ति अन्न येषा तानि तयोक्तानि पुष्पाणि यस्मिन् स तस्य ।

२ प्रभया सहती तथा ।

३ त्रिमार्गया त्रय मार्गा पन्थान स्त्रोत्रासि इति यावत् (स्वर्गे
 मन्त्रलोके पाताले चेति शेष) यस्या सा तथा । स्वर्गे मन्दाकिनी पृथिव्या
 भागीरथी रसातले भोगवती इति कथ्यते । अत्र मन्दाकिन्या ।

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभि
 सा कन्दुके कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
 रेमे१ मुहुर्मध्यगता सखीना
 क्रीडारसं निर्विशतोव बाल्ये ॥ २६ ॥
 ता हसमालाः शरदीव गङ्गा
 महौषधि नक्तमिवात्मभासः ।

इति चौरखामी । तस्य मार्ग इव, सस्कार व्याकरणजन्या शुद्धि
 तद्वत्या गिरा वाचा 'भद्रैषा लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि इति अत्रे
 इति भावः । (मनस ईषा मनीषा सा अस्य अस्ति इति मनीषी
 विद्वान् इव, पृषोदरादित्वात् साधु । तथा पाव्यत्या स हिम
 वान पूत शोधितश्च विभूषितश्च । अत्र शिखागिरोरविशिष्टयो
 रूपमानानहत्वात् न विशेषणाधिक्यदोषः । इय मालोपमा ॥२८॥

मन्दाकिनीति । सा पार्वती बाल्ये वयसि/कीडाना रस
 स्वाद् रुचि इति यावत् त क्रीडारसम्/रसो गन्धे रस स्वादे
 इति विश्व । निर्विशति/ इव भुञ्जाना इव निर्वेशो भृति
 भोगयो इति विश्व । 'आच्छीनद्योर्नुम इति विकल्पात् नुम-
 भावः । सखीना मध्यगता सतो मन्दाकिन्या सैकतेषु पुलिनेषु
 वेदिकाभि/कन्दुकै क्रियया निर्वृत्तै कृत्रिमै इवित क्ति
 इति क्तिप्रत्यय, 'क्तमश्चित्यम् इति मवागमश्च । पुत्रकै पाञ्चालि
 काभि 'पाञ्चालिका पुत्रिका स्यात् वस्त्रदन्तादिभि कृता
 इत्यमर । सजाया कन् इति कनप्रत्यय । मुहु पुन पुन
 रेमे ॥ २६ ॥

तामिति । स्थिर स्थेयान् उपदेश प्राग्भूवीथ यस्या
 तादृशी मेधाधिनीम् इत्यर्थः, ता पार्वतीम् उपदेशकाले प्राक्तन

स्थिरोपदेशामुपदेशकाले
 प्रपेदिरे१ प्राक्तनजन्मविद्या २ ॥ ३० ॥
 असम्भृत भण्डनमङ्गयष्टे ३
 अनासवाख्य४ करणं मदस्य ।
 कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्र ५
 बाल्यात् पर साय वयः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

जन्मविद्या पूज्यजन्माभ्यस्तविद्या इत्यर्थः, शरदि गङ्गा हस
 माला इव, नक्त रात्रौ महौषधि दणविशेषम् आत्मभास
 स्वदीप्तय इव, प्रपेदिरे । उपमानसामर्थ्यादुपदेशमन्तरेण
 वेति गम्यत ॥ ३० ॥

असम्भृतमिति । अथ सा पार्वती अङ्गयष्टे असम्भृतम्
 अथन्नसिद्धमण्डनप्रसाधनम् अनासवाख्यम् आसवाख्यारहित
 मदस्य करणसाधनकामस्य पुष्पात् व्यतिरिक्तमस्त्रम् अस्त्र
 भूत बाल्यात् शैशवात् पुरम् अन्नन्तुभावि वयः यौवनं प्रपेदे
 प्राप । यौवनेनैव हि यवतयः प्रसाध्यन्त काम्यन्ते च इति भावः ।
 अत्र द्वितीयपादः आसवरूपकारणाभावेऽपि तत्कार्यमदोक्ते
 विभावनालङ्कारः । तदुक्तम्, 'कारणाभावकार्योत्पत्तिर्विभा
 वना इति, प्रथमद्वितीययोस्तु आरोप्यमानयोर्मण्डनमदास्त्रयो
 प्रकृतोपयोगात् परिणामालङ्कारः, तल्लक्षणन्तु उक्तम् ॥ ३१ ॥

१ प्राप ।

२ (प्राक् पूज्य भव प्राक्तनं तत जन्म स्मिन् तस्य जन्मविद्या) ।

३ (अङ्ग यष्टिरिव इष्टुपमितिसमासः) ।

४ अनासवाख्य (नास्ति आसव इति आख्या यस्य ततः)

५ पुष्पव्यतिरिक्तं कुसुमतरतः ।

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्र
 सूर्याशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।
 बभूव तस्याश्चतुरश्रशोभि
 वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥
 अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभि,
 निक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरन्तौ ।

उन्मीलितमिति । नवयौवनेन प्रथमयौवनेन विभक्तम्
 अभिव्यञ्जितपीनजघनादिसंस्थानम् इत्यर्थः, ~~सूर्या~~ सूर्या पार्वत्या
 यप) तूलिकया कूर्चिकया शलाकया इत्यर्थः 'तूलिका कथिता
 लेख्यकूर्चिका तूलशय्ययो इति विश्व । उन्मीलित रञ्जनद्रशेण
 उद्भासितम् समुत्कीर्णरूपम् इति यावत् चित्रम् आलेख्यम् इव,
 सूर्याशुभि भिन्न विकसितम्) अरविन्द पद्मम् इव, चित्तस
 अश्रुय यस्य तत् चतुरश्रम् अन्यनातिरिक्तं यथा तथा शोभते
 इति चतुरश्रशोभि । ताच्छीले णिनि । बभूव, चित्रारविन्दयो
 स्तूलिकातरणिकिरणसम्बन्ध इव स्वतः सिद्धस्यैव अङ्गुष्ठीवस्य
 यौवनप्रादुर्भावोऽभिव्यञ्जको बभूव इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

देवताना रूप पादाङ्गुष्ठप्रभृति वर्णते मानुषाणा केशादा
 रभ्येति धार्मिका । सप्रति सप्तदशभि श्लोकै पार्वत्या
 पादादिकेशान्तवर्णनमारभते, अभ्युन्नतेति । अभ्युन्नतयोः अङ्गुष्ठ
 नखयो प्रभाभि निमित्तेन) निक्षेपणात् निर्भरन्यासात् हेतो
 रागम् अन्तर्गत लौहित्यम् 'राग क्लेशादिके रक्ते मातृस्ये
 लोहितेऽदिपु इति शाश्वत । उद्गिरन्तौ वमन्तौ वह्नि
 सारयन्ताविव स्थिदौ इत्यर्थः । अत्र उद्गिरतेर्गौणार्थत्वात् न
 याम्यतादोष प्रत्यत गुण एव । यथाह दण्डी निष्पृतोद्गीर्णा
 वान्तादि गौणवृत्तित्रयपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षा

आजहृतुस्तच्चरणौ१ पृथिव्या
 स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥ ३३ ॥
 सा राजहसैरिव सन्नताङ्गी
 गतेषु लीलाञ्जितविक्रमेषु ।

विगाहते ॥' इति । (तस्या चरणौ तच्चरणौ पृथिव्याम् अव्यवस्था
 व्यवस्थारहिता सञ्चारिणीम इत्यर्थं, स्थलारविन्दश्रियम
 आजहृतु । स्थलविशेषणात् नियतलौहित्यलाभ । अत्र सारु
 द्रिका 'यस्या रक्ततलो पादौ उन्नताग्रौ तलस्यशौ । निगूढ-
 गल्फौ निहतौ सा स्यान्नृपतिसम्भता ॥' इति । अत्र
 उपमानधर्मस्थारविन्दश्रियशरणयोक्तृपमेययोरसम्भवादरविन्द
 श्रियमिव श्रियमिति प्रतिविम्बोकरणात्पेपान्निदर्शनालङ्कार
 सा च सम्बन्धे सम्बन्धलक्षणातिशयोक्त्यनप्राणिता । अव्यवस्था
 मियनेन स्थलारविन्दस्य स्थैर्यसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धाभिधानात् ।
 निदर्शनालक्षणं तु, 'असम्भवधर्मयोगात् उपमानोप
 मेययो । प्रतिविम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शना ॥'
 इति ॥ ३३ ॥

मेति । प्रत्यपदेशलुब्धे 'गन्तुं श्रुषया विद्या-पुष्कलेन धनेन
 वा । अथवा विद्यया विद्या चतुर्थी लोपपुष्यते ॥' इति न्यायात् ।
 इति भावः । तदेव व्यनक्ति, नूपुरसिद्धितानि आदित्सभि आदात्
 मिच्छुभि मञ्जोरशिञ्जितमञ्जुकूजितोपदेशमिच्छद्भि इत्यष्टे,
 राजहसै सन्नताङ्गी कुचभारात् इति भावः, सा पार्श्वती
 लीलाभि विलासै अश्रिता पूजिता विक्रमाः पादस्थासा
 येषु तेषु) 'अश्रु पञ्जायाम्' इति इडागमः । 'लीला विलास-

१ आजहृतु सञ्जग्दहृत अनवक्रतरिति यावत् ।

२ अव्यवस्था नास्ति व्यवस्था स्थिति यस्या सा ताम् ।

व्यनीयत^१ प्रत्युपदेशलुब्धै^२ २
 आदित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि^३ ॥ ३४ ॥
 वृत्तानुपूर्व्वं च न चातिदीर्घं
 जङ्घं शुभे सृष्टवतस्तदीये ।
 शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुः ।
 लावण्यं उत्पाद्य इवास यत्नः ॥ ३५ ॥

क्रियथो' इत्यमर । गतेषु विषये व्यनीयत^१ इव, विनीता
 किमु, अन्यथा कथमस्या हसगमनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

वृत्तेति । वृत्ते वर्तुले/पूर्व्वमनगते अनपूर्व्वं, गोपुच्छाकारे
 इत्यर्थः, वृत्ते च ते अनपूर्व्वं च वृत्तानुपूर्व्वं/नातिदीर्घं च ।
 महाविभाषया न समासः, नञो विशेषणत्वञ्च प्रयोगादेव
 ज्ञेयम् । शुभे मङ्गले तस्या इमे तदीये जङ्घे प्रसृते जङ्घा तु
 प्रसृता' इत्यमर । सृष्टवत निर्मितवत सृष्टुं शेषाङ्गनिर्माण
 विधौ जङ्घाव्यतिरिक्तावयवनिर्माणार्थम् इत्यर्थः, उत्पाद्ये पुन -
 सम्पाद्ये लावण्ये कान्तिविशेषे विषये । लावण्यलक्षणं तु उक्तम्
 यत्न आसि इव, बभूव इव इत्युत्प्रेक्षा, उपादानमन्तरेण कार्यस्य
 दुष्करत्वात् तदङ्गानाञ्च लावण्योपादानकत्वात् पूर्व्वसम्पादितस्य
 च जङ्घार्थमेव कार्त्स्न्येन विनियोगात् पुनर्लावण्यसम्पादने यत्न
 स्यादेवेत्येतादृक्सौन्दर्ये तज्जङ्घे इति भावः । आसिति बभूवार्थे
 तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्याह शाकटायनः, वल्लभस्तु न

१ विपूर्व्वान्त नीधातो अतीते कश्चापि लङ् ।

२ प्रत्युपदेशे लुब्धा तै प्रतिशिक्षाङ्गोलुपैः ।

३ आदित्सुभिर् आङ्पूर्व्वान्त दाधातो षन, तत उ, तत हतीया
 वक्ष्यवचनम् । शिञ्जितानि रणितानि शब्जितानि इति यावत् ।
 शिञ्जितानो भावे क्तः ।

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वात्
 एकान्तशैत्यात् कदलीविशेषा ।
 लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं
 जातास्तदूर्वीरूपमानवाद्या ॥ ३६ ॥
 एतावता नन्वनुमेयशोभि
 काञ्चीगुणस्थानमनिन्दिताया ।

तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् 'अस्तेभू' इति भ्वादेशनियमात्
 तादृक्त्तिङन्तस्यैवाभावात्, किन्तु कवीनामय प्रामादिक प्रयोग
 इत्याह, वामनस्तु अथ गतिदीप्यादानेष्विति घातोर्लिटि रूप-
 मिदमित्याह, असेत्यनुदात्तेत् दीप्तार्थे आस दिदीपे प्रवृत्त
 इत्यर्थं ॥ ३५ ॥

नागेन्द्रेति । नागेन्द्राणाम् ऐरावतादीनां हस्ता करा
 त्वचि चर्मणि कर्कशत्वात्, कदलीविशेषा रामरथादय
 एकान्तशैत्यात् नियतशैत्यात् हेतो लोके परिणाहि वैपुण्य-
 युक्तम् 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः । रूप लब्धा अपि,
 अपिशब्दात् करिकदलीमात्रस्य तादृक् परिणाहो नास्ति इति
 भावः, तस्या ऊर्वीं तदूर्वीं उपमानवाद्या जाता उप-
 मानक्रियानर्था बभूवुः, तदूर्वीर्न कार्कश्य नापि एकान्त
 शैत्यम् इति भावः ॥ ३६ ॥

एतावतेति । अनिन्दिताया अनवस्थाया पार्वत्या काञ्ची-
 गुणस्थान नितम्बविश्वम् एतावता ननु एतावतैव 'प्रश्नाव
 धारणानुज्ञाविनयामन्त्रणे ननु, इत्यमरः । शोभते इति शोभि ।
 [आवश्यक्ते णिनि, ततस्त्वप्रत्ययः] । अनुमेयम् शोभित्व
 शोभा यस्य तत् अनुमेयशोभि) त्वप्रत्ययस्तु गतार्थ-
 त्वान्न प्रयुक्त इत्याह वामन । पश्चात् श्वादी नं सृष्टोऽपि

आरोपित यद्गिरिशेन पञ्चात्
 अनन्यनारीकमनीयमङ्गम् ॥ ३७ ॥
 तस्या. प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्र
 रराज तन्वी नवलोमराजि ।
 नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य
 तन्मेखलामध्यमणेरिवाच्चि. ॥ ३८ ॥

पञ्चात् तपश्चर्यान्तरम इत्यर्थ । (गिरौ श्वेते इति गिरिश्च
 श्रिवे) 'गिरौ उष्णन्दसि इति उग्रत्यय, भाषायामपि क्वचि
 दिष्यते अथवा (गिरि कैलास अस्य अस्ति गिरिश्च) लोमादि
 त्वात् शप्रत्यय । तेन गिरिशेन, अन्यासा नारीणा कमनीय,
 कामयितुं शक्यं न भवति इति अनन्यनारीकमनीयं तम्
 अङ्गं निजोत्सङ्गम् आरोपितम् अधिरोपितम् इति यत्
 एतावता लिङ्गेन इति पूर्वेष्वन्वयः । रोहतेर्णन्तात् कर्मणि
 क्त, 'रह पोऽन्यतरस्याम् इति हकारस्य पकार, गत्यर्थ
 विवक्षाया द्विकर्मकत्वम्, प्रधाने कर्मणि क्त । गिरिजामितम्ब
 विम्ब विश्वातिशायिसौन्दर्यं गिरिशाङ्कारूढत्वात् व्यतिरेकेण
 नार्थान्तरनितम्बविम्बवत् । विपक्षे हलनुक्तिरेव बाधिका ।
 दाक्षायणीनितम्बविम्बस्य तु पक्षसपक्षयोरन्धतरभाषानति
 वृत्तेर्निष्कलङ्गमनुमानमित्यलमस्थानसरम्भेण । ३७ ॥

तस्या इति । नीवी वस्त्रग्रन्थिम् 'स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि
 नीवी परिपण्डेऽपि च' इत्यमरः । अतिक्रम्य अतीत्यनित
 निम्बनाभिरन्ध्रप्रविष्टा प्रविशन्ती तन्वी सुच्छा तस्या पावत्या
 नवरोमराजि सितेतरस्य अक्षितस्य इन्द्रनीलस्य इत्यर्थ, (तस्या
 पार्वत्या मेखला तन्मेखला) तस्या इत्यनुवृत्तौ पनस्तच्छब्दो-
 पादानवाक्यान्तरत्वात् सोऽव्यम्, यदा तस्या नीया मेखला

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्याः

बलित्रयं चारुं बभारत् बाला ।

आरोहणार्थं नवयौवनेन

कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३६ ॥ ×

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाच्या

स्तनद्वय पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।

मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य

मृणालसूत्रान्तरमण्डलभ्यम् ॥ ४० ॥

तन्मेखला तत्र तदवस्थानात् तस्या मध्यमणे अर्चिं प्रभा
इव रराज 'ज्वालाभासोर्नपुस्यर्चिं' इत्यमर ॥ ३८ ॥

मध्येनेति । 'वेदि परिष्कृता भूमि' इत्यमर । वेदि-
विलग्नमध्या वेदिवत् कुशमध्या तनुमध्या इति यावत् । सा बाला
पार्ष्वतो मध्येन मध्यभागेन चारुं सुन्दरं बलित्रयं कामस्य
आरोहणार्थं नवयौवनेन प्रयुक्तं रचितं सोपानम् इव बभार
इत्यत्रेत्ता ॥ ३६ ॥

अन्योन्यमिति । अन्योऽयं परस्परम् 'कर्माव्यतिहारे सर्वं
नाम्नो हे वाच्ये' इति द्विरुक्तिः समासवच्च बहुलमिति बहुल
वचनादसमासपक्षेऽपि पूर्वपदस्थस्य सुप सुर्वक्तव्य इति
तत्रत्यवार्तिकम् । उत्पीडयन् उपहन्वत् पाण्डु गौरम् उत्प
लाच्या स्तनद्वयं तथा तत्र प्रकारेण प्रवृद्धम् । कस्तरि क्त ।
श्याममुखस्य कृष्णचक्षुकस्य इति स्वरूपवर्णनं तस्य स्तनद्वयस्य
मध्ये यथा येन प्रकारेण मृणालसूत्रान्तरं विसतन्तुमात्राव
काशोऽपि अलभ्य लक्ष्यमशक्यम् 'अन्तरमवकाशावधिपरिधाना-

१ वेद्रे विलग्न मध्यं तदिव मध्यं यस्या सा ।

२ धृतवती ।

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यैः

बाहू तदीयाविति मे वितर्क १ ।

पराजितेनापि कृतौ हरस्य

यौ कण्डपाशौ मकरध्वजेन ॥ ४१ ॥

कण्डस्य तस्या स्तनबन्धुरस्य

मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।

न्तर्धिभेदादर्थे' इत्यमर । अत्र सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपाति-
शयोक्त्यनङ्कार । कुचयो पौषरत्वातिशयार्थमवकाशसम्बन्धेऽप्य
सम्बन्धाभिधानात् इति ॥ ४० ॥

लोके सुकुमारत्वमेव कुसुमास्तस्य साधकत्वमिति स्थिते
मत्याह, शिरीषेति । तस्या इमौ तदीयौ बाहू (शिरीषपुष्पात्
अधिक सौकुमार्यं माद्वय यद्यो) त-
तोक्तौ इति मे वितर्क
ऊह । कुत ? यौ बाहू पराजितेन अपि पूर्वनिर्जितेन अपि
मकरध्वजेन कामेन हरस्य कण्डपाशौ कण्डबन्धनरज्जू कृतौ
कण्डालिङ्गन प्रापितौ इत्यर्थ । तदसाध्यसाधनात् तत् आधि-
क्यम इति भाव । अत्र बाहोरारोपितकण्डपाशत्वस्य प्रकृतवैर
निर्यातनोपयोगात् परिणामालङ्कार ॥ ४१ ॥

कण्डस्येति । स्तनाभ्या बन्धुरस्य उन्नतस्य तस्या पार्श्वत्या
कण्डस्य गलस्य निस्तलस्य धर्तलस्य मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य
च 'वर्तुल निस्तल वृत्त बन्धुरन्तून्नतानतम्' इति 'कलापो
भूषणे बह्वै तूणीरे सहतावपि' इति च अमर । अन्योन्यप्रोभा
जननात् भूषणभूषणभाव अलङ्कारालङ्कार्यभाव साधारणः
समान बभूव उभाष्यन्योन्यस्य भूष्यो भूषणी च तभूवतु

१ इत्यहं तत्कथाभि इत्यर्थ ।

२ मकर तन्नामक जलजन्तुविशेष स ध्वज विद्ध यस्य सा तेन ।

अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव
 साधारणो भूषणभूष्यभाव ॥ ४२ ॥
 चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते
 पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
 उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला
 द्विसंश्रया प्रीतिमवाप लक्ष्मी ॥ ४३ ॥
 पुष्यं प्रबालोपहितं यदि स्यात्
 मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।

इत्यर्थ । अत्र कण्ठमुक्ताकलापयोः शोभाक्रियाद्वारण अन्योन्य-
 भूषाजनकत्वादन्योन्यालङ्कार । तदुक्तम्, परस्पर क्रियाजनन
 मन्योन्यम्' इति ॥ ४२ ॥

इदानीं पार्वतीवदन चन्द्रकमलसदृशमित्येतदेव वचो
 भङ्गगृह, चन्द्रमिति । लोला उपना परिभ्रमणशीला इत्यर्थ ।
 लक्ष्मी कान्त्यभिमानिनी देवता चन्द्र गता प्राप्ता सती पद्मगुणान्
 सौगन्ध्यादीन् न भुङ्क्ते न अनुभवति पद्माश्रिता सती चन्द्रमस-
 द्रमा चान्द्रमसीम् । अभिख्या शोभाम 'अभिचा नामशोभयो'
 इत्यमर । अमृतवदानन्दिनी न भुङ्क्ते उमामुख प्रतिपद्य तु
 (दे चन्द्रपद्मे संश्रय कारण यस्या ता) द्विसंश्रया प्रीतिम्
 आनन्दम् अवाप तत्रोभयगुणसम्भवात् इति भाव । अत्र उप
 मानभूतचन्द्रपद्मपेक्षया उपमेयस्थोमामखलाधिकगुणवत्त्वोक्त्या
 व्यतिरेकालङ्कार । तदुक्तम्, 'भेदप्राधान्येनोपमानादुपमेयस्या-
 धिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेक इति ॥ ४१ ॥

पुष्यमिति । पुष्य पुण्डरीकादिक प्रबाले बालपक्षवे उप
 हितं निहितं स्यात् यदि 'प्रबालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे बाल-
 पक्षवे इति विश्व । मुक्ताफल वा स्फुटे निर्मले विद्रुमे तिष्ठ

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्या
 ताम्रौष्ठपर्यस्तहच स्मितस्य १ ॥ ४४ ॥
 खरेण तस्याममृतस्रुतेवर
 प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।

तीति स्फुटविद्रमस्य/स्यात् यदि तत् तद्दि विशदस्य शुभ्रस्य
 ताम्रे अरुणे ओष्ठे पर्यस्ता प्रसृता हक् कान्ति यस्य तथोक्तस्य
 तस्या पार्वत्या स्मितस्य अनकुर्यात् स्मितमनुकुर्यात् इत्यर्थः ।
 अत्र माषाणामश्रीयादितिवत् सम्बन्धमात्रविचया षष्ठी । अत्र
 षष्पप्रवालयोर्मुक्ताविद्रमयोश्च असम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्या अति
 शयोक्ति सा च सम्भावना इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः । विशेषतस्तु
 पुष्पमुक्ताफलयोरुपमानयोः प्रकृतोत्कर्षाद्यमुपमेयतादल्पनात्
 प्रतीपालङ्कारः । तदुक्तम्, 'उपमानस्याच्चेप उपमेयताकल्पन
 वा प्रतीप' इति लक्षणात् । स च पूर्वोक्तातिशयोक्त्यनुप्राणितः
 इति ॥ ४४ ॥

खरेणेति । अभिजातवाचि मधुरभाषिण्या तस्या पार्व
 त्याम् अमृतस्रुता अमृतस्राविणा इव क्विप् । खरेण ~~नादेन~~
 प्रजल्पितायाम् आलपन्थाम् । कर्त्तरि क्त । (अथ क्काकादिभि
 पुष्टा अन्यपुष्टा कोकिला अपि । मख्यया वृत्त्या जातिवचनत्वा
 भावात् डोवभावो ताद्यमाना वाद्यमाना विषमबद्धा तन्त्री
 वितन्त्री) इव 'अविवृत्तन्त्रिभ्य ई' इति तन्त्रिधातोरौणादिक
 ईप्रत्यय, 'डोवभावान्नहल्द्याभ्य' इति सुलोपः । तदुक्तम्
 'अवीलक्ष्मीतरीतन्त्रीहीधीश्रीणामुष्णादित । स्त्रीलिङ्गानाम
 मीषा तु न सुलोप कदान्न' ॥ इति । एते डोवन्ता न

१ मन्दश्चित्तस्य ।

२ अमृतं स्रवति सरति य स तेन सुधानिष्यन्दिनेव ऋतुधारा
 वषतेव इत्यर्थः ।

अयन्यपुष्टा१ प्रतिकूलशब्दा२
 श्रोतुर्वितन्तीरिव ताद्यमाना ॥ ४५ ॥
 प्रवातनीलोत्पलनिविशेषम्
 अधीरविप्रेक्षितमायताच्या३ ।
 तथा गृहीत नु मृगाङ्गनाभ्यः
 ततो गृहीत नु मृगाङ्गनाभि ॥ ४६ ॥
 तस्या शलाकाञ्जननिर्मितेव
 कान्तिर्भ्रुवोरायतलेखयोर्या४ ।

भवन्ति इत्यर्थ । श्रोतु जनस्य प्रतिकूलशब्दा कर्णकठोरनादा भवति इति शेष ॥ ४५ ॥

प्रवातेति । प्रवाते प्रभूतवातस्थले यत् नीलोत्पलमत निर्विशेष निर्भेद तत्सदृशम् इत्यर्थ । / अधीरविप्रेक्षित चकित-
 षिलोकितम् आयताच्या विशालनेत्रया मार्क्यत्या मृगाङ्गनाभ्य
 हृष्टिणीभ्य गृहीतम् अक्षस्य नु, अथवा मृगाङ्गनाभि तत तस्या
 पावत्या । पञ्चम्यास्तसिल् । गृहीत नु । अत्र विवक्षितस्य
 परस्परग्रहणस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षेति केचित्, तदुपज्ञीविषन्देहा-
 लङ्कार इत्यन्ये, उभयो सङ्कर इत्यपरे ॥ ४६ ॥

तस्या इति । आयतलेखयो दीर्घरेखयो तस्या मर्मन्त्या
 भ्रुवो सम्बन्धिनी शलाकया अञ्जनेन निर्मिता इव स्थिता या

१ अन्यपुष्टा अन्धेन काकेन पुष्टा प्राणिता । परभृता किल अन्न
 रोक्षगमनात् प्राक् स्वमपत्नजात अन्यद्विजै योपयन्ति ।

२ प्रतिकूल शब्द यस्या सा ।

३ (आयते अक्षिणी यस्या सा आयताक्षी तथा ।)

४ आयतलेखयो आयते लेखे ययो ते आयतलेखे तयो ।

ता वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्ग
 स्वचापसौन्दर्यमट १ मुमोच ॥ ४७ ॥
 लज्जा तिरश्चा २ यदि चेतसि स्यात्
 असशय पर्वतराजपुत्र्या ।
 त केशपाश प्रसमीक्ष्य कुर्युः
 बालप्रियत्व शिथिल चमर्य ॥ ४८ ॥

कान्ति लीलाचतुरा विलाससुभगा ता कान्ति वीक्ष्य अनङ्ग
 स्वचापसौन्दर्येण च मद त मुमोच इति सौन्दर्याति
 शयोक्ति । ४७ ।

लज्जेति । तिरश्चा तिर्यग्जातीना चेतसि लज्जा स्यात्
 यदि सशयभाव असशय सन्देहो नास्ति इत्यर्थ । पर्वतराज
 पुत्र्या 'शार्ङ्गरवाद्यजो डीन्' इति डीन् । त प्रसिद्ध केशपाश
 केशकलापम 'पाश पक्ष्य हस्तश्च कलापार्था कषात् परे'
 इत्यमर । प्रसमीक्ष्य इष्टा चमर्य मृगीविशेषा बाला प्रिया
 यासाम इति विग्रहे बालप्रिया तासा भावे बालप्रियत्व
 प्रियबालत्वम् इत्यर्थ । आहिताम्नादिपाठात् वा परनिपात ,
 'त्वत्सोर्गुणवचनस्य' इति पुवङ्गाव । शिथिल कुर्युः निर्लज्ज
 त्वान्न शिथिलयन्ति इत्यर्थ । अत एवात्र निर्लज्जत्वकरण-
 हेतोरद्यपादे वाक्यार्थत्वेनोक्त्या काव्यलिङ्गाख्यलङ्कार । तदु-
 क्तम् 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति ॥ ४८ ॥

१ मद मर्त्य ।

२ तिर वक्र अक्षन्ति गच्छन्ति ये ते तिर्यञ्च तेषाम् ।) तिरस्यन्द
 पूर्वान् अङ्घातो क्षिप तिरस्य इत्यस्य तिरि आदेशश्च ।

सर्वीपमाद्रव्यसमुच्चयेन

यथाप्रदेश विनिवेशितेन ।

सा निर्मिता विश्वसृजा^१ प्रयत्नात्

एकस्थसौन्दर्यदिदृक्ष्येवर ॥ ४९ ॥ ✕

ता नारद. कामचर कदाचित्

कन्या किल^२ प्रेक्ष्य पितु समीपे ।

सर्व्वेति । किं बह्वना, सा पार्व्वतो विश्वसृजा विधात्रा,
(एकत्र तिष्ठति इति एकस्थ तस्य सौन्दर्यस्य सर्व्ववस्तुगतस्य
इत्यर्थ । दिदृक्षया इव प्रयत्नात् यथाप्रदेश क्रमात् विनिवेशितेन
स्थापितेन सर्व्वेषाम् उपमाद्रव्याणां चन्द्रारविन्दाद्युपमावस्तूनां
समुच्चयेन समाहारेण) निर्मिता । दिदृक्ष्येवेति फलोत्प्रेक्षा
दर्शनार्थित्वादिश्वसृज इति ॥ ४९ ॥

तामिति । कामेन इच्छया चरति इति कामचर) नारद
कदाचित् पितु हिमवत समीपे कन्या ता पार्व्वतीं प्रेक्ष्य
किल प्रेम्णा न तु अन्यथा हरस्य शिवस्य (अर्द्धं हरति इति
अर्द्धहरा 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इति अचप्रत्यय । शरीरस्य
अर्द्धहरां शरीराद्धहराम्) कुलधुरन्धरादिषदवयवद्वारा सम
दायविशेषकत्वात् समास अन्यथा तु अर्द्धस्य समप्रविभागवचन
त्वादर्द्धशरीरेति स्यात् । एकवधूम असपत्नीका भार्याम पूर्ण
कालेत्यादिना समास । भवित्री भाविनी समादिदेश, हरस्य

१ विश्वसृजति य स विश्वसृष्टेन । विश्वसृष्टपूर्णात् सृजधातो
कित ।

२ दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया । इशधातो सजन्नात् अ, तत स्त्रीत्वात्
आप ।

३ किल इति ऐतिह्ये ।

समादिदेशैकपद्मं भवित्री
 प्रेम्णा शरीरार्द्धहरा हरस्य ॥ ५० ॥
 गुरु प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्या
 तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलाष ।
 ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतम्
 अर्हन्ति तेजास्यपराणि हव्यम् ॥ ५१ ॥
 अथाचितारं न हि देवदेवम्
 अद्रि सुता ग्राहयितुं शशाक १

अर्द्धाङ्गहारिणी एकपत्नी भविष्यति इति आदिष्टवान् इत्यर्थः ॥ ५० ॥

गुरुरिति । गुरुः पिता गुरुः गोष्यतिपित्राद्यौ' इत्यमरः । अतः नारदवचनात् हेतोः अस्याः पार्वत्याः प्रगल्भे वयसि अपि यौवने सति अपि, निवृत्तः अन्यस्मिन् वरे जाता तरि अभिलाषः यस्य स तथोक्तः सन 'वरो ना रूपजामात्रो' इति वैजयन्तो । तस्थौ वरान्तरं नाभिवृष्टवान् इत्यर्थः । ननु कुतोऽसौ निर्वन्ध इत्यत आह, ऋते इति । तथाहि, मन्त्रैः पूतं मस्कृतं ह्यते इति हव्यम् आज्यादिकं कृशानो पावकात् ऋतं कृशानो विना 'अन्याराहितर' इत्यादिना पञ्चमी । अपराणि तेजासि सुवर्णादीनि न अर्हन्ति न भजन्ति इत्यर्थः, ईश्वरादन्यस्य तद्योग्यस्योभावाद्दुपेक्षा इति भावः ॥ ५१ ॥

तर्हि तमेवाङ्गय दीयतामित्याशङ्क्याह, अथाचितारमिति । अद्रि हिमवान् अथाचितारम् अथाचमानं देवदेव महादेव मता पार्वतीं ग्राहयितुं स्वयमङ्गयं परिग्राहयितुं न शशाक

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन१ साधु
 • माध्यस्थमिष्टेऽप्यलम्बतेऽर्थे२ ॥ ५२ ॥
 यद्येव पूर्वं जनने शरीर
 सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज ।
 तदा प्रभृत्येव विमुक्तसङ्ग ३
 पति पशूनामपरिग्रहेऽधृत् ॥ ५३ ॥

न उतमेहे । तथाहि साधु सज्जन साधुर्वाद्भुविक्ते चारो
 सज्जने चाभिधेयवत् इति विश्वे । अर्थनाभङ्गभयन याचजा
 वेफल्म्यभोत्या इष्टे अपि अध विषये माध्यस्थम् औदासीन्यम
 अलम्बते ॥ ५२ ॥

न च तत्रैवाख्यत किन्तु उपायात्तर चिन्तितवानिति वक्तु
 प्रसोति यदेति । शोभना दन्ता यस्या सा सुदती 'दयसि
 दन्तस्य दद' इति दत्तादेश, 'उगितश्च इति डीप् । सा
 पार्वती पूर्वं जन्मने पूर्वस्मिन् जन्मनि पूर्वादिभ्यो नत्रभ्यो वा'
 इति स्मिन्नादेशविकल्प । पूर्वं ज्वलने इति पाठे पूर्वं दाक्षा
 यत्नीत् ज्वलने योगाग्नौ । यदा यस्मिन् काले दक्षरोषात्
 शरीर देह ससर्ज तत्याज, तदाप्रभृति एव तदादि एव यथा
 तथा पशूना पति शिव विमुक्तसङ्ग त्यक्तविषयासङ्ग सन
 अपरिग्रह अपन्नोक्त अभूत स्त्रात्तर न परिजयाह इत्यथ
 'पत्नीपरिजनादानमूलशापा परिग्रहा इत्यमर ॥ ५३ ॥

१ अभ्यथनाया भङ्ग तस्मात् भय तेन ।

२ माध्यस्थ मध्ये तिष्ठति य स मध्यस्थ उदासीन तस्य भाव
 तत् ।

३ विमुक्त सङ्ग येन स इति बहुव्रीहि ।

स कृत्तिवासास्तपसे यतात्मा
 गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।
 प्रस्थ हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धिः
 किञ्चित् क्वणत्किन्नरमध्यवास ॥ ५४ ॥
 गणा नमेरुप्रसवावतसा
 भूर्जत्वच स्पर्शवतीर्दधाना ।

स इति । कृत्तिवामा चर्माम्बर 'अजिन चर्म कृत्ति स्त्री इत्यमर । यतात्मा नियतचित्त स पशुपति तपसे तपोऽथ (गङ्गाप्रवाहण उक्षिता मिक्ता देवदारुव यस्मिन् तत् तथोक्त मृगनाभिगन्धि कस्तूरीगन्धवत् कस्तूरीमृगसञ्चारात् इति भाव । 'मृगनाभिर्मृगमद कस्तूरी चाथ कोलकम' इत्यमर । क्वणन्त गायन्त किन्नरा यस्मिन् तत् तथोक्त किञ्चित् किमपि हिमाद्रे प्रस्थ सानम अथवास कुत्रचित् प्रस्थे उवास इत्यथ 'उपान्वधाडवस' इति आधारस्य कर्मत्वम् । 'प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयो इत्यमर ॥ ५४ ॥

गणा इति । गणा प्रमथगणा । 'गणा प्रमथसख्यौषा' इति वेजयन्ती । नमेरुप्रसवावतसा सुरपन्नागकुसुमशेखरा । 'नमेरु सुरपन्नाग' इति विश्व । स्पर्शवती सुखस्पर्शा मृद्धी इत्यर्थ । प्रशसाया मतुप् । भूर्जत्वच भूर्जवल्कलानि दधाना वसाना इत्यथ (सन शिलाभि धातुविशेषे विष्कुरिता अनुनिष्ठाश्च) सन्त (शिलाया भव श्लेथ गन्धौषधिविशेषे) शिलाया 'स्त्रीभ्यो ढक इति भवार्थे ढक । शिलाजतु च जनेयम्' इति यादव । तेन नद्धेषु व्याप्तेषु शिलातलेषु निषेदु उपविश इत्यर्थ ॥ ५५ ॥

१ मृगनाभिगन्धो विद्यते यस्मिन् तत् । अस्तार्थे इति ।

मनःशिलाविष्कुरिता निषेदु,
 शैलेयनद्वेषु१ शिलातलेषु ॥ ५५ ॥
 तुषारसङ्घातशिला, खुराग्रै
 समुल्लिखन् दर्पकल ककुद्भान् ।
 दृष्ट कथञ्चिद्भवयेर्विविग्रै
 असोढसिहध्वनिरुन्ननाद ॥ ५६ ॥
 तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धर
 स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्त्ति ।

ननु मन्त्रेण । 'इह मन्त्रानां विमलानां ते एव शिलाः (ता)
 खुराग्रै समुल्लिखन् विदारयन् द्विपेण, कल, मधुरध्वनि
 यस्य स दर्पकल) विविग्रै, भीतिं गवयै गोषुदृग्गृहगविशेष
 कथञ्चित् कञ्चैश्च दृष्ट (ककुदमस्यास्तीति ककुद्भान् दृषभ ।
 असोढ सिंहाणा ध्वनि येन स सिहध्वनिम्) असहमान
 सन् उन्ननाद उच्चैः ननाद जगर्ज्ज इत्यर्थ । स्वभावोक्त-
 रलङ्कार । तदुक्तम् 'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्'
 इति ॥ ५६ ॥

तत्रेति । तपस फलानाम इन्द्रत्वादीना स्वयं विधाता
 जनयिता दाता इत्यर्थं अष्टौ मूर्त्तय यस्य स अष्टमूर्त्ति
 ईश्वर 'भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्त्तयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता इति ।
 तत्र प्रस्ये स्व स्वकीयमेव मूर्त्त्यन्तर मूर्त्तिभेद समिद्धि समिद्ध
 दीपितम् अग्निम् आधाय प्रतिष्ठायै नानापि कामेन कयापि
 फलकामनया तप चचार चक्रे 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि

१ नक्षत्रातो कम्पणि क्त ।

२ समिध यज्ञकाष्ठानि ।

स्वय विधाता तपस फलाना
 केनापि कामेन तपश्चचार ॥ ५७ ॥
 अनर्थमर्थेण^१ तमद्भिनाथ
 स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा ।
 आराधनायास्य^२ सखीसमेता ^३
 समादिदेश प्रयता तनूजाम्^४ ॥ ५८ ॥

प्रवर्त्तते' इति न्यायात् कामेनेत्यक्तम् तस्यावाप्तसमस्तकाम
 त्वात् केनापीत्युक्तम् ॥ ५७ ॥

अनर्थमिति । अद्वीणा नाथ अन्निन ज लिप्यनात् अर्था
 मूल्यम् अर्हति इति अर्थ 'मूल्ये षजाविधावर्घ' इत्यमर ।
 दण्डादिभ्यो य' इति यप्रत्यय । अथ न भवति इति
 अनर्थं तम् अनर्थम् अमूल्यम्) इत्यर्थ, (स्वर्गं ओक स्थान
 येषा तेषा स्वर्गौकसा देवानाम्) अर्चितं देवै पूज्यमानम्
 इत्यर्थ 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च इति वर्त्तमाने क्त, क्तस्य च
 वर्त्तमाने इति षष्ठी । तम् ईश्वरम् अर्थेण पूजार्थोद्वेन
 पादार्थाभ्याञ्च इति यत्प्रत्यय । 'षट् तु त्रिष्वथ्यमर्घार्थे पाद्य
 पादाथ वारिणि' इत्यमर । अर्चयित्वा पूजयित्वा अस्थ
 ईश्वरस्य आराधनाय सखीभ्या जयाविजयाभ्या समता प्रयता
 नियता तनूजा सुता समादिदेश आज्ञापयामास ॥ ५८ ॥

१ अथाय पूजाविधये इद अर्थं तेन ।

२ अस्तेति कृदोग कर्मणि षष्ठी ।

३ समेता सङ्गताम् । सम आपूर्व्यात् इधातो क रि क्त ।

४ तन्वा शरीरात् जायते वा सा ताम् ।

प्रत्यधिभूतामपि१ ता समाधे
 शुश्रूषमाणा गिरिशोऽनुमेने ।
 विकारहेतौ सति विक्रियन्ते
 येषा न चेतासि ते एव धीरा ॥ ५६ ॥
 अवचितबलिपुष्या वेदिसम्मार्गदक्षा
 नियमविधिजलाना वर्हिषाञ्चोपनेत्री ।

प्रत्यधीति । गिरिश शिव समाधे प्रत्यधिभूता प्रतिपक्ष
 भूतामपि । सुप्तुपेति समास । श्रोतुभिच्छन्ती शुश्रूषमाणा
 भवमानाम् । सेवका हि सेव्ये दत्तकर्णा भवन्ति । इच्छार्थं सन
 प्रत्यय , 'ज्ञाश्रुसृष्टशा सन' इति आत्मनेपदम् । ता पार्वतीम्
 अनुमेने अङ्गीचकार न प्रतिषिद्धवानित्यभिप्राय न चैता
 वता धीरस्य कश्चिद् विकार इत्याशय । धीरत्वमेवार्थान्तर
 न्यासनाह विकारेति । विकारस्य प्रकृतेरन्यथात्वस्य हेतौ
 स्त्रीमन्निधानादिकारणे सति विद्यमानेऽपि येषा चेतासि न
 विक्रियन्ते न विक्रिति नीयन्ते ते एव धीरा । विक्रियन्ते इति
 कर्मणि लट् ॥ ५६ ॥

शुश्रूषाप्रकारमेवाह अवचितेति । सुकेशी शोभनमूर्द्धजा
 'स्नाह्वाञ्चोपसर्जनादसयोगोपधात् इति ङीप् । सा पार्वती
 अवचितानि लनान बलिपुष्याणि पूजाकुसुमानि यथा सा
 वेदे नियमवेदिकाया सम्मार्गे सम्मार्ज्जने दक्षा, नियमविधे
 नित्यकर्मानुष्ठानस्य यानि जलानि तेषा वहिषा कुशाना च
 उपनेत्री आनेत्री सती तस्य गिरिशस्य शिरसि चन्द्रस्य पादे

१ प्रति विरुद्ध अर्थयते या सा प्रत्यधिनी प्रत्यधिनीभूता प्रत्यधिभूता
 ताम् ।

गिरिशमुपचचार१ प्रत्यह सा सुकेशी
नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादै ॥६०॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारमन्भवे महाकाव्ये
उमोत्पत्तिर्नाम प्रथम सर्गः ।

रश्मिभिः) 'पादा रश्मिभ्रितुर्थाशा इत्यमरः । नियमित
परिखेदा निवर्त्तितपरिश्रमा सती अहनि अहनि प्रत्यहम् ।
अव्यय विभक्तिसमीपसमृद्धि' इत्यादिना नियतार्थे अयथी
भाव नपुसकादन्यतरस्याम्' इति अच्प्रत्ययः । गिरिशम
उपचचार शुश्रूषाञ्चक्रे ॥ ६० ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथ स्वरिचिताया
कुमारसम्भवव्याख्याया सञ्जीवनीसमाख्याया प्रथम सर्गः ।

१ गिरौ इति च स गिरिय तमः । गिरिशब्दपूर्वार्त श्रीधातो
कतरि ड । अथवा गिरिरस्यस्येति लोभादित्वात् श ।

द्वितीय सर्ग ।

तस्मिन् विप्रकृता काले तारकेण दिवोकस ।
 तुरासाह पुरोधाय धाम स्वायम्भुव ययु ॥ १ ॥
 तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिस्नानमुखश्रियम् १ ।

तस्मिन्निति । तस्मिन् काले पार्व्वतीशुश्रूषाकाले तारकेण तारकनाम्ना वज्रणखपुत्रेण केनचित् असुरेण विप्रकृता उपस्रुता दिवम् ओकः स्थान येषां ते दिवोकस देवा । 'दिवस्वर्गेऽन्तरीक्षे च' इति विश्व । द्यौ ओक इति पत्रे पृषोदरादित्वात् साधु । तुर त्वरित साहयति अभिभवति इति तुरासाह । साहयतेषौरादिकात् क्विप् 'नहिवृतिवृषि' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घ प्रकृतिग्रहणे प्रातिपदिकस्यापि ग्रहणात् मुग्धबोधकारस्तु तुराशब्द टाबन्त इत्याचष्टे । त तुरासाह देवेन्द्रम् । अजादिषु साड् रूपत्वाभावात् 'सहे साड स' इति घत्व न भवति । पुरोधाय पुरस्कृत्य स्वायम्भुव ब्रह्मण इदं स्वायम्भुवम् । सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् 'श्रौर्गुण इति गुणो न । धाम स्थान ययु ब्रह्मलोक जग्मु इत्यर्थ ॥ १ ॥

तेषामिति । परिस्नाना परिशीणा मुखश्री मुखकान्ति येषां तथोक्तानां तेषां देवानां ब्रह्मा सुप्तपद्मानां मुकुलितारविन्दानां सरसां प्रातर्दीधितिमान् सूर्य्य इव आविरभूत् प्रकाशोऽभूत् इत्यर्थः । 'प्रकाशे प्रादुरावि, स्यात् इत्यमरः । सूर्य्योपमानेन तेषां स्नानिहरणत्वमुचितम् । अत्रोपमालङ्कारः ।

सरसा सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव ॥ २ ॥
 अथ सर्व्वस्य धातारं ते सर्व्वे सर्व्वतोमुखम् ।
 वागीशं वाग्भिरर्थ्याभि प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥
 नमस्त्रिभूर्त्तये २ तुभ्य प्राक् सृष्टे केवलात्मने ।

तल्लक्षणं तु 'स्वत सिद्धेन भिन्नेन सम्प्रतेन च धर्म्मत । साम्य
 मन्येन वर्ष्यस्य वाच्यैकपदोपमा ॥' इति ॥ २ ॥

अथेति । अथ आविर्भावानन्तरं सर्व्वे ते देवा सर्व्वत
 समन्तत मुखानि यस्य त सर्व्वतोमुखं चतुर्मुखम् इत्यर्थं वाचा
 विद्यानाम् ईश सर्व्वस्य जगत धातारं सृष्टारं ब्रह्माणं प्रणि
 पत्य नमस्कृत्य अर्थादनपेताभि अर्थाभि अर्थयक्ताभि इत्यर्थं
 'नमस्कृत्य अर्थादनपेते' इति यत्प्रत्यय । वाग्भि उप
 तस्थिरे तुष्टुम् इत्यर्थं, उपादेवपूजामङ्गतिकरणमित्तरण
 पश्चिष्विति वक्तव्यम् इति आत्मनेपदम् ॥ ३ ॥

स्तुतिप्रकारमाह नम इत्यादिभिर्द्वादशभि श्लोकै नम
 इति । हे भगवन्नित्याध्याहार्यं व्याख्ययम् । सृष्टे प्राक्
 'अन्यारात् इत्यादिना अञ्चुत्तरपदयोगेन पञ्चमी । केवलात्मने
 एकरूपाय 'आत्मा वा इदमक णवाय आसीत्' इति श्रुते ।
 'निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृतस्त्वयो' इत्यमरः ।
 पश्चात् सृष्टिप्रवृत्तिकाले विभज्यते अनेन इति विभाग गणाना
 सत्वादीना त्रयमेव विभाग यस्य तस्मै 'गुणा सत्वरजसाम'
 इत्यमरः । भेदम् उपाधि स्रष्टृत्वादिकम् इत्यर्थं उपेक्षे प्राप्त
 वते 'उपेक्षिवाननाश्वाननूचानश्च इति निपात । अत एव

१ सृष्टानि निद्रितानि निमीलितानि इति यावत् पद्मानि येषु तानि
 तेषाम् । सृष्टेति स्वप्रधातोरकस्मात् कस्मिन् ऋ ।

२ तिस्र इत्ययं यस्य स तस्मै इति बहुव्रीहिः ।

गुणत्रयविभागाय पञ्चाङ्गेदमुपेयुषे ॥ ४ ॥

यद्मोघमपामन्तरुत्त १ वीजमज्ज त्वया ।

अतश्चराचर विश्व प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥

तिसृभिस्त्वमवस्थाभि २ महिमानमुदीरयन ३ ।

त्रिमूर्त्तये ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणे तुभ्य नम 'नम स्खस्ति इत्यादिना चतुर्थी । उक्त च 'नमो रजोजुषे सृष्टौ स्थितौ सत्व मयाय च । तमोरूपाय सहारे तिरूपाय स्वयम्भवे' इति ॥ ४

यदिति । न जायते इति अज हे अज । अपा जनानाम् अन्त त्वया यन अमोघम् अवन्ध्य वीज वीर्यम् उप्त निक्षिप्तम् । मङ्गमिति पाठे विसृष्टम् इत्यर्थ । 'शुक्र तेजोरेतमी च वीज वीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमर । अत ते बीजात् चराचर स्थावरजङ्गमात्मकम् । समाहारे षण्णुपेयुषाम् । निवृत्तम् । उत्पन्नम् इति शेष । तस्य विश्वस्य प्रभवति अस्मात् इति प्रभव कारण गीयसे । अत्र मनु 'अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवा सृजत् । तदण्डमभवद्भेम सहस्राशुरुमप्रभम् ॥ इति । 'अदश्चरा चर विश्व प्रसवस्तस्य गीयते इति पाठे अद इद चराचर विश्व तस्य वीजस्य प्रसव गीयते लोके इति शेष ॥ ५ ॥

तिसृभिरिति । एक सृष्टे प्राक् केवल त्व तिसृभि अवस्थाभि त्रेगणमयीभि हरिहरब्रह्मस्वरूपाभि महिमान निजशक्तिम् उदीरयन विजृम्भयन प्रलयस्थितिसर्गाणाम् अन्त स्थित्युत्पत्तौना कारणता गत । इद पञ्चाङ्गेदमुपेयुषे इत्यस्य विवरणम् अतो न गतार्थत्वदोष ॥ ६ ॥

१ वपधातो कस्मिण क्त ।

२ अवस्थाभि मूर्त्तभि ।

३ महिमान महतो भाव महिमा तम् महदिति शब्दात् भावे इमम्

प्रलयस्थितिसर्गाणाम् एक कारणता गत ॥ ६ ॥
 स्त्रीपुसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्त्ते सिद्धक्षया ।
 प्रसूतिभाज १ सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ॥
 स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिन्दिवस्य तै ।

भूतसृष्टिक्रत्वमुक्त्वा मिथुनसृष्ट्यर्थं मूर्त्तिमतो ब्रह्मणो
 भेदमाह, स्त्रीपुसाविति । स्त्री च पुमाश्च स्त्रीपुसौ 'अचतुर'
 इत्यादिना अच्प्रत्ययान्तो निपात । सिद्धक्षया सद्युमिच्छया
 भिन्नमूर्त्ते द्विधाकृतविग्रहस्य ते तव आत्मन देहस्य भागौ
 आत्मभागौ 'आत्मा जीवे एतौ देहे स्वभावे परमात्मनि' इति
 विश्व । तौ एव भागौ प्रसूतिभाज उत्पत्तिभाज, सृज्यते इति
 सग तस्य निजसृष्ट इत्यथ, माता चापता च पितरौ 'पिता
 भक्त' इति एकशेष । स्मृता सोऽङ्ग इति शेष । अत्र मनु,
 'द्विधा कृतात्मनो देहम् अर्द्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्द्धेन नारी
 तस्या स विराजमसृजत् प्रभ ॥' इति ॥ ७ ॥

स्वकालेति । स्वकालस्य परिमाणेन 'चतुर्युगसहस्राणि
 ब्रह्मणो दिनमच्यते' इत्युक्तरूपेण व्यस्त विभक्त रात्रिन्दिव
 रात्र्यहनी यस्य तस्य । यद्यप्यचतुरादिसूत्रेण रात्रौ च दिवा
 च रात्रिन्दिवम् इति सप्तम्यर्थे वृत्तौ इनह इत्युक्तं तथापि
 दोषामन्यमहदिवामन्या रात्रिरित्यादौ कर्मवत् अत्रापि
 प्रातिपदिकार्थवृत्तित्वं कथञ्चित् प्रयोगबलादाश्रयणीयम् । ते
 तव धौ तु स्वप्नावबोधौ तौ एव भूताना प्रलयोदधौ संहार
 सृष्टी । यदाहुः, 'यदा स देवो जागर्त्ति तदेव चेष्टते जगत् ।
 यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते ॥ इति । एतच्च

१ प्रसूति भजते य स तस्य ज यस्य इत्यथ । भज्यते कर्त्तरि
 विष्य ।

यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूताना प्रलयोदयौ ॥ ८ ॥
 जगद्योनिरयोनिस्व जगदन्तो निरन्तक ।
 जगदादिरनादिस्व जगदीशो निरीश्वर २ ॥ ९ ॥
 आत्मानमात्मना वैत्सि सृजस्यात्मानमात्मना ।

दैनन्दिनसृष्टिप्रलयाभिप्रायक महाप्रलयस्य ब्रह्मणो वर्षशतन्ता
 भावित्वात् ॥ ८ ॥

जगदिति । हे भगवन । त्व जगद्योनि जगत्कारण स्वयम्
 अयोनि आदित्वात् अकारणक, त्वम् अन्तर्धत् इति अन्त ।
 पचाद्यच् । जगत अन्त जगत्सहर्ता स्वय निरन्तक नित्यत्वात्
 अन्तराहित, त्व जगताम् आदि जगदादि सृष्टे प्रागपि सन
 इत्यथ अत एव त्वम् अनादि आदिरहित, त्व जगताम् ईश
 नियन्ता स्वय निरीश्वर अनियम्य इत्यर्थ, 'यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतिरेवात्र प्रमाणम् । अत्र अयानि
 रित्यादौ नञतत्पुरुषाश्रयणे विरोध बहुव्रीहिणा तु तत्परि
 हार इति विरोधाभासालङ्कार । यथाहु 'विरोधाभासचे
 विरोध इति ॥ ९ ॥

तव तु न प्रपञ्चस्येव जगतिरोधानज्ञानेषु परापेक्षे-
 त्याह, आत्मानमिति । हे भगवन् । त्व आत्मान लोकानु
 ग्रहार्थं ब्रह्मरूपेण उत्पिपादयिषित स्वस्वरूपम् आत्माना
 एव वसि जानासि सर्वापि क्रिया कर्तृशायज्ञानपूर्विका इति
 भाव, तथा आत्मानम् आत्मना एव आत्मन्येव इत्यत्रापि
 सम्बन्धते स्वस्मिन्नेव सृजसि अधिष्ठानमपि स्वयमेव इत्यर्थ 'स्वे
 महिन्नि प्रतिष्ठितम् इति श्रुते । कृतिना समर्थेन इद सर्वत्र

१ स्वस्य अवबोधश्च तौ निद्राजागरणे ।

२ ईदं प्रभवति य स ईश्वर ईश्वरातो कर्त्तरि श्लेष ।

आत्मना कृतिना च त्वम् आत्मन्येव प्रलीयसे ॥१०॥
 द्रव सङ्घातकठिन स्थूल सूक्ष्मो लघुर्गुरु ।
 व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्य ते विभृतिषु ॥११॥
 उद्घात प्रणवो यासां न्यायेस्त्रिभिर्द्वीरणम् ।

सम्बध्यते । आत्मना स्वेनैव आत्मन्येव प्रलीयसे स्वस्मिन्नेव प्रलीनो भवसि । लीयते देवादिकात् कत्तरि लट् । 'प्रकृत्या दिभ्य उपसख्यानम्' इति वार्त्तिकेणात् सर्वत्र आत्मना इति ऋतीया । न हि ते प्रपञ्चस्येव ज्ञानोत्पत्तिलयेषु परापेक्षति लिफतार्थं ॥ १० ॥

द्रव इति । त्वम् इति अनुषज्यते । हे भगवन् । त्वं च सुरित्त्वमद्रादिवत् रसात्मक अग्नि, सघातेन निविडसथागः कठिन महीधरादिवत्, स्थूल इन्द्रियग्रहणयोग्यो घटात्, सूक्ष्म अतीन्द्रिय परमाण्वादिवत्, लघु उत्पत्तनचाग्रमृत्ना दिवत्, गुरु मा चेद्विवत् अचलनीय, व्यक्त काय्यरूप अस्मि व्यक्तेतर कारणरूपश्च अस्मि । एव विभृतिषु अणिमादिषु तव प्रकामस्य भाव प्राकाम्य यथाकामत्वम् ॥ ११ ॥

उद्घात इति । हे भगवन् । यासां गिरा वाचाम उद्घात उपक्रम प्रणव ओकारात्मक ओकारप्रणवौ समौ' इति 'स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भ इति च अमर । इदमुपमहार स्याप्युपलक्षणम् । ब्रह्मण प्रणव कुर्व्यात् आदावन्ते च सङ्गत । दहत्येन कृतस्य परस्ताच्च विशेषतः ॥' इति निरुक्तपरि शिष्टयोर्थास्तु । नीयन्ते एभि अर्थविशेषा इति न्याया स्वरः । उक्त च, 'स्वरविशेषादर्थप्रतिपत्ति । यथेन्द्रश्च स्वरतोऽपरा धात्' इति । यासां गिरा त्रिभि न्याये उदत्तानदात्तस्वरितै स्वरै उदीरणमउच्चारण यासां कर्म प्रतिपाद्यम् इत्यर्थः, यच्च

कर्म्म यज्ञ, फल स्वर्ग तासा त्व प्रभवो गिराम् ॥ १२ ॥

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीम् ।

तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥

त्व पित्रृणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परतोऽपि परञ्चासि विधाता वेधसामपि ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमादि न तु चैत्यउन्दनादि इति भाव । फल स्वर्ग कर्मद्वारा इति शेष । कर्म्मस्वर्गौ ब्रह्मापवर्गयोरप्यपलक्षणम् । त्व तासा गिरा वेदानाम इत्यर्थ, प्रभवति अस्मात् इति प्रभव कारण प्रणेता स्मर्त्ता वा मतभेदेन ॥ १२ ॥

सात् प्रमतेन स्तुवन्ति, त्वामिति । हे भगवन । त्वा परुषस्य अथ भोगापवर्गरूप तदर्थ प्रवर्त्तने इति पुरुषार्थप्रवर्त्तिनी त प्रकृतिं त्रेभुष्यात्मक मूलकारणम् । प्रकृतिं पञ्चभूतेषु प्रधाने मनहारणे इति यादव । आमनन्ति कथयन्ति । मा अभ्यासे तात धातो िट्, 'पात्राध्मास्यान्वा' इत्यादिना मनादेश । प्रकृतिपरुषभेदाग्रहणात् प्रकृतिपरुषाभेद उपदेश । त्वामेव, ता प्रकृतिं साचित्त्वेन पश्यतीति तद्दर्शिनम् उदासीनं कूटस्थ पुरुषं विदुः विदन्ति । 'विदो नटो वा' इति झेर्जुसादेश । 'अजा भेका लोहितप्रसृक्कृष्णाम' इति अतिरञ्ज प्रमाणम् ॥ १३ ॥

त्वामिति । - भगवन । त्व पित्रृणाम अग्निष्वात्वादीनामपि पिता तेषामपि तर्पणीय इत्यर्थ, देवानाम् इन्द्रादीनामपि देवता तेषामपि यज्ञनीय इत्यर्थ, परतोऽपि परञ्चासि सर्वोत्तरोऽसि इत्यर्थ, 'इन्द्रियभ्य परा ह्यथ अर्थेभ्यश्च परं मन । मनसश्च परा बुद्धि बुद्धेरात्मा महास्तत । महत् परमव्यक्तम्

त्वमेव हव्य होता च भोज्य भोक्ता च शाश्वतः ।
 वेद्यञ्च वेदिर्त्वा चासि ध्याता ध्येयञ्च यत्परम् ॥ १५ ॥
 इति तेभ्य स्तुती श्रुत्वा यथार्थाद् हृदयङ्गमा ।
 प्रसादाभिमुखो वेधा प्रत्युवाच दिवोकस ॥ १६ ॥
 पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।

अयक्तात् पुरुष पर । परुषान्न पर किञ्चित् सा काष्ठा सा
 परा गति ॥' इति सर्वोत्तरत्वाभिधानात् । वेधसा दक्षादी
 नामपि विधाता स्रष्टा असि ॥ १४ ॥

त्वमेवेति । शाश्वत् सिद्ध शाश्वत । शैषिकोऽणप्रत्यय । यद्यपि
 'कालाट्टञ् इति ठञ्प्रवाद अत एव स्रष्टकारस्यापि प्रयोग
 ध्येयोश्च विरोध शाश्वतिक इति तथापि प्रयोगवशात् साधु
 रिति वामन इति शाश्वत प्रयुक्त । शाश्वत त्वमेव, ह्यते इति
 हव्य हवि आज्यादिवम्, जुहोतीति होता यजमानश्च असि
 भोज्यम् अभ्यवहार्यमन्नम् 'भोज्य भक्षे' इति निपातनात् कुत्वा
 भाव । भोक्ता अन्नादश्च असि, वेद्य साक्षात्कार्यं वस्तु, वेदिता
 साक्षात्कर्ता च असि, ध्याता स्रष्टा, यत पर वस्तु ध्येय तच्च
 असि । साक्षात्कारसाधनभूतप्रत्ययविशेषप्रवाहो ध्यानम् ॥ १५ ॥

इतीति । वेधा ब्रह्मा इति तेभ्य देवेभ्य । 'आख्यातोप
 योगे' इत्यपादानत्वात् पञ्चमी । यथार्था सत्या अत एव
 हृदय गच्छन्तीति हृदयङ्गमा मनोहरा । 'खचप्रकरणे सुषुप
 सस्थानम्' इति खच्प्रत्यय, 'अर्हर्दिषदजन्तस्य मुम्' इति
 मुमागम । स्तुती स्तोत्राणि श्रुत्वा प्रसादाभिमुख अनुग्रहप्रवण
 सन दिवोकस देवान् प्रत्युवाच ॥ १६ ॥

अथ कविराह, पुराणस्येति । द्रव्यगणक्रियाजातिभेदेन

१ यथाभत अर्थ अभिधेय यास्य ता वधार्था ता ।

प्रवृत्तिरासीच्छब्दाना चरितार्था चतुष्टयी ॥ १७ ॥

स्वागत स्वानधीकारान प्रभावैरवलम्ब्य वः ।

यगपद्युगबाहुभ्य प्राप्तेभ्य प्राज्यविक्रमा ॥ १८ ॥

किमिदं द्युतिमात्मीया न विभ्रति१ यथा पुरा ।

चत्वार अवयवा यस्या इति चतुष्टयी चतुर्विधा । 'सख्याया
श्रेयैवे तथप्' इति तथप्, 'टिड्ढाणञ्जहयसञ्' इत्यादिना
डोप । शब्दाना प्रवृत्ति, वैखरीप्रमुखा वा । उक्तं च 'वैखरी
शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा । द्योतिता र्था च पश्यन्ती
सृज्जा वागनपायिनी ॥ इति । पराणस्य पुरातनस्य । पृषो-
दरादित्वात् साधु । कवे कवयितु तस्य ब्रह्मण चतुर्भि
मुखै समीरिता सती । 'तद्धिताथ' इत्यादिना उत्तरपदसमास ।
समाहारे चतुर्मुखी इति स्यात् । चरितार्था अन्वर्था आसीत्,
चतुर्मुखीच्चारणाच्चातुर्विध्यं सफलमासीत् इत्यर्थः ॥ १७ ॥

भगवानाह, स्वागतमिति । हे प्राज्यविक्रमा प्रभूतपरा
क्रमा देवा । प्राज्य भूरि प्रभूतञ्च' इति यादव । स्वान
स्वकीयान अधीकारान नियोगान । उपसर्गस्य घञि' इति वा
दीर्घ । प्रभाव सामर्थ्ये अवलम्ब्य आस्थाय यथाधिकार
स्थित्वापि इत्यर्थं यगपत् समकाल प्राप्तेभ्य, युगपत्प्राप्या महत्
कार्यमनुमीयते इति भाव । युगबाहुभ्य दीर्घबाहुभ्य इत्यर्थः ।
आजानुबाहुत्व भाग्यलक्षणम् । व युञ्जभ्यम् 'बहुवचनस्य
वचसौ' इति वसादेश 'कर्मणा यमभिप्रैति' इत्यत्र कर्मपदेन
क्रियाग्रहणात् सप्रदानत्वम् । स्वागत शोभमानम् आगमनम् ?
काकुरत्वानुसन्धेया ॥ १८ ॥

किमिति । वत्सा इत्युत्तरश्लोकीय संबोधनमत्रापि अनु-

हिमक्लिष्टप्रकाशानि ज्योतीषीव मुखानिव ॥ १९ ॥

प्रशमादूर्ध्विषामेतत् अनुङ्गीर्णसुरायुधम् ।

वृत्वस्य२ हन्तु कुलिश कुण्डिताश्रीव लक्ष्यते ॥ २० ॥

किञ्चायमरिदुर्वार ३ पाणौ पाश प्रचेतस ।

मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रित ॥ २१ ॥

षञ्जनीयम् । हे वत्सा पत्रका । हिमेन नीहारेण क्लिष्टप्रकाशानि मन्दप्रभाणि ज्योतीषि नचत्राणि इव । 'दीप्निताराहुता शेष ज्योति' इति शाश्वत । व युष्माक मुखानि पुरा यथा पूर्वमिव आत्मीया द्युति न विभ्रति इदं किं किनिबन्धनम् इत्यर्थ । किमिदमित्यनेन वाक्याद्य परामृश्यते ॥ १९ ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति सप्तभिः श्लोकैः प्रशमादित्यादिभिः, प्रेक्षमादिति । अर्ध्विषा तेजसा प्रशमात् निवाणात् अनुङ्गीर्णसुरायुधम् अनुदितचित्तप्रभम् इत्यर्थ एतत् वृत्वस्य हन्तु इन्द्रस्य कुलिश वज्र कुण्डिता अश्रय यस्य तत् कुण्डिताश्रि कुण्डितकोटि इव लक्ष्यते दृश्यते ॥ २० ॥

किञ्चेति । किञ्च, अयम् अरिदुर्वार रिपुदुष्प्रधर्ष प्रचेतस वरुणस्य 'प्रचेता वरुण पाशी' इत्यमर । पाणौ पाश रज्जु आयुधविशेष, मन्त्रेण गारुडेन हतवीर्यस्य प्रतिबद्धशक्ते फणिन सर्पस्य दैन्यं शोच्यत्वम् आश्रित । अत्र फणिनिष्ठदैन्यस्य पाशे असम्भवात् दैन्यमिव दैन्यमिति कल्पनादसम्भवहन्तुसम्बन्धो निदर्शनालङ्कारः ॥ २१ ॥

१ अनुङ्गीर्ण वह्निरप्रकटीकृत सुरायुध इन्द्रचाप येन तत् ।

२ कण्ठयोगे कम्पणि षष्ठी ।

३ इ इ खेन वाच्यते अरुौ इति दुर्वार । इरपूर्वात् इधातो कम्पणि खल । अरिभिः दुर्वार अरिदुर्वार इति तृतीयातत्पुरुषसमासः ।

कुवेरस्य मनःशल्यं शसतीव पराभवम् ।

अपविद्धगदोश् वाहु भग्नशाख इव द्रुम ॥ २२ ॥

यमोऽपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।

कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम् ॥ २३ ॥

अमी च कथमादित्या र प्रतापक्षतिशीतला ।

कुवेर इति । अपविद्धा त्यक्ता गदा येन स अपविद्धगद
अत्र एव भग्नशाख द्रुम इव स्थित कुवेरस्य बाहु मन-
शल्यं दुःखहेतुत्वान्मनसः शल्यप्रायम इत्यर्थं पराभव शत्रु-
तम इति शेष, शसति इव कथयति इव, लक्ष्म्या अनु-
सापयति इत्यर्थः । बाहौ मुख्यकथनस्यासम्भवात् इवशब्दोऽयत्
एव ॥ २२ ॥

यमोऽपीति । अस्त नाशम इता प्राप्ता । अस्तमिति
मकाराच्चभययम । 'तस्य द्वितोर्याश्रितातीतपतितगतात्वस्त-
प्राप्तापन्नै' इति ममास । अस्तमिता त्विष यस्य तेन निस्तेज
य्कन दण्डेन यमोऽपि भूमिं विलिखन् अमोघोऽपि प्रागिति
भावः अस्मिन् दण्डे निर्वाणालातस्य शान्तोल्मुकस्य अलात-
नाम भूलिखनशलाका तस्य यत् लाघवं क्लेशं तत् कुरुत अलात-
मल्मुकं श्लेषम्' इति हलायध । 'निर्वाणोऽवात' इति
निपातनान्निष्ठानत्वम् । अत्रापि लाघवमिव लाघवमिति
कल्पनान्निदशनालङ्कारः ॥ २३ ॥

अमी इति । प्रतापक्षत्या तेजसा क्षयेण शीतला अमी

१ अपविद्ध अपपूर्णात् व्यधधातो कर्मणि क्त ।

२ अर्धक्ष्या इति द्वादशसंख्याविवक्षया बहुवचनम् । ते च 'धाता
रतोऽथ्यमा रद्वो ररुण रूथ्य एव च । अमी विवस्वान पया च सविता
दशम स्यात् । एकादशक्षया त्रया विष्णुर्द्वादश उच्यते ॥' इत्युक्ता ।

चित्रन्यस्ता इव गता प्रकामालोकनीयताम् ॥ २४ ॥
 पर्याकुलत्वान्मरुताः वेगभङ्गोऽनुमीयते ।
 अभ्रसामोघसरोध प्रतीपगमनादिवर ॥ २५ ॥
 आवर्जितजटामौ विवल्बिन्धुशशिकोटय ।
 रुद्राणामपि रूम्भान् चतहुङ्कारशसिन ॥ २६ ॥
 लब्धप्रतिष्ठा प्रथमस्य किबन्वत्तरै ।

आदित्याश्च द्वादश इति शेष, कथं कन हेतुना इत्यर्थं चित्र
 न्यस्ता चित्रनिर्मिता इव प्रथमस्य अत्यन्तम् आलाकनोयता
 दृश्यता गता प्राप्ता ॥ २४ ॥

पर्याकुलत्वादिति । मरुता वायना सप्तसप्तानाम् इति
 शेष पर्याकुलत्वात् स्वलितगतिवात् हेतो वेगस्य भङ्ग
 अभ्रसा जलाना प्रतीपगमनात् उत्तानावरात्तात् इत्यर्थं
 ओघस्य सरोध प्रवाहप्रतिबन्ध इव अनमीयते ॥ २५ ॥

आवर्जितेति । आवर्जितेषु परिभ्रवद् द्वावन्धेयु जटाना
 मोलिषु जटानूटु विवल्बिन्य स्वसिन्य शशिकोटय चन्द्र
 रेखा येषां ते तथोक्ता रुद्राणामपि एकादशानाम् इति शेष,
 रूम्भान् चत हुङ्कार शसन्ताति तथोक्ता हुङ्कारवन्धुनुभापका
 इत्यर्थं । हुङ्कारशस्त्रा हि रुद्रा इति भावः ॥ २६ ॥

लब्धेति । प्रथमपूर्वं लब्धप्रतिष्ठा लब्धस्थितय, लब्धाव
 काशा इत्यन्यत्र, यस्य बन्वत्तरै पौत्षातिरेकात् प्रबन्तरै
 निरवकाशै इत्यपरत्र, परै शत्रुभि उत्सर्गा सामान्यशास्त्राणि

१ एकीनपद्मशतसख्याविज्ञया बहुवचनम् ।

२ प्रतीप प्रतिफल गमन तस्यात् ।

३ एकादशसख्य विज्ञया बहुवचनम् ।

अपवादैरिवोत्सर्गा कृतव्यावृत्तय परै ॥ २७ ॥
 तद् ब्रूत वत्सा किमित् प्रार्थयध्व समागता ।
 मयि सृष्टिर्हि लोकाना रक्षा युष्मास्ववस्थिता ॥ २८ ॥
 ततो मन्दानिनोद्धृत-कमलाकरशोभिना ।
 गुह्यं नेत्रसहस्रेण नोदयामास यासव ॥ २९ ॥
 स द्विनेत्र हरेश्चक्षुः सहस्रनयनाधिकम् ।

'मा हिंस्यात् इत्येवमादीनि, अपोद्यते एभि इत्यपवादे
 'गामानभेत' इत्यादिभि विशषशास्त्रैरिव, कि कृतव्यावृत्तय
 कृतप्रतिष्ठाभङ्गा, कृतविषयसङ्कोचरूपबाधा इत्यन्वयः । विषय
 सङ्कोच एव बाध' इत्याचार्य्य । निषेधशास्त्रस्य वैदिकहिंसा
 परिहारेण लौकिकमात्रे व्यवस्थापनात् विषयसङ्कोच इत्यल
 मतिगदनावगाहनेन ॥ २७ ॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् हे वत्सा पुत्रका । 'वत्सा
 स्वर्भकपुत्राद्यो वर्षे वत्सन्तु वदसि इति विश्व । स्वयं पिता
 महत्वात् वत्सा इत्यामन्वयते । सम्भव आगता समागता
 इत मन्त कि प्रार्थयध्व किमिच्छत इत्यर्थः, ब्रूत । लोकरक्षणे
 यूयमेव कर्तार इत्याह । मयि लोकाना सृष्टि रक्षा युष्मासु
 अवस्थिता । अतस्तदर्थमपि नास्ति मदपेक्षा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तत इति । तत भगवत्प्रश्नानन्तर वासव इन्द्र गुह्यं
 ब्रूहस्यति ' [१०० गीष्पतिपित्राद्यौ' इत्यमर । मन्दानिनोद्धृत
 य कमलाकर स इव शोभते इति, तेन तद्योक्तान नत्राणि
 सहस्रेण नोदयामास प्रेरयामास । सहस्रग्रहणमास्था-
 तिगर्थार्थम् । अजिमषाणामपि प्रयत्नवद्गन्दिमन्दो न
 विरुध्यते ॥ २९ ॥

स इति । हरे इन्द्रस्य 'इन्द्रो दुश्शवो हरि' इति

वाचस्पतिरुवाचेद् प्राञ्जलिर्जलजासनम् १ ॥ ३० ॥

एव यदात्य भगवन् आम्ष्टु न परै पदम् ।

प्रत्येक विनियुक्तात्मा कथ न ज्ञास्यसि प्रभो ॥ ३१ ॥

भवत्तद्व्यवगेदीर्णं २ तारकाख्यो महासुर ।

ध हलाय ॥ सहस्रात् नयनेभ्य अत्रिक सहस्रनयनाधिक तद्
गोचरदर्शित्वात् तति भाव हे नत्र यस्य तत् द्विनत्रम् ।
प्रसिद्धाच्चक्षुषोऽय विगष इत्यथ । चक्षु चक्षुर्नत । चक्षुष-
स्वारोपस्य प्रकृतोपयोगात् परिणामालङ्कार । स वाचस्पति ।
कस्कादित्वाट नकसत्वे । 'षष्ठ्या पतिपत्र' इत्यादिना सत्त्व
मिति स्वामी तत्र कृतोविषयत्वात् । प्राञ्जलि सन जलजासन
ब्रह्माणम् इत्म् उवाच ॥ ३० ॥

एवामिति , हे भगवन् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न । यत् आत्य
'कृतव्यावृत्तय परै इति यत् ब्रवीषि । 'ब्रव पञ्चानाम्'
इत्यादिना आहादेश , 'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानग्रहा' इति
वर्त्तमानप्रयोग । वामनस्तु भ्रान्तोऽय प्रयोग इत्याह ।
आहेति भूते णलन्तभ्रमवदिति । आहेत्यपलक्षणम् । तत् एव
सथे न अन्ताक पदम अधिकार परे शत्रुभि आम्ष्टुम
आक्षिप्तम् । हे प्रभो प्रत्येक प्रतिपुरुष विनियुक्तात्मा प्रवेशित
स्वरूप सर्वान्तर्यामी इत्यर्थ कथ न ज्ञास्यसि न वेत्सि ।
वर्त्तमानेऽपि वचनभङ्गा भविष्यन्निर्देश प्रसिद्ध , 'अपङ्गवे ज्ञ
अकर्म्मकाच्च' इत्यात्मनेपदविकल्प ॥ ३१ ॥

उक्तमव प्रपञ्चयति, भवत्तद्व्येति । भवत त्वत्त लब्धेन
वर्ण उदीर्णं उद्धत , तारक इति आख्या नामधेय यस्य स

१ जले जायते यत् तत् जलज पद्म तत् आसन यस्य स तत् ।

२ उदथ उत्पन्नत गत्वर्थ च्छपातो कतरि क्त ।

उपप्लवाय लोकाना धूमकेतुरिवोत्थित ॥ ३२ ॥
 पुरे तावन्तमेवास्य१ तनोति रविरातपम् ।
 दीर्घिकाकमलोन्मेष यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ३३ ॥
 सर्वाभि सर्वदा चन्द्र त कलाभिर्नषेवते ।
 नादत्ते केवला लेखा हरचूडामणीकृताम् ॥ ३४ ॥
 व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेऽसाध्वसात् ।

तारकाख्य महान असुर महासुर 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा
 पूज्यमानै' इति ततपरुष । धूमकेतु उत्पातविशेष इव
 लोकानाम उपप्लवाय उपद्रवाय उत्थित उत्पन्न ॥ ३२ ॥

पुरे इति । अस्य तारकस्य पुरे रवि सूर्य्यं तावन्त
 तावन्मात्रम् एव आतप तनोति यावन्मात्रेण यावता एव
 यावती मात्रा मिति यस्य यावन्मात्र तेन वा अल्पपरिमाणेन
 इत्यर्थं मात्रा परिच्छेदे अल्प च परिमाणे । मात्रा कास्त्रीऽव
 धारणे' इत्यमर । दीर्घिकासु क्रीडावापीषु कमलानाम
 उन्मेष विकास साध्यते निष्पाद्यते । कठोरकिरणोऽपि मन्दोष्ण
 सन्नेव तद्गीत्या पुरे प्रकाशते इत्यभिप्राय ॥ ३२ ॥

सर्वाभिरिति । चन्द्र त तारक सर्वदा कृष्णपक्षेऽपि
 इत्यर्थं सर्वाभि कलाभि निषेवते 'कला तु षोडशो भाग'
 इत्यमर । केवला हरचूडामणीकृता शिवशिरोमणीकृता
 लेखा न आदत्ते न गृह्णाति ॥ ३४ ॥

व्यावृत्तेति । वायु, स्तेनस्य भाव कर्म वा स्तेय चौर्य्यम् ।
 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' इति यत्प्रत्यय नलोपश्च । कुसुमाना स्तेय

१ तत परिमाणम् अस्तेति तामान तम । ततश्चन्दात् परिमाणोऽ
 वतुप्रत्यय ।

न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकम् ॥ ३५ ॥
 पथ्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसम्भारतत्परा ।
 उद्यानपालसामान्यम् ऋतवस्तमुपासते ॥ ३६ ॥
 तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरिता पति ।
 कथमप्यम्भसामन्त अनिष्यत्ते प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥

तस्मात् स्त्रियाभियोगात् दण्डाद्वा साध्वम भय तस्मात् हेतो
 उद्याने व्यावृत्तगति निवृत्तोद्यानसञ्चार मन इत्यर्थ । सापे-
 क्षत्वेऽपि गमकत्वान् समास । तत्पार्श्वे तत्समीपे तालस्य वृन्तै
 उदग्रय्यते तालस्येव वृन्तमस्य इति वा तालवृन्त तस्य
 अनिलार्त् व्यजनसञ्चारपवनात् अधिक यथा तथा न वाति
 'व्यजन तालवृन्तकम्' इत्यमर ॥ ३५ ॥

पर्यायेति । ऋतव षट् वसन्तादय पर्यायसेवा क्रम
 सेवाम् उत्सृज्य पुष्पाणा सम्भारे सग्रहे तत्परा आसक्ता
 सन्त इत्यर्थ 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमर । उद्यानपाले
 उद्यानाधिकृतै सामान्य साधारण यथा भवति तथा त
 तारकम् उपासते सेवन्ते । शीतोष्णादिदोषप्रकाशन तु दूरा-
 पान्तम इत्यर्थ ॥ ३६ ॥

तस्येति । सरिता पति समुद्र तस्य तारकस्य उपाय
 नाना प्राभृताना योग्यानि 'प्राभृत तु प्रदेशनम, उपाय
 नम' इत्यमर । रत्नानि अम्भसाम अन्त आ निष्यत्ते
 परिपाकपर्यन्तम । विकल्पादसमास । कथमपि महता
 यत्नेन प्रतीक्षते, कदा वा परिपच्येरन्नित्यैकाग्र्येण पालयति
 इत्यर्थ ॥ ३७ ॥

ज्वलन्मणिशिखाञ्चैनं वासुकिप्रमुखां निशि ।
 स्थिरप्रदीपतामेत्य२ भुजङ्गा ३ पर्युपासते ॥ ३८ ॥
 तत्कृतानुग्रहापेक्षी त मुहुर्दूतहारितै ।
 अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणै ॥ ३९ ॥
 इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिञ्जाति भुवनत्रयम् ।
 शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जन ॥ ४० ॥

ज्वलदिति । किञ्चेति चार्थ । ज्वलन्त्य मणीर्ना शिरो
 रत्नाना शिखा ज्वाला येषा ते वासुकिप्रमुखा भुजङ्गा सर्पा
 सिद्धाश्च ध्वन्यन्ते 'भुजङ्ग सिद्धसर्पयो इत्यमर । निशि
 स्थिरप्रदीपताम अनिर्वाणदीपत्वम एत्य एन तारक पर्यु-
 पासते परिवृत्य सेवन्ते ॥ ३८ ॥

तत्कृतेति । इन्द्र अपि तेन तारकेषु कृत तत्कृतम्
 अनग्रह प्रसादम अपेक्षते इति तथोक्त सन मुहु दूतहारिते
 दूतप्रापितै कल्पद्रुमाणा विभूषणै तत्प्रसूनै इत्यर्थं त तार
 कम् अनुकूलयति अनुकूलं करोति ॥ ३९ ॥

इत्यमिति । इत्यम उक्तप्रकारेण रविशशिपवनोदधि
 भुजङ्गम सुरेन्द्र आराध्यमानोऽपि भुवनत्रय क्लिञ्जाति पीड
 यति । तथाहि, दुर्जन प्रत्यपकारेण प्रतीकारेणैव शाम्येत्
 शान्तो भवेत् उपकारेण तु न शाम्येत्, प्रत्युत प्रकुप्यति इति
 भाव ॥ ४० ॥

१ वासुकि प्रमुख प्रधान वेष ते ।

२ स्थिरप्रदीपता स्थिरा प्रदीपा तेषा भाव ताम ।

३ भुजेन वक्रतया गच्छन्ति ये ते भुजङ्गा ।

तेनामरबधूहस्तौ सदयालूनपञ्चवा ।
 अभिज्ञाच्छेदपाताना क्रियन्ते नन्दनद्रुमा ॥ ४१ ॥
 वीज्यते स हि ससुप्त श्वाससाधारणानिलै ।
 चामरै सुरवन्दोना वाष्पशोकरवर्षिभि ॥ ४२ ॥
 उत्पास्य मेरुशृङ्गानि क्षुण्णानि हरिता खुरै ।
 आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिता, खेषु वेश्मसु ॥ ४३ ॥

तेनेति । तेन तारकेण अमरबधूहस्तौ सुकुमारे इति भावः, तेरपि सदयम् आलूना अत्रतमार्थं किञ्चना पञ्चवा येषां ते नन्दनद्रुमा क्लेशपातानां क्लेशपाता, तेषाम् अभिज्ञानतीति अभिज्ञा । कृत्योगान् कर्मणि वठी । क्रियन्ते ॥ ४१ ॥
 वीज्यते इति । हि यस्मात् कारणात् स तारक मसुप्त सन श्वाससाधारण निश्वाससमान अनिल येषां तेषां तेषां ज्याधिस्ये निगमद्गमयान इति भावः । वाष्पशोकरवर्षिभिः, तामां श्लोका रोदनस्याद्यमवसर इति भावः । सुरवन्दोना सुरप्रग्रहस्त्रीणां सखन्धिभिः 'प्रग्रहापग्रहौ वन्द्याम् इत्यमरः । चामरै वीज्यते ॥ ४२ ॥

उत्पास्यति । तेन तारकेण हरिता सूर्याश्वानाम् 'हरितं सूर्यं च सूर्याश्वे वर्णं च हरिते दिशि' इति विश्वः । खुरै शफै क्षुण्णानि क्षुण्णानि, एतेन तेषामौत्रत्यं सूचितम् । मेरुशृङ्गाणि उत्पास्य खेषु वेश्मसु । वेश्मसिति बहुवचनेनास्य

१ वीज्यते इति कर्मणि यत्तमाने प्रथमपुरुषैकवचनम् ।

२ वाष्पाणां शोकरान् वर्षन्ति यानि तानि तैः वाष्पास्वकस्थानं विपरिद्धम् ।

मन्दाकिन्या पय शेषं दिग्धारणमदाविलम् ।
 हेमाम्भोरुहश्यानां^१ तद्वाप्यो धाम साप्रतम् ॥ ४४ ॥
 भ्रवनालोकनप्रीतिं स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।
 खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ॥ ४५ ॥
 यज्वभिः सम्भृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु^२ स ।

भुवनत्रयनिवासः सूचितः । आक्रीडन्ते एषु इति आक्रीडा ते च
 ते पर्वता कल्पिता कृता ॥ ४२ ॥

मन्दाकिन्या इति । साप्रतं सप्रति मन्दाकिन्या भागी
 रथ्या दिग्धारणानां दिग्गजानां मदौ आविलं कलुषं पथं
 जलम एव शिथिलं इति शेषं शिष्टम् । कर्मणि अणप्रत्ययः,
 'त्रिष्वन्यत्रोपयुज्यते' इति नपुंसकत्वम् । तर्हि कनककमलानि
 क्व गतानीत्याह, हेमेति । हेमाम्भोरुहाणि एव श्यानि तेषान्तु
 तस्य वाप्यं तद्वाप्यं एव धाम स्थानम् । सर्वाण्यप्युत्पाद्य
 स्वदीर्घिकास्त्रेव प्रतिरोपितवान् इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

भुवनेति । तस्य तारकस्य आपातात् समापत्ते भयात्
 विमानानां पथि खिलीभूते अप्रहृतीभूते सति 'द्वे खिनाप्र-
 हृते समे' इत्यमरः । स्वर्गिभिः देवैः भुवनानाम् आलोकने
 प्रीतिं न अनुभूयते ॥ ४५ ॥

यज्वभिरिति । यज्वभिः विधिवत् इष्टवद्भिः 'यज्वा तु
 विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । 'सुयजोर्ङुनिप्' इति ङुनिप्-
 प्रत्ययः । विततेषु अध्वरेषु यज्ञेषु सम्भृतं दत्तं हव्यं हवि मायी
 मायावी । ग्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । स तारकः न अस्माकं

१ अश्वि रोहन्ति जायन्ते यानि तानि अश्वोरुहाणि । रुहधातो
 कर्त्तरि क । हेमन् रुहश्च अश्वोरुहाणि ।

२ विततेषु प्रक्रान्तेषु आरब्धेषु ।

जातवेदोमुखान्मायी१ मिषतामाच्छिनत्ति२ न ॥ ४६ ॥

उच्चैरुच्चैश्च श्रवास्तेन३ ह्यरत्नमहारि च ।

देहबद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालार्जित यशः ॥ ४७ ॥

तस्मिन्नुपाया सर्वे न क्रूरे प्रतिहतक्रिया ।

वीर्यवन्त्यौषधानीव विकारे सान्निपातिके ॥ ४८ ॥

मिषता पश्यता पश्यसु सतसु इत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । जातवेदा वङ्ग एष मुख तस्मात् जातवेदोमुखात् आच्छिनत्ति आच्छिष्य गृह्णाति इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

उच्चैरिति । किञ्चेति चार्थः । तेन तारकेण उच्चै उन्नत उच्चैश्च श्रवा नाम ह्य रत्नमिव ह्यरत्नम अश्वश्रेष्ठ 'रत्न श्रेष्ठ मूणावपि' इति विश्वः । अस्य शुभ्रत्वादुत्प्रेष्यते, देहबद्ध बद्ध देह मूर्त्तिमत् इत्यर्थः । आहिताग्न्यादित्वाग्निष्ठाया परनिपातः । चिरकालार्जितम् इन्द्रस्य यश इव अहारि अपहतम् ॥ ४७ ॥

तर्हि सामाद्युपायास्तत्र कथं न प्रयुक्ता इत्यवाह, तस्मिन्निति । क्रूरे घातुके । 'वृशसो घातुकः । क्रूरः' इत्यमरः । तस्मिन् असुरे न अस्माकं सर्वे उपायाः, सान्निपातदोषत्रयस्य प्रकोपजे सान्निपातिके विकारे ज्वरादौ 'सान्निपाताच्च' इति वक्तव्यादृक् । वीर्यवन्ति सारवन्ति औषधानि इव, प्रतिहत क्रिया विफलप्रयोगा भवन्ति ॥ ४८ ॥

१ जाता वेदा वक्तात् स जातवेदा ।

२ मिषता आभिलाष पश्यताश्च इत्यर्थः ।

३ उच्चैश्च श्रवा उच्चै उन्नते श्रवणी कर्णौ यस्य स । श्रवस् इति शुभाद्रो करणे अणः ।

जयाशा यत्र चास्माक प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।
हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवापितम् ॥४९॥
तदीयास्तोयदेव्द्य २ पुष्करावर्त्तकादिषु ।
अभ्यस्यन्ति २ तटाघातं निर्जितैरावता ४ गजाः ॥५०॥
तद्विच्छामो विभो स्रष्टु सेनान्य तस्य शान्तये ।

तदेव प्रतिहतक्रियत्वमाह, जयेति । किञ्च इति चार्थं ।
नूनम् अनेन हरिचक्रेण वयं जेष्याम इति यत्र हरिचक्रे
अस्माक जयाशा विजयाशया आसीत् इति शेष । प्रतिघातेन
प्रतिहत्या उत्थितार्चिषा उद्गततेजसा तेन हरिचक्रेण विष्णो
सुदर्शनेन अस्य तारकस्य कण्ठे निष्कम् उरोभूषणम् अर्पितम्
इव इत्युत्प्रेक्षा स्वयमेव निष्कमिव स्थितम् इत्यर्थं । तारक-
शिरश्चेदाय हरिणा चक्रं त्यक्तं तदपि नष्टशक्तिं जातम् इति
भावः । 'साष्टे शते सुवर्णानां हेम्नारोभूषणे पले । दीनारेऽपि
च निष्कोऽस्त्री ॥' इत्यमरः ॥ ४९ ॥

तदीया इति । अद्य मप्रति निर्जित ऐरावत यै ते
तथाक्ता तस्य तारकस्य इमे तदीया गजा, पुष्कराश्च आवर्त्त-
काश्च नाम आदय येषां तेषु तोयदेषु भेषेषु तटाघात वप्र-
क्रीडाम अभ्यस्यन्ति ॥ ५० ॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् हे विभो स्वामिन । मोक्तुं
भव त्यक्तुम इच्छ्व मुमुक्षुव विरक्ता भवस्य ससारस्य शान्तये

१ ऋधातोर्ध्वानात् कर्त्तव्यं क्त ।

२ तोयं जलं ददति वे ते तोयदा तेषु । तोयशब्दपूर्व्यात् दाधातो
कर्त्तरि ङ ।

३ पुन पुन कुर्वन्ति ।

४ इरा जलं विद्यते यस्य स इरावान् तस्मात् जात ऐरावत ।

कर्मबन्धच्छिद धर्म भवस्येव मुमुक्षुव ॥ ५१ ॥
 गोप्तार सुरसैन्याना य पुरस्कृत्य गोत्रमित् ।
 प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्य वन्दीमिव जयत्रियम् ॥ ५२ ॥
 वचस्यवसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः ।
 गर्जितानन्तर वृष्टि सौभाग्येन जिगाय सा ॥ ५३ ॥
 सम्यत्स्यते व कामोऽय काल कश्चित् प्रतीक्ष्यताम् ।

निवृत्तये कर्म एव बन्ध त छिनत्ति इति कर्मबन्धच्छित् त
 धर्मम इव आत्मज्ञानहेतुभूतम् इति शेष । 'तमेव विदित्वाति
 मृत्युमेति' इति ज्ञानादेव मुक्ति । तस्य ताकरस्य ज्ञान्तये
 नाशाय, सेना नयतीति सेनानी चमूपति 'सतस्रद्विष इत्या
 दिना क्विप् । त सेनान्य कश्चित् स्रष्टुम इच्छाम वयम् इति शेष ॥ ५१ ॥

सेनानीसृष्टे फलमाह, गोप्तारमिति । सुरसैन्याना देवता
 सेनाना गोप्तार रचितार य सेनान्य परस्कृत्य पुरोधाय 'पुरो
 ऽव्ययम्' इति गतिष्वात् 'नमस्युरसोर्गत्वो' इति सकार । गा
 पृथ्वी चायन्ते इति गोत्रा तान् भिनत्ति इति गोत्रमिप् २२
 जयत्रिय वन्दीमिव वन्दीकृता स्त्रियमिव शत्रुभ्य सकाशात्
 प्रत्यानेष्यति प्रत्याहरिष्यति त स्रष्टुमिति पूर्वेण सम्बन्ध ॥ ५२ ॥

वचसीति । तस्मिन् वार्हस्यत्ये वचसि अवसिते परिसमाप्ते
 सति आत्मभू ब्रह्मा गिर वाच ससर्ज जगाद् इत्यर्थ । सा
 गी सौभाग्येन मनोहरत्वेन 'हृद्गसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च' इति
 उभयपदवृष्टि । गर्जितात् गर्जितस्य वा अनन्तर प्रवृत्ता वृष्टि
 जिगाय जितवती । गर्जितपरत्वाद् वृष्टेरिव तद्विज्ञापनफल-
 त्वाद् गिरः सुभगत्वम् इति भाव । ५३ ॥

सम्यत्स्यते इति । अय व यन्नाक काम मनोरथ सेनानीरूप
 सम्यत्स्यते सेतस्यति, कश्चित् कियानपि काल प्रतीक्ष्यताम् ।

नत्वस्य सिद्धौ यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना ॥ ५४ ॥
 इत स दैत्य प्राप्तश्री नेत एवार्हति क्षयम् ।
 विषवृक्षोऽपि सर्वर्द्धं स्वय क्केत्तुमसाम्प्रतम् ॥ ५५ ॥
 वृत तेनेदमेव प्राक् मया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।
 वरेण शमितः लोकान अल दग्धु द्वि तत्तप ॥ ५६ ॥
 सयुगे सायुगीन तम् उद्यन्त प्रसहेत क ।

तु किन्तु अस्य सेनान्य सिद्धौ विषये आत्मना स्वय सर्गं सृष्टि-
 रेव व्यापार त न यास्यामि नाह स्रक्ष्यामि इत्यर्थ ॥ ५४ ॥

कुत इत्याशङ्क्याह, इत इति । इत मत्त एव प्राप्तश्री
 लब्धोदय स दैत्य तरकासुर इत मत्त एव क्षय नाश
 न अर्हति । तथाहि, अन्यो वृक्षन्नावदास्ता विषस्य वृक्ष
 विषवृक्षोऽपि सर्वर्द्धं कुतश्चित कारणात् सम्यक् वर्द्धयित्वा
 स्वय क्केत्तु हन्तुम् असाम्प्रतम अनर्ह । असाम्प्रतमित्यनेन निपा-
 तेनाभिहितत्वात् वृक्ष इति द्वितीयान्तो न भवति अनभिहिते
 कर्मणि द्वितीयाभिधानात् । यथाह वामन 'निपातेनाप्यभि-
 हिते कर्मणि न विभक्ति परिगणनस्य प्रासिकत्वात्' इति ॥ ५५ ॥

वृतमिति । प्राक् पूर्वं तेन असुरेण इदम् एव देवै
 अबधत्वम् एव वृत प्रार्थितम्, मया च अस्मै तारकाय प्रतिश्रुत
 प्रतिज्ञातम् । प्रत्याङ्भ्या अव पूर्वस्य कर्ता' इति सम्प्रदान
 त्वाच्चतुर्थी । कर्त्तव्यञ्चैतदित्याह, लोकान दग्धुम् अल शक्तम् ।
 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु इति तुमुनपत्ययः । तस्य तप तत्तप
 वरेण वरदानेन शमित द्वि मया इति शेष ॥ ५६ ॥

सयुगे युद्धे उद्यन्त व्याप्रियमाण सयुगे साधु सायुगीनम् ।

अशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतस ॥ ५७ ॥
 स हि देव पर ज्योतिः तमःपारे व्यवस्थितम् ।
 परिच्छिन्नप्रभावद्विर्न^१ मया न च विष्णुना^२ ॥ ५८ ॥
 उमारूपेण ते यूय संयमस्तिमित मन ।
 शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुम् अयस्कान्तेन लौहवत् ॥ ५९ ॥

‘प्रतिजनादिभ्य खञ इति खञ्प्रत्यय । त तारक निषिक्तस्य क्वचित् चेत्ते चरितस्य । नील कण्ठे लोहितस्य केशेष्विति नीललोहित इति पुराणमिति स्वामी । तस्य नीललोहितस्य धूर्जटे, रेतस शुकस्य अशात् ऋते अश विना अन्य क प्रसहेत अभिभवेत् ‘प्रसहनमभिभत् इति वृत्तिकार ॥ ५७ ॥

कथमसावीडकशक्तिरित्याह, स इति । स देव नील-
 लोहित तमस पारे परत व्यवस्थित तमोगुणातीत पर ज्योति
 परमात्मा हि अत एव मया परिच्छिन्नप्रभावद्वि^१ अवगाढ
 महिमातिशय न भवति तथा विष्णुना च न, अतस्तस्यासाध्य
 नास्ति इत्यर्थ ॥ ५८ ॥

सम्प्रति तदशोत्पत्तावुपाय दर्शयति, उमेति । ते कार्यार्थि-
 र्थिन यूय संयमस्तिमित समाधिनिश्चल शम्भो मन उमारूपेण
 उमासौन्दर्येण ‘रूप स्वभावे सौन्दर्ये’ नाणके पशुशब्दयो ।
 ग्रन्थावृत्तौ नाटकादौ आकारलोकघोरपि’ इति विश्व । अय-
 स्कान्तेन मणिविशेषेण ‘कस्कादिषु च इति सकार । लौहवत्
 अयोधातुमिव ‘तेन तुल्य क्रिया चेदिति’ इति वृत्तिप्रत्ययो
 मृग्य । आक्रष्टुम् आहर्तुं यतध्वम उद्युक्ता भवत ॥ ५९ ॥

१ परिच्छिन्ना इत्यन्तया परिमिता प्रभाव एव प्रभावस्त वा ऋद्धि
 सम्प्रति यस्य स ।

२ वनेष्ट व्याप्नोति विश्वमिति शेष यः स विष्णु तेन ।

उभे एव क्षमे वोढुम् उभयोर्वीजमाहितम् ।
 सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्त्तिर्जलमयी१ मम ॥ ६० ॥
 तस्यात्मा शितिकण्ठस्य२ सैनापत्यमुपेत्य व ।
 मोक्ष्यते सुरवन्दीना वेणीवीर्य्यविभूतिभि ॥ ६१ ॥
 इति व्याहृत्य विबुधान् विश्वयोनिस्तिरोद्धे ।

न च गत्यन्तरमस्तीत्याह, उभे इति । उभयो शम्भो मम
 च आहित निषिक्त वीज तेज वोढु सोढु सा उमा वा शम्भो
 अष्टमूर्त्ते तस्य इय तदीया जलमयी मूर्त्तिर्वा मम । उभे एव
 क्षमे न तदीया इत्यर्थ । वाशब्दो ह्यन्वयार्थे नत्वन्वयार्थे । एतदेवो-
 दाहृत्य इत्यमेव व्याख्यात गणव्याख्याने । अत्र दीपकालङ्कार
 प्राकरणिकयोर्दुमामहेश्वरयोरप्राकरणिकयोर्ब्रह्मजलमूर्त्याश्च श्रौप-
 म्यस्य गम्यत्वात् । यथाह भोजराज , 'प्रस्तुतानामप्रस्तुतानाञ्चौ-
 पम्यस्य गम्यत्वे दीपकम्' इति । न चेद्य तुल्ययोगिता तस्या
 केवलप्रस्तुतविषयत्वेन केवलाप्रस्तुतविषयत्वेन चोत्थानादिति ॥ ६०

तस्येति । तस्य शितिकण्ठस्य अष्टमूर्त्ते आत्मा पुत्र
 इत्यर्थे 'आत्मा वै पत्रनामासि इति श्रुते । व युष्माक सेना
 पतेर्भाव सैनापत्यम् । 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् इति
 यक्प्रत्यय । उपेत्य प्राप्य वीर्य्यविभूतिभि शौर्य्यसम्पत्तिभि
 सुरवन्दीना वेणी मोक्ष्यते विस्रसयिष्यति तारकासुर हनि
 ष्यति इति भाव ॥ ६१ ॥

इतीति ' विश्वस्य योनि कारणम् । 'योनि स्त्रीणा स्थान-
 भेदे कारणे तास्त्रिकेपथे इति वैजयन्ती । विबुधान् सुरान इति
 व्याहृत्य अभिधाय तिरोद्धे अन्तर्हितवान् । ते देवा अपि

१ जल स्वरूपमस्या इति जलमयी ।

२ शिति कण्ठ यस्य स तस्य नीलकण्ठस्य शिवस्य ।

मनस्याहितकर्त्तव्या तेषुपि देवा दिव ययु ॥ ६२ ॥
 तत्र निश्चित्य कन्दर्पम् अगमत् पाकशासन ।
 मनसा कार्यससिद्धि-त्वरद्विगुणरहसा ॥ ६३ ॥

अथ स ललितयोषिद्भ्रूलताचारुशृङ्ग
 रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे ।

मनसि आहित कर्त्तव्य यै ते यथोक्ता सन्त दिव स्वर्ग ययु
 प्रापु ॥ ६२ ॥

तत्रेति । पाक नाम कश्चित् असुर तस्य शासन इन्द्र
 तत्र हरचित्तार्कषणकृत्ये कन्दप निश्चित्य साधकत्वेन इति
 शेष कार्यससिद्धौ त्वरया श्रौत्सक्येन द्वौ गुणौ यस्य तत्
 द्विगुण द्विरावृत्त रह वेग यस्य तेन तथोक्तेन गुणस्त्वावृत्ति
 शब्दादिज्येन्द्रियामख्यजन्तुषु' इति वैजयन्ती । मनसा अगमत
 सस्मार इत्यथ । गमेर्लुङ् लृदिच्चात् चरेडादेश ॥ ६३ ॥

अथेति । अथ स्मरणानन्तर स स्मृत इत्यर्थ, पुष्य धनु
 यस्य स पुष्यधन्वा काम वा सञ्जायाम्' इति अनड । 'ललित
 त्रिषु सुन्दरम् इत्यमर । ललिताया सुन्दर्या योषित
 भुवौ लते इव चारुणी शृङ्गे कोटी यस्य तत् तथोक्त चाप,
 रति स्मरप्रिया 'रति स्मरप्रियायाम्' इत्यमर । तस्या वलय
 पदानि कङ्कणस्थानानि अङ्ग चिह्न यस्य स तथोक्ते कण्ठे
 आसज्य लगयित्वा, चापकण्ठविशेषणाभा शृङ्गारैकनिधे त्रिभु
 वनैकवीरस्य शृङ्गारवीरोपकरणेषु तुल्यरसत्वं व्यज्यते । सह
 चरस्य सख्यु मधो वसन्तस्य हस्ते न्यस्त चूताङ्गुर एव अस्त्र
 यस्य स तथोक्त प्राञ्जलि कृताञ्जलि सन् शतमखम् इन्द्रम्
 उपतस्थे सङ्गतवान् । सङ्गतिकरणार्थादात्मनेपदम् । अत्र
 स्वभावोक्ति, 'स्वभावेतिरनङ्गागे यथावद्वस्तुवर्णनम्' इति ।

सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्र०

शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलि.१ पुष्यधन्वा ॥ ६४ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
ब्रह्माभिगमनो नाम द्वितीय सर्गः ।

मालिनीवृत्तमेतत् 'न न म-य-य युतेय मालिनी भोगिलोक
इति तल्लक्षणात् ॥ ६४ ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथ-स्वरिवरचिताया
कुमारसम्भवव्याख्याया सञ्जीवनीसमाख्याया द्वितीय सर्गः ।

१ पदञ्च अञ्जलि येन स । मध्यपदलोपी समासः ।

~ ~

तृतीयः सर्ग ।

तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय
सहस्रमक्षणा युगपत् पपात ।
प्रयोजनापेक्षितया१ प्रभूणा
प्रायश्चल गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥
स वासवेनासनसन्निवृष्टम्
इतो निषीदेति विस्वष्टभूमिः२ ।

तस्मिन्निति । मघोन इन्द्रस्य अक्षणा सहस्र त्रिरावृत्ता दश परिमाणम् एषाम् इति त्रिदशान् देवान् 'सख्ययाव्यथा-सन्नादूराधिकसख्या सख्येये इति बह्वब्रीहि । बहुब्रीहौ सख्येये इति डश्प्रत्यय । उक्तार्थत्वात् सुचो निवृत्ति । विहाय पत्वा । तस्मिन् मघोने उपास्ये नमस्कृत्य । अत्रोपेक्षितेषु चोदित्यादरातिशयोक्ति । ननु सुषिरपरिचितानेकमुरपरित्यागेन भगवतो महेन्द्रस्य कथमकाण्डे तस्मिन्नेकस्मिन् पक्षपात इत्याशङ्क्यार्थान्तर न्यस्यति । प्राय भूना प्रभूणाम् आश्रितेषु सेवकेषु विषये गौरवम् आदर प्रयोजनापेक्षितया कार्थ्यार्थि त्वेन हेतुना चल चञ्चलम् । फलतन्त्रा प्रभवो न तु गुणतन्त्रा इति भाव ॥ १ ॥

स इति । स काम वासवेन इन्द्रेण आसनस्य सिंहासनस्य

१ प्रयोजनम् अपेक्षन्ते ये ते प्रयोजनापेक्षिण तेषां भाव प्रयोजनापेक्षिता तथा ।

२ विस्वष्टा दत्ता भूमि अवकाश यस्मै स ।

भर्तुः प्रसाद प्रतिनन्द्य मूर्द्ध्ना
 वक्तु मिय, प्राक्रमतैवमैनम् ॥ २ ॥
 आज्ञापय ज्ञातविशेष पुसा
 लोकेषु यत् ते करणीयमस्ति ।
 अनुग्रह संस्मरणप्रवृत्तम्
 इच्छामि संवर्द्धितमाज्ञया ते ॥ ३ ॥

सन्निकृष्ट सन्निकृतम् आसनसन्निकृष्ट यथा तथा शेषषष्ठ्याय समास, 'कथोगलक्षणया तु नलोकाव्ययनिष्ठाखल्वर्थदणाम्' इति षष्ठीनिषेधात् । इत निषीद इह उपविश इति निरुद्ध भूमि दत्तावकाश सन भर्तुः स्वामिन प्रसादम् अनुग्रह मूर्द्ध्ना प्रतिनन्द्य सम्भाव्य मिय रहसि 'मियोऽन्योन्य रहस्यपि इत्यमर । एनम् इन्द्रम् एव वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्तु प्राक्रमत उपक्रान्तवान 'प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम इति आत्मने पदम् ॥ २ ॥

आज्ञापयेति । हे पुसा ज्ञातविशेष । ज्ञातज्ञार । ज्ञातपु- विशेष इत्यर्थ । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास । आज्ञापय तत् इति शेष । उत्तरवाक्ये यच्छब्दप्रयोगान्न पूर्ववाक्ये तच्छब्द प्रयोगनिर्बन्ध । किं तदित्याह, लोकेषु ते तव यत् करणीय कर्तव्यम् अस्ति, संस्मरणेन प्रवृत्तम् उत्पन्न ते तव अनुग्रह प्रसादम् आज्ञया नियोगेन संवर्द्धित वृद्धि गमित इच्छामि, संस्मरणकृतमनग्रह केवचिन्नियोगेन वर्द्धय क्वचित् कर्मणि नियुङ्ख्व इत्यर्थः अन्यथा मे नास्ति परितोष इति भाव । तुमुन्नन्तपाठे णिजथे यत्र कार्य ॥ ३ ॥

केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा१ ते
 नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभि ।
 यावद्भवत्याहितसायकस्य२
 मत्कार्मुकस्यास्य३ निदेशवर्ती ॥ ४ ॥
 असम्मत कस्तव मुक्तिमार्गं ४
 पुनर्भवक्लेशभयात् प्रपन्न ।
 बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरोणाम्
 आरेचितभूचतुरै कटाक्षैः ५ ॥ ५ ॥

न च मे किञ्चिदसाध्यमस्तीत्याह, केनेति । पदकाङ्क्षिणा
 स्वाराज्यकामेन केन पुसा नितान्तदीर्घै अतिप्रभूतै तपोभि
 ते तव अभ्यसूया ईष्या जनिता त ब्रूहि इति शेष । किमर्थं
 यावत् यत स भवद्वैरी आहितसायकस्य सहितबाणस्य अस्य
 मत्कार्मुकस्य निदेशे वर्तते इति निदेशवर्ती आज्ञावश भवति
 अविलम्बेनैव भविष्यति इत्यर्थ । 'वत्तमानसामीप्ये वर्त्तमान
 वदा' इति लट् ॥ ४ ॥

सम्प्रति चतुर्वर्गे मोक्षमधिकृत्याह असम्मत इति । तव
 असम्मत क पुनर्भव पुनरुत्पत्ति ससार इति यावत् तत्र य
 क्लेशा जन्मजरामरणादय तेभ्य भयात् मुक्तिमार्गं प्रपन्न त
 वद । यत स अपि आरेचिताभि एकैकश विवर्णिताभि

१ पद इन्द्रत्वम इत्यथ काङ्क्षति कामयते व स पदकाङ्क्षी तेन ।

२ आहित सायक यश्चिन् तत् तस्य ।

३ कर्मण्ये प्रभवति इति कार्मुकम् तस्य । कर्मण्य उक्तम् ।

४ उक्तो मार्गं मुक्तिमार्गं त मोक्षपदम् ।

५ अपाङ्गवीक्षितै ।

अध्यापितस्योशनसापि नोति
 प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विषस्ते ।
 कस्यार्धधर्मो वद पीडयामि
 सिन्धोस्तटावोष इव प्रवृद्धः ॥ ६ ॥
 कामेकपत्नीव्रतदु खशीला
 लोलं मनश्चास्तया प्रविष्टाम् ।

भ्रमि चतुरे सुन्दरीणा कटाक्षे बद्ध चिर तिष्ठतु । आरे-
 चितलक्षण तु, 'स्याद् भवोर्लीलताक्षेपात् एकस्या एव रचितम् ।
 तथोभूनममुत्क्षेप कोटित्याद् भ्रुकुटि विदुः' इति ॥ ५ ॥

धर्मार्थावधिकृत्याह, अध्यापितस्येति । उशनसा शुक्रेश
 नोति नोतिशास्त्रम् अध्यापितस्यापि । अपिशब्दाच्छक्रशिव्या-
 गामप्रदृश्यत्व गम्यते, 'गतिर्बद्धि इत्यादिना द्विकर्मकादि-
 ङ्धातोर्ष्वन्तात् प्रधाने कम्मणि क्त, अप्रधाने दुहादीना
 ण्यन्ते कर्तुश्च कम्मण' इति वचनात् । ते द्विष तव शत्रो
 कस्य अथ धर्मो प्रयुक्त प्रहित राग विषयाभिलाष एव
 प्रणिधि दूत येन स अहम् । प्रणिधि प्रार्थने चरे' इति
 यादव । प्रवृद्ध ओष प्रवाह सिन्धो नद्या तटौ इव
 पीडयामि, वद ॥ ६ ॥

काममधिकृत्याह, कामिति । एक पति यस्या सा एक
 पत्नी पतिव्रता । 'नित्य सपत्न्यादिषु' इति डीप । तस्या व्रत
 पातिव्रत्य तेन दु खशीला दु खस्वभावा दृढव्रताम इत्यर्थ
 शोल स्वभावे सदृष्टे' इत्यमर । चास्तया सुन्दरोत्वेन हेतुना
 लोल मन तच्चित्त प्रविष्टा का नितम्बिनी नारी मन्तलञ्जा

। अध्यापित । अधि इडल अध्ययने इति अधिपूर्वात् इधातो
 षिज्जनान कम्मणि क्त । तस्य ।

नितम्बिनोमिच्छसि मुक्तलज्जा
 कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् ॥ ७ ॥
 कयासि कामिन् सुरतापराधात्
 पादानतः कोपनयाऽधूत ।
 तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं
 प्रबालशय्याशरणं शरीरम् ॥ ८ ॥
 प्रसीद् विश्राम्यतु वीर वज्रं
 शरैर्मदीयैः कतमः सुगारि ।

सती कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तताञ्ज स्वयं गृह्णाति इति स्वयंग्राहा
 'विभाषा ग्रह' इति गणप्रत्यय । न च जलचर एव ग्राह इति
 नियम 'चलचरे ग्राह एव' इति नियमादिति । स्वयंग्राहा च
 सा निषक्तबाहुश्च ता तथाभूताम् इच्छसि, त्वदर्थं पतिव्रता
 अपि व्रताद् भ्रशयिष्यामि इत्यर्थः । एतच्चेन्द्रस्य पारदारिक
 त्वादुक्तम् । तथा च श्रुतिः, 'अहल्यायै जार' इति ॥ ७ ॥

त्रिविधा नायिका स्त्रीया परकीया साधारणी चेति
 तत्र परकीया प्रत्युक्तम् इतरे प्रत्याह, कथेति । हे कामिन
 कामुक सुरतापराधात् अन्यासङ्गात् इत्यर्थः पादानतः प्रणत
 सन कोपनया कोपनशीलया कया स्त्रिया अवधूत तिरस्कृत
 अस्मि ? तस्याः शरीरं दृढानुतापं गाढपञ्चान्तापम अत एव
 प्रबालशय्याशरणं करिष्यामि इति ॥ ८ ॥

प्रसीदेति । हे वीर । प्रसीद् प्रसन्न भव, वज्रं कुलिशं

१ अथवा ग्राह इति भावे घञ् । स्वयम् ज्ञानना ग्राह्येषु पदेषु
 निषक्तौ कण्ठमारोपितौ तव इति शेषः बाहू यथा सा तथाक्ता गाम ।

२ प्रबालानां यज्ञवानां शय्या सा एव शरणम आश्रय यस्य तत ।

३ विश्राम लभताम् ।

विभेतु मोघीकृतबाहुवीर्यं १
 स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥ ९ ॥
 तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि
 सहायमेकं मधुमेव लब्धा ।
 कुर्याद् हरस्यापि पिनाकपाणे
 धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥ १० ॥

विश्राम्यतु उदास्ताम इत्यर्थः । मदीये शरै मोघीकृतबाहु
 वीर्य्य विफलीकृतभुजशक्ति कतम देत्यदानवादिषु य कश्चन
 सुरारि 'वा बहूना जातिपरिप्रश्ने उतमश्' इति उतमश्
 प्रत्ययः । कोपेन स्फुरिताधराभ्य स्त्रीभ्य अपि विभेतु किमु
 वक्तव्यं पुभ्य इत्यर्थः, सकञ्जीत सर्व्वतो विभेति इति भावः ।
 'भीतार्थाना भयहेतु' इति अपादानत्वात् पञ्चमी । ९ ॥

तवेति । कि बहुना तव प्रसादात् अनुग्रहात् कुसुमायुध
 अपि अतिदुर्बलास्त्र अपि अहम् एक मधु वसन्तम् एव
 सहाय लब्धा पिनाक पाणौ यस्य स पिनाकपाणि । 'प्रह-
 रणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ' । तस्य हरस्यापि, हर पिनाकी
 चेत्यतिदारुण इति भावः, धैर्य्यच्युति धैर्य्यहानि कुर्याद्
 कर्त्तुं शक्नुयाम् इत्यर्थः 'शक्ति लिङ् च' इति शक्यार्थे लिङ् ।
 अन्ये धन्विन धनुर्धत मम के? न केऽपि इत्यर्थः ।
 किञ्च कुत्सायाम्, 'कुत्साप्रत्ययवितर्केषु किञ्च इत्यते' इति
 शाश्वत ॥ १० ॥

१ न मोघ मोघ कृत बाहुवीर्य्य यस्य स ।

२ धन्व विद्यते येषां ते । अस्त्वर्थे इन् ।

अथोद्देशादवतार्य^१ पादम्
 आक्रान्तिसम्भावितपादपीठम् ।
 सङ्कल्पितार्ये विवृतात्मशक्तिम्^२
 आखण्डल. काममिदं वभाषे ॥ ११ ॥
 सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतत्
 उभे ममास्त्रे कुलिश भवान्च ।
 वज्रं तपोवीर्यमहत्सु^३ कुण्डं
 त्व सर्वतोर्गामि च साधकञ्च ॥ १२ ॥

अथेति । अथ स्मरवाक्यश्रवणानन्तरम् आखण्डल
 सहस्राक्ष ऊद्देशात् पादम् आक्रान्त्या आक्रमणेन सम्भावित
 पादपीठ यस्मिन् तत यथा तथा अवतार्यं सङ्कल्पितार्ये हर-
 चिन्ताकर्षणरूपे विषये विवृतात्मशक्तिं कुर्यात् हरस्यापि इत्या
 दिना प्रकटीकृतस्वसामर्थ्यं काम स्मरम् इदं वक्ष्यमाण
 वभाषे ॥ ११ ॥

सर्वमिति । हे सखे । सखे इति सम्बोधन गौरवार्थम् ।
 सर्वम् एतत् त्वयि उपपन्नं सिद्धं, मम कुलिशं वज्रं भवान् च
 उभे अस्त्रे तत्र वज्रं तपोवीर्येण तपोबलेन महत्सु प्रबलेषु
 कुण्डं प्रतिबद्धप्रसरं, त्वम् अस्त्रं सर्वतोर्गामि च साधकं च
 तापसेष्वप्यकुण्डम् इत्यर्थं ॥ १२ ॥

१ अवतार्य अवनमयय्य ।

२ विवृता आत्मशक्ति येन स तम ।

३ तपस तप एव वा बल तेन सहान्त तेषु ।

अवैमि ते सारमत खलु त्वा
 कार्यं गुरुण्यात्मसम नियोच्ये १ ।
 व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य
 कृष्णेन देहोद्धहनाय शेषः ॥ १३ ॥
 आशंसता बाणगतिं वृषाङ्के
 कार्यं त्वया न प्रतिपन्नकल्पम् २ ।

अवैमीति । हे सखे । ते सार बलम् अवैमि वेद्मि, अत
 खलु अत एव आत्मसम मत्तल्य त्वा गुरुणि महति कार्यं
 तस्मै हिमाद्रेरिति वक्ष्यमाणे नियोच्ये खराद्यन्तोपसृष्टादिति
 वक्तव्यम् इति वार्त्तिकादात्मनेपदनियमः । तथाहि, सार-
 परीक्षापूर्वक एव सर्वत्र नियोग इत्याह, कृष्णेन विष्णुना
 धस्तोति धर । पचाद्यच् । भव धर भूधर तस्य भाव तत्ता
 भूधरता भूधरणाशक्तिम् इत्यर्थे अवेक्ष्य ज्ञात्वा शेष सर्पराज
 देहोद्धहनाय स्वदेहम् उद्धोढुम् 'क्रियार्थोपपदस्य इत्यादिना
 चतुर्थी । व्यादिश्यते नियुज्यते । शेषशायी हि भगवान् ॥ १३ ॥

नियोगाङ्गीकार सिद्धवत् कर्तुमाह, आशंसतेति । वृषाङ्के
 हरे बाणगति बाणप्रसरन् आशंसता कथयता कुर्यात् हरस्यापि
 पिणाकपाणे इत्यादिना इति शेष त्वया न अस्माक कार्यं
 प्रतिपन्नकल्पम् अङ्गीकृतपायम् । ईषदसभासौ कल्पप्रत्ययः ।
 कथमेतदत आत्, इदातीम् उच्च उन्नता द्विष वेषा तेषाम्
 उच्चैर्द्विषा यज्ञाश्रभुजा देवानाम्, एतेन द्विषक्षुप्तयज्ञभोगत्व
 सूच्यते । ईषितम् आप्तुमिष्टम् एतत् एव हर बाणप्रयोग

१ नियुक्त करिष्यामि ।

२ ईषदून प्रतिपन्नम् ।

निबोध यज्ञाशुभुजामिदानीम् १
 उच्चैर्द्विषामीषितमेतदेव ॥ १४ ॥
 अमी हि वीर्य्यप्रभवं२ भवस्य
 जयाय सेनान्यमुशन्ति देवा ।
 स च त्वदेकेषुनिपातसाध्य ३
 ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मा ॥ १५ ॥

रूपम् एव निबोध हरायत्त बुधस्व इत्यर्घ । बुधबोधने इति धातोर्लोट् । अत्राशसता प्राथयमानेनेति नाशव्याख्यानमनाथ व्याख्यानम् आङ्पूर्वबो शास्त्रिणसत्योरिच्छार्थत्वे आत्मनेपत्- नियमात् । याचत्रार्थत्वस्थाप्रामाणिकत्वात् कुर्या हरस्यापी- त्यत्वानघोरभावादयोगाच्चेति ॥ १४ ॥

किं तत् कार्यं कथं वा तस्य हरायत्तत्वं कुतो वा मद- पक्षेत्यवाह, अमी इति । हि यस्यान् अमी देवा जयाय शत्रुजयार्थं भवस्य हरस्य वीर्य्यप्रभव तेज सम्भून् सेनान्य मना पतिम् उशन्ति कामयन्ते । वशकान्ताविति धातोर्लोट् । ब्रह्मणा- सद्योजातादिमन्त्राणाम् अज्ञाना हृदयादिमन्त्राणा भू स्थानं ब्रह्माङ्गभू कृतमन्त्रन्यास इत्यर्थ । ब्रह्मणि निजतन्त्वे । 'वेद स्यात् तपो ब्रह्म' इत्यभयत्रायमर । योजितात्मा नियमितचित्त मन्त्रन्यासपूर्वकं ब्रह्म ध्यायन् इत्यर्थ । स भवस्य

१ यज्ञाशुभुजा यज्ञस्य अशु भुञ्जते ये ते तेषा यज्ञभागभुञ्जाम । भु- ष तो कत्तरि क्विप् । ईक्षितम् । आप्धातो सगन्नात् कम्पि ऋ ।

२ वीर्य्याः वीर्य्यं वीं प्रभव यस्य स तम् । प्रथमे प्रभा इति भावे अल प्रभव उत्पत्ति । द्विर्तय अपादाने अल प्रभव कारणम् ।

३ साध्य विचार प्रापयितुं शक्य इत्यर्थ ।

तस्मै हिमाद्रे प्रयता तनूजा
 यतात्मने रोचयितु यतस्व ।
 योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमि
 सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥ १६ ॥
 गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या
 स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।
 अन्वास्ते^१ इत्यश्वरसा मुखेभ्य
 अतं मया मत्प्रणिधि स वर्गः ॥ १७ ॥

त्वदेकेषो तव एकबाणस्य निपातेन साध्य अनन्यसाध्यो-
 ऽयमस्मिन्नवसर इति भावः ॥ १५ ॥

तस्मा इति । यतात्मने नियतचित्ताय तस्मै भवाय 'रुच्य
 थाना प्रीयमाण' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रयता हिमाद्रे
 तनूजा पार्वती रोचयितु यतस्व । भवितव्यञ्चात्र पार्वत्यिवेत्याह,
 योषित्सु स्त्रीषु मध्ये यतश्च निर्वारणम्' इति सप्तमी । क्षमा
 शक्ता तस्य हरस्य वीर्यं रेत तस्य निषेक चरण तस्य भूमि
 चेत सा पार्वती एव इति आत्मभुवा ब्रह्मणा उपदिष्टम्
 'उभे एव क्षम वोढुम्' इत्यादिनोक्तम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

सापीदानो सन्निकृष्टैव तस्येत्याह, गुरोरिति । नगेन्द्र
 कन्या पार्वती च गुरो पितु निधोगात् शासनात् अधित्य
 काया हिमाद्रे ऊर्द्धभूमौ 'भूमिरूर्द्धमधित्यका' इत्यमरः ।
 'उपाधिभा त्यकनासन्नारूढयो इति त्यक्प्रत्ययः । तपस्यत्त
 तपश्चरन्तम् 'कस्मिणो रोमन्यतपोभ्या वर्तिचरो' इति क्यङ्-

१ अन्वास्त भवते । अनुपवर्णान् आश्रधातोवत्तमामे लट् पक्षमप्ररूपैक
 वचनम् ।

तद्गच्छ सिद्धैः कुरु देवकार्यम्
 अर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव ।
 अत्रेक्षते प्रत्ययमत्तम त्वा
 बीजाङ्कर प्रागुदयादिवान्म ॥ १८ ॥
 तस्मिन् सुगणा विजयाभ्युपाये
 तवैव नामास्त्वगति कृती त्वम् ।

प्रत्यय, तत शब्दप्रत्यय । स्थाण रुद्रम अन्वास्ते उपास्ते इत्यर्थ
 इति इदं मया अप्सरसा मुखेभ्य श्रुतम् । न चैतदेतिह्यमात्र
 मित्याह, स वर्गं स अप्सरसा गणं मतप्रणिधिं मम गूढं चर
 प्रणिधिं प्रार्थने चरे' इति सादव ॥ १७ ॥

तदिति । तत् तस्मात् सिद्धैः कार्यसिद्धयर्थं गच्छ देवकार्यं
 कुरु । आशिषि लोट । अयम अर्थ प्रयोजनम अर्थान्तर
 भाव्य कारणान्तरसाध्य एव, तच्च कारणान्तर पार्वतीसन्निधा-
 नम इति भाव 'अर्थ प्रकार विषय वित्तकारणवस्तुषु । अभि
 धेये च शब्दान् । वृत्तौ चापि प्रयोजने ॥' इति विश्व । तद्यापि
 बीजास्य अङ्कर बीजाङ्कर उच्यते उत्पत्ते प्राक् अन्म
 इत्, त्वाम् उत्तम कारणम् अपचत । प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञान
 विश्वासहेतुषु' इत्यमर । तस्यादस्मिन्नर्थे तव चरमसहकारि-
 त्वादनन्यसाध्योऽयमर्थ इति भाव ॥ १८ ॥

तस्मिन्निति । सुराणां विजयाभ्युपाये जयस्य उपायभृते
 तस्मिन् हरे अस्त्वगति प्रकृतं च नव एव ना । नामेति
 सम्भावनायाम् । अन्यथा तु सक्तवनापि नास्ति इति भाव ।

१ अन्य अत्र अर्थान्तर तेन भाव्य । भूधातोऽपि नाना कर्मणि
 य ।

अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुसाम्
 अनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥
 सुरा समभ्यर्थयितार एते
 कार्यं त्रयाणामपि पिष्टूपानाम् ।
 चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रम्
 अहोवतासि स्पृहणीयवीर्यं २ ॥ २० ॥
 मधुञ्च ते मन्मथर साहपर्यात्
 असावनुक्तोऽपि सहाय एव ।

अतः त्व कृती कृतम् अस्यास्ति इति कृती कृतार्थं । तथाहि,
 अप्रसिद्धम् अपि अनन्यसाधारणम् एव कर्म पुसा यशसे हि,
 इदं तु प्रसिद्धमसाधारणञ्चेति अतियशस्करमिति भावः ॥ १९ ॥

प्रोत्साहनार्थं स्तौति, सुरा इति । एते सुरा समभ्यर्थ
 यितार याचितार कार्यं प्रयोजन त्रयाणां पिष्टूपानाम्
 अपि सम्बन्धि सर्वलोकार्थम् इत्यर्थं कर्म ते तव चापेन न तु
 अन्येन इति भावः अतिहिंस्रम् अतिघातुकं च न । अहोवतेति
 सम्बोधने । अहोवतानुकम्पाया खेदे सम्बोधनेऽपि च इति
 विश्वः । अथवा अहो आश्चर्यं वत इति आमन्त्रणे सन्तोषे
 चेति 'वतामन्त्रणसन्तोषखेदानुक्रोशविस्मय' इति विश्वः ।
 स्पृहणीयवीर्यं अस्ति आश्चर्यविक्रमः अस्ति 'आश्चर्यं स्पृह
 णीयञ्च' इति नानार्थकोषः ॥ २० ॥

मधुञ्चेति । हे मन्मथ । असौ मधुञ्च वसन्त अपि ते

१ अत्रैव साधारणं सामान्यं न भवति इति अनन्यसाधारणम् ।

२ स्पृहणीयं काञ्छनीयं धीर्यं पराक्रमः मत्स्यः च ।

३ मनः सथाति प्रीडयति च स मन्मथ तत्सम्बोधने ।

समीरणो नोदयिता भवेति

व्यादिश्यते केन हुताशनस्य १ ॥ २१ ॥

तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञाम्

आदाय मूर्द्धा मदन प्रतस्थे ।

ऐरावतास्फालनकर्कशेन २

हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः ॥ २२ ॥

साहचर्यात् सहचरत्वात् एव अनक्त अपि अप्रेरित अपि सहाय सहाकारी एव । तथाहि, समीरण वायु हुताशनस्य अग्ने नोदयिता प्रेरक भव इति केन व्यादिश्यते । अत्र मधु समीरणयोर्हक्तिमन्तरेण सहायताकरण सामान्यधर्म स च वाक्यद्वये वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथङ्निर्दिष्ट इति प्रतिवस्तु-पमालङ्कारोऽयम् । तदुक्तम्, 'यत्र सामान्यनिर्देश पृथग्वाक्य-द्वये यदि । गम्यौपम्याश्रिता सा स्यात् प्रतिवस्तुपमा मता ।' इति ॥ २१ ॥

तथेति । तथास्तु इति भर्तु स्वामिन शेषाम इव प्रसाद दत्ता मालाम् इव 'प्रसादान्निजनिर्णाल्यदाने शेषेति कीर्तिता' इति विश्व । 'माख्याचतादिदाने स्त्री शेषा' इति वैजयन्ती केशवौ । आज्ञा मूर्द्धा आदाय शिरसा गृहीत्वा मदन प्रतस्थे 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम् । इन्द्र ऐरावतास्फालनेन प्रोत्साहनार्थेन ताडनेन कर्कशेन परुषेण हस्तेन तदङ्ग मदन देह पस्पर्श हस्तस्पर्शेन सम्भावयामास इत्यर्थः । शेषामिवाज्ञा मित्यत्र साधकवाधकप्रमाणाभावादुपमोत्प्रेक्षयो सन्देहशङ्कर

१ उक्तम् आञ्जानिकम् अत्राति भुङ्क्ते य स तस्य ।

२ इरा जल विद्यते यस्य स इरावान् ससद्ग तस्मात् जात ऐरावत

स माधवेनाभिमतेन सख्या
 रत्या च साशङ्कमनुप्रयात ।
 अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धि
 स्थाण्वाश्रम हैमवतं जगाम ॥ २३ ॥
 तस्मिन् वने सयमिना मुनीना
 तप समाधे, प्रतिकूलवर्त्ती ।
 सङ्कल्पयोनेरभिमानभूतम्,
 आत्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥ २४ ॥

इति । यदि भर्त्सा शेषापि दत्ता तदा तामाज्ञामिवेत्यपमा ।
 अथ न दत्ता तर्हि शेषात्वेनोत्प्रेक्षिता । शेषादानन्तु सन्दिग्ध
 मिति ॥ २२ ॥

स इति । स मदन अभिमतेन प्रियेण सख्या सुहृदा
 माधवेन वसन्तेन रत्या स्वदेव्या च साशङ्क सङ्कटमापतित
 मिति सभयम अनप्रयात सन् तथा अङ्गस्य व्ययेन अपि प्रार्थिता
 कार्यसिद्धि येन स तथोक्त शीर्त्वा मृत्वापि सर्वथा देवकार्य
 साधयिष्यामीति कृतनिश्चय सन् इत्यर्थ । हैमवत हिमवति
 भव स्थाणो रुद्रस्य आश्रम जगाम ॥ २३ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् वने स्थाण्वाश्रमे सयमिना समाधि
 मता मुनीना तपस रुमाधे एकाग्रताया प्रतिकूल वर्त्तते इति
 प्रतिकूलवर्त्ती तिरो गो मधु वसन्त सङ्कल्पयोने मनोभवस्य
 अभिमानभूत गर्वहेतुभूतम् इत्यर्थ । कार्यकारणयोरभेदोप
 चार । आत्मान निजस्वरूपम् आधाय सन्निधाय जजृम्भे प्रादु-
 वभूव वसन्तश्चान् प्रवर्त्तयामास इत्यर्थ ॥ २४ ॥

कुवेरगता दिग्मुष्णरश्मौ
 गन्तु प्रवृत्ते समय विलङ्घय ।
 दिग् दक्षिणा गन्धर्वहृत् मुखेन
 व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज ॥ २५ ॥

वसन्त-सर्मानाह, कुवेरेति । उष्णरश्मौ सूर्ये साक्षमिक
 च नायके समय दक्षिणायनकाल सङ्गमकाल च विलङ्घय
 अक्लाण्डे व्यतिक्रम्य कुवेरगा धनपतिपालिता कुतमितशरी
 रेण केनचित् रक्षिता च दिग्म् उदीची स्त्रीलिङ्गाविधा
 काञ्चित् नायिका च गन्तु चलितु सङ्गन्त च प्रवृत्ते मति
 दाक्षणा दिक् दक्षिण्यवती नायिका च मुखेन अग्रभागेण
 वक्त्रेण च वहति इति वह । पचाद्यच्च । गन्धर्वहृत् गन्धर्वहृत्
 अनिल व्यलीकेन मुखेन निश्वास त व्यलीकनिश्वासम् इय
 'दुखे वैजयन्ती व्यलीकमप्रियाकार्यवल्गुन' इति वैजयन्ती
 उत्ससर्ज प्रवर्तयामास स्वभर्तारि समयोत्सङ्गनेन पराङ्गना
 सङ्गति प्रवृत्ते सति स्त्रियो दक्षिणादकिञ्चिद्गदा दुखात्
 निश्वासन्ति इति भाव । उत्तरायणे सति मनयानिला प्रवृत्ता
 इति वाक्याथ । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कार नच समासोक्तिरेवेयमुत्प्रेक्षानु
 प्रविष्टेति शङ्कितव्य कवलविशेषणसामर्थ्यादेव अप्रस्तुतप्रतीतौ
 सोत्तिष्ठते अत्र तु दक्षिणति विशेष्यसामर्थ्यादपि नायिका
 प्रतीयते । न च श्लेष एव प्रकृतापकृतविषय उभयश्लेषे लिट्
 विशेष्यानङ्गीकारात् । तस्माच्छब्दशक्तिमूलोऽय ध्वनि । स च
 व्यलीकनिश्वासरूपचेतनधर्मसम्भावनार्थं दक्षिणस्या दिशो
 नायिकया सहाभेदमापादयत अभेदलक्षणातिशयोक्त्यपजीविनीं

अस्य सद्य १ कुसुमान्यशोक

स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानिर ।

पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां

सम्पर्कमाशिक्षितनूपुरेण ३ ॥ २६ ॥

सद्य, प्रबालोद्गमचारुपत्रे

नीते समाप्तिं नवचूतवाणे ।

निश्चासमिवेति वाच्योत्प्रेक्षा निर्वहतीति वाच्यसिद्धाद्भूत इत्युत्
पश्याम ॥ २५ ॥

अस्येति । अशोक वृक्षविशेषः सद्य स्कन्धात् प्रकाण्डात्
प्रभृति एव स्कन्धात् आरभ्य इत्यर्थः 'भाव्यकारवचनात् प्रभृति
योगे पञ्चमी इति कैयट । भाव्यञ्च मूलात्प्रभृत्यग्रात् वृक्षा
स्तद्व्युवन्तीति कार्तिक्या प्रभृति आग्रहायणी मामे इत्यादि ।
सपल्लवानि कुसुमानि अस्य उभयमयजीजनत् इत्यर्थः ।
आशिक्षित नूपुर यस्य तेन । शिक्ष्धातोरकर्म्मकात् 'गत्यर्था-
कर्मक' इत्यादिना कर्त्तरे क्त । सुन्दरीणा पादेन सम्पर्क
ताडन न अपैक्षत । 'सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् ।
दोहद् यदशोकस्य तत पुष्पोद्गमो भवेत् ॥' इति । तथाहि,
पादाहत प्रमदद्या विकसत्यशोक शोक जहाति वकुलो मुख-
शीघ्रसिक्त । आलोकित कुरुवक कुरुते विकाशम आलो
डितस्त्रिलक उःकलिको विभाति ।' ॥ २६ ॥

सद्य इति । मधु वसन्त एव इषुकारः प्रबालोद्गमा

१ मृदुक्षयण अभिलक्षणेनैव इति यावत् ।

२ पल्लवै सह वृक्षानामानि नूतनपल्लवसहितानि इत्यर्थः ।

३ आशिक्षित आरक्षित ।

निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
 नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥
 वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं
 दुनोति निर्गन्धतया स्त चेतः ।
 प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणाना
 पराङ्मुखी विश्वसृज प्रवृत्तिः ॥ २८ ॥

पल्लवाङ्गुरा एव चारुणि पत्राणि पत्रा यस्य तस्मिन् पत्रं
 वाहनपत्रयो' इत्यमर । नव चूत चूतकुसुम तत् एव बाण
 तस्मिन् नवचूतवाणे समाप्ति नीते सति, सद्य मनोभवस्य
 धन्विन नामाक्षराणि इव, द्विरेफान भ्रमरान निवेशयामास
 निदधौ । अत्र प्रबालपत्र इत्याद्येकदेशविवर्तिरूपक मधो
 रिषुकारत्व रूपयत नामाक्षराणीवेत्युपेक्षाया निमित्तमित्येक
 देशविवर्तिरूपकोत्यापितेयमुत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

वर्णैति । कर्णिकार कर्णिकारकुसुमम् अत्रयवे च प्राण्यो
 षधिवृत्तेभ्य इति उत्पन्नस्य तद्धितस्य 'पुष्पफलभूलेषु बहुलम्'
 इति लुक्, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । वर्णप्रकर्षे वर्णोत्कर्षे सति
 अपि निर्गन्धतया हेतुना चेत दुनोति स्त पर्यतापयत । 'लुट्
 स्ते' इति भूतार्थे लट् । तथाहि, प्रायेण विश्वसृज विधातु
 प्रवृत्ति गुणाना सामग्र्यविधौ साकल्यसम्पादनविषये पराङ्मुखी
 सर्वत्रापि वस्तुनि किञ्चिद् वैकल्य सम्पादयति यथा चन्द्रे
 कलङ्क । अतः कर्णिकारेऽपि निर्गन्ध युज्यते इति भावः ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थो तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २८ ॥

१ नि नास्ति गन्ध यस्य तत् तस्य भाव तया मन्वहीनतया ।

बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावात्^१
 बभु पलाशान्यतिलोहितानि ।
 सद्यो वसन्तेन समागताना
 नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ २६ ॥
 लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्र
 मुखे मधुश्रीस्तिलक प्रकाश्य ।

बालेन्दिति । अविकाशभावात् निर्विकाशत्वात् मुकुल-
 त्वावात् हेतो बालेन्दु इव वक्राणि अतिलोहितानि अति
 रक्तानि पलाशानि किशुकपुष्पाणि 'पलाशे किशुक पर्णे' इत्य-
 मर । वसन्तेन पुसा समागताना सङ्गताना वनस्थलीना स्त्रीणा
 सद्य सद्योदत्तानि, पुराणेष्वहिलौहित्याभावात् इति भाव ।
 नखक्षतानि इव बभु । अत्र वसन्तस्य वनस्थलीनाञ्च विशेषण-
 साधारणान्नायकव्यवहारप्रतीते समासोक्तिस्तावदस्ति । नख
 क्षतानीवेति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा वक्रत्वलौहित्यगुणनिमित्ता
 जागर्त्ति । सा च नायकव्यवहाराश्रितसमासोक्तिर्गर्भस्थेवो
 त्तिष्ठत इत्युभयोरेककालतैव विशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे
 समासोक्तिरिष्यत इति हि लक्षणम् ॥ २६ ॥

लग्नेति । मधुश्री वसन्तलक्ष्मी लग्नद्विरेफा एव अञ्जन
 भक्तय कञ्जलरचना ताभि चित्र चित्रवर्ण तिलक पष्पविशे
 षम एव तिलक विशेषक मुख प्रारम्भ तस्मिन् एव मुखे वक्र
 प्रकाश्य प्रकटय्य बालारुणकोमलेन गालार्कसुन्दरेण रागेण
 अरुणिन्ना तेन एव लाक्षारारेण चूतप्रवाल एव ओष्ठ त

१ अविकाशभावात् नास्ति विकाश येषा तानि अविकाशानि तेषा
 भाव तस्मात् ।

रागेण बालारूणकोमलेन१
 चूतप्रबालोष्ठमलञ्चकार ॥ ३० ॥
 मृगा पियालद्रुममञ्जरीणा
 रज कणैविघ्नितदृष्टिपाता २ ।
 मदोद्धता ३ प्रत्यनिलं विचेह
 वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षा ॥ ३१ ॥
 चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठ
 पुस्कोकिलो यन्मधुर चुकूज ।

चूतप्रबालोष्ठम अलञ्चकार प्रसाधयामास । अत्र रूपकाल-
नार ॥ ३० ॥

मृगा इति । पियालद्रुमा राजादनवृक्षा राजादन
पियालश्च इत्यमर । तेषा मञ्जर्यं तासा रज कणै विघ्निता
सञ्जातविघ्ना दृष्टीर्ना पाता प्रभा येषा ते तथोक्ता मदोद्धता
मृगाः प्रत्यनिलम् अनिलाभिमुख मर्मरा मर्मरशब्दवन्त
पत्रमोक्षा जीर्णपर्णपाता यासु ता वनस्थली विचेह वन
प्रदेशेषु चरन्ति स्म । 'देशकालाध्वगन्तव्या कर्मसङ्गा कर्म-
शाम्' इति चरते सकर्मकत्वम् ॥ ३१ ॥

चूतेति । चूताङ्कुराणाम् आस्वादेन कषायकण्ठ रक्तकण्ठ
सुरभावपथे रक्ते कषाय' इति केशव । पुमान् कोकिल
पुस्कोकिल, पुग्रहण प्रागल्भ्यद्योतनार्थम् । मधुर चुकूज इति
यत तत कूजनम् एव मनस्विनीना मानविघाते रोषनिरासे

१ बाल अरूण स इव कोमल तेन ।

२ विघ्न सञ्जात यथाभिति विघ्नता व्याहृता ।

३ मदेन भक्ततया उद्धता उच्छृङ्खला ।

मनस्विनीमानविघातदक्षः

तदेव जात वचन स्मरस्य ॥ ३२ ॥

हिमव्यपायाद् विशदाधराणाम्

आपाण्डरीभूतमुखच्छ्वीनाम् ।

खेदोद्गम. किम्पुरुषाङ्गनानां

चक्रे पद पत्रविशेषकेषु ॥ ३३ ॥

तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्ताम्

आकालिको वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ३ ।

दक्ष स्मरस्य वचनमान त्यजत इति आज्ञावचन जात कीकिल
कृजितश्रवणानन्तर स्मराज्ञप्ता इव मान जह्नु इत्यर्थ ॥ ३२ ॥

हिमेति । हिमस्य व्यपायात् अपगमात् विशदा नीरुजा
अधरा ओष्ठा यासा तासाम् आपाण्डरीभूतमुखच्छ्वीनां
कुङ्कुमपरिहारात् इति भाव । किम्पुरुषाङ्गनाना पत्रविशेष-
केषु पत्ररचनासु खेदोद्गम पद चक्रे घर्म्मोदयात् खेदो-
दयोऽभूत् इत्यर्थ । विशदाधरत्व मधूच्छिष्टराहित्यात् इति
भाव । हेमन्तेषु नार्थी विस्त्रोष्टेषु मधूच्छिष्ट शीतभयाद्
दधतीति प्रसिद्धम् ॥ ३३ ॥

तपस्विन इति । स्थाणो वनम् ओकः येषां ते तपस्विन
तत्रत्या मुनयः समानकाल आद्यन्तौ अस्या आकालिकीम्
अकालभवत्वाद् व्यत्यनन्तरविनाशिनीम् इत्यर्थ । 'आकालिक

१ मनस्विन्य मानवत्व ।

२ न आपाण्डरा आपाण्डरा भूता मुखच्छ्विः मुखकान्ति यासा
सा तासां ।

३ मधो वचनस्य प्रवृत्ति आविर्भाव तां ।

प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां

कथञ्चिद्दीशां मनसा बभूवु ॥ ३४ ॥

तं देशमारोपितपुष्पचापे

रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।

काष्ठागतस्नेहरसानुविद्ध

इन्द्रानि भावं क्रियया विवव्रु ॥ ३५ ॥

मधु द्विरेफ कुसुमैकपात्रे

पपौ प्रिया स्वामनुवर्त्तमान ।

‘डाद्यन्तवचने’ इति समानकालादिकट्प्रत्यय प्रकृतेरकास्य
आदेशश्च निपात । ‘टिड्ढाणञ् इत्यादिना डीप् । केषिद्
कालाद्देहाधात्मादित्वाद् भवार्थे ङित्याङ् । ताम् आका
लिकी मधुप्रवृत्ति वीक्ष्य प्रयत्नेन सस्तम्भितविक्रियाणा निरुद्ध
विकाराणा मनसा कथञ्चित् दीशां नियन्तार बभूव ॥ ३४ ॥

तमिति । आरोपितम् अधिज्य कृत पुष्पचापयेन
तस्मिन् रति द्वितीया यस्य तस्मिन् रतिसहाये मदने त देश
स्थाख्याश्रम प्रपन्ने प्राप्ते सति इन्द्रानि स्थावराणि जङ्गमानि
च मिथुनानि काष्ठा उत्कर्षे ‘काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि’ इत्य
मर । ता गत य स्नेह इष्टसाधननिबन्धन प्रेमापरनामा
ममताभिमान ‘प्रेमा ना प्रियता हार्द्दं प्रेम स्नेह’ इत्यमरः ।
स एव रस तेन अनुविद्ध समृत भाव रत्याख्य शृङ्गार
भाव क्रियया कार्यभूतया चेष्टया विवव्रु प्रकटीचक्रु शृङ्गार-
चेष्टा प्रावत्तन्त इत्यर्थे ॥ ३५ ॥

तास्तेष्टा आह मध्वियादिभिश्चतुर्भिः, मध्विति । द्वौ

शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षी १
 मृगीमकण्डूयत कृष्णशार ॥ ३६ ॥
 ददौ रसात् पङ्कजरेणुगन्धि
 गजाय गण्डजल करेणुः ।
 अर्द्धोपभुक्तेन विसेनर जायां
 सम्भावयामास रथाङ्गनामार ॥ ३७ ॥

रेफौ वर्णाविशेषौ यस्य स द्विरेफ भ्रमर । उपचारात् तदर्थो
 ऽपि द्विरेफ उच्यते । यथाह कैयट, 'शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो
 दृश्यते यथा भ्रमरशब्दस्य द्विरेफत्वात् द्विरेफो भ्रमर ।' कुसुमम्
 एव एक साधारण पात्र तस्मिन् मधु मकरन्दम् । मधु मद्ये
 प्यग्रसे' इति विश्व । स्वा प्रिया शृङ्गीम् अनुवर्त्तमान अनु-
 सरन् पपौ तत्पीतशेष पपौ इत्यर्थ । कृष्णशारौ शार श्व
 लश्च कृष्णशार कृष्णमृग वर्गो वर्णेन' इति समास । स्पर्शेन
 स्पर्शसुखेन निमीलिताक्षी मृगी शृङ्गेण अकण्डूयत कर्षितवान् ।
 'कण्डादिभ्यो यक् इति यक्, तत कर्त्तरि लङ् ॥ ३६ ॥

ददाविति । रसात् अतिरागात् करेणु करिणी 'करेण-
 रिभ्या स्त्री नेभ' इत्यमर । पङ्गात् जायते इति पङ्गज
 तस्य रेणु पङ्कजरेणु पङ्कजरेणुगन्धोऽस्यास्तीति पङ्कजरेण
 गन्धि गण्डजल मुख न्तर्धृतजल गजाय ददौ । रथाङ्गनामा
 चक्रवाक अङ्गे यथा तथा उपभुक्तेन अर्द्धजग्धेन विसेन जायां
 सम्भावयामास स्वजग्धशेष ददौ इत्यर्थ ॥ ३७ ॥

१ स्पर्शेन निमीलिते अक्षिणी यथा वा वा तथोक्ताम् ।

२ अर्द्धाद्येन ।

३ रथाङ्ग चक्र नाम श्वस्य च ।

गीतान्तरेषु अमवारिलेशै
 किञ्चित्समुच्छासितपत्रलेखम् ।
 पुष्पासत्राघूर्णितनेत्रशोभि
 प्रियामुखं किम्पुरुपञ्चुचुम्बे ॥ ३८ ॥
 पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्य
 स्फुरत्प्रबालोष्ठमनोहराभ्य ।
 लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापु
 विनम्रशाखाभजबन्धनानि ॥ ३९ ॥

गीतेति । किञ्चिद्दृष्ट किन्नर अमवारिलेशै खेदीद
 विन्दुभि किञ्चित् ईषत् समुच्छासिता विलेपिता पत्रलेखा
 यस्य तत पुष्पाणाम् आसव मद्य पुष्पासव पुष्पोद्भवमद्यम्
 इत्यर्थं वसन्ते मधुकस्य सम्भवात् । पुष्पवासितमिति केचित् ।
 तेन आघूर्णिताभ्या उद्गन्ताभ्या नेत्राभ्या, शोभते इति तथोक्त
 प्रियामुखं गीतान्तरेषु गीतमध्येषु चुचुम्बे ॥ ३८ ॥

पर्याप्तेति । पर्याप्ता समग्रा पुष्पस्तवका एव स्तना
 यासा ताभ्य 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसयोगोपधात्' इति विक-
 त्पात् न डीप । स्फुरन्त प्रबाला पल्लवा एव ओष्ठा तै
 मनोहराभ्य लता एव बध्व ताभ्य सकाशात् तरवः अपि,
 लिङ्गादेव युस्त्व गम्यते । विनम्रा शाखा एव भुजा तै
 बन्धनानि अवाप ताभिरालिङ्गिता इत्यर्थं, स्थावराणामपि
 मदनविकारोऽभूत् किमुतान्येषाम् इति भाव । एतच्च तरुलता
 नामपि चेतनत्वादुक्तम् । यथाह मनु, 'अन्त सञ्च भवन्त्येते
 सुखदुःखसमन्विता इति । अत्र रूपकालङ्कार ॥ ३९ ॥

अताप्सरोगीतिरपि१ क्षणेऽस्मिन्
 हर प्रसख्यानपरोर बभूव ।
 आत्मेश्वराणा न हि जातु विघ्ना
 समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥ ४० ॥
 लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी
 वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्र ।
 मुखार्पितैकाङ्गुलिसङ्घयैव
 मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत् ॥ ४१ ॥

अतेति । तस्मिन् क्षणे वसन्ताविभावकाले भगवान् हर
 अताप्सरोगीति अपि दिव्याङ्गनागानमाकर्णयन्नपि इत्यर्थः
 प्रसख्यानपर आत्मानुसन्धानपर बभूव । तथाहि, आत्मन
 चित्तस्य ईश्वराणा नियन्तृणा वशिनाम् इत्यर्थः, विहन्यन्ते
 एभि इति विघ्ना प्रत्यूहा । घञर्थे कप्रत्यय । जातु कदा
 पित् अपि समाधिभेदे समाधिभङ्गने प्रभव समर्था न
 भवन्ति ॥ ४० ॥

लतेति । अथ लतागृहद्वार गत वामे प्रकोष्ठे अर्पित-
 हेमवेत्र धारितहेमदण्ड नन्दी नन्दिकेश्वर नन्दी शृङ्गि-
 ष्टिस्तण्डुनन्दिनौ नन्दिकेश्वरे' इति कोष । मुखे अर्पिताया
 सरोषविस्मयस्तिमितावलोक निहिताया एकस्या अङ्गुले
 तर्ज्जन्या सङ्घया सूचनया एव 'सङ्गा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्ये
 रर्थसूचना' इत्यमर । गणान् प्रमथान् चापलाय चापल

१ अताप्सरोगीति अता अप्सरसा गीति येन स ।

२ प्रसख्यान पर प्रधान यस्य स आत्मानसन्धाननिरत ।

निष्कम्पवृत्तं निभृतद्विरेफर
 मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ४ ।
 तच्छासनात् काननमेव सर्व्व
 चित्रादितारम्भमिवावतस्थेषु ॥ ४२ ॥
 दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य
 काम पर शुक्रमिव प्रयाणे ।

कर्तुं मा भवत इति क्रियार्थोपपदस्य' इत्यादिना चतुर्थी ।
 व्यनेषीत् शिचितवान् ॥ ४१ ॥

न केवल गणा एव विनीता किन्तु जरायुजादिचतुर्विध
 प्राणिजातमपीत्याह, निष्कम्पेति । निष्कम्पवृत्तम्, इदमुद्भिज्जो
 पलक्षणम्, निभृतद्विरेफ निश्चलभृङ्ग, खेदजोपलक्षणमेतत्
 मूकाण्डज नि शब्दपत्तिसरीसृपादिकम् एतेन अण्डजजाति-
 रूक्ता, शान्तमृगप्रचार जरायुजोपलक्षणमेतत्, सर्व्वम् एव
 कानन तच्छासनात् नन्दीश्वराज्ञया चित्रार्पितारम्भ चित्र
 लिखितारम्भम् इव अवतस्थे । 'नृगवाद्या जरायुजा । खेदजा
 क्षमिदशाद्या पत्तिसर्पादयोऽण्डजा । उद्भिदस्तद्गुल्माद्या'
 इत्यमर ॥ ४२ ॥

दृष्टीति । काम प्रयाणे यात्राया पुरोगत शुक्र यस्मिन्

१ निष्कम्पा निश्चला दृष्टा यस्मिन् तत् ।

२ निभृता द्विरेफा यस्मिन् तत् ।

३ अण्डेभ्य जायन्ते ये ते अण्डजा, मूका अण्डजा यस्मिन् तत् ।

४ शान्त नृगाणां प्रचार समन्तात् सञ्चरण यस्मिन् तत् ।

५ चित्रार्पितारम्भ चित्रे आशेष्ये अर्पित लिखित आरम्भ

उद्योग' यस्य तत् ।

प्रान्तेषु ससक्तनभेरुशाख
 ध्यानास्यदं भूतपतेर्विवेश ॥ ४३ ॥
 स देवदारुद्रुमवेदिकाया
 शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।
 आसीनमासन्नशरीरपातः१
 त्रियम्बक सयमिन ददर्श ॥ ४४ ॥
 पर्यङ्गबन्धस्थिरपूर्वकायम्
 षट्ज्वायतर सन्नमितोभयांसम् ।

दमे त पुर शुक देशम् इव 'प्रतिशुक प्रतिबध प्रत्यङ्कारक
 मेव च । अपि शुकसमो राजा हतसेव्यो निवर्त्तते' इति प्रति
 पेधात् । तत्र दृष्टिप्रपात दृग्बिम्ब परिहृत्य प्रान्तेषु पार्श्व
 देशेषु ससक्तान् अथोन्यसदृष्टा नभेरुणा सुरपुत्रागाना शाखा
 यस्य तत्, तिरोधानयोग्यम् इति भाव । भूतपतेः शिवस्य
 ध्यानास्यद समाधिस्थानम् 'आस्यद प्रतिष्ठायात्' इति निपात ।
 विवेश ॥ ४३ ॥

स इति । आसन्नशरीरपात आसन्नमृत्यु स काम शार्दूल
 चर्मणा व्यवधानवत्या व्याघ्रचर्मास्तुतायाम् इत्यर्थ । 'मोक्षश्री
 व्याघ्रचर्मणि' इति प्रागुक्त्यात् इति भाव । देवदारुद्रुमवेदि
 कायाम आसीनम उपविष्ट सयमिन समाधिनिष्ठ त्रियम्बक ति-
 नेत्र ददर्श । त्रियम्बकमित्यक्ते पादपूरणव्यत्यासात्त्रियम्बकमिति
 पादपूरणार्थोऽयमिद्यदादेशश्छान्दस महाकविप्रयोगादभि-
 युक्तेरङ्गीकृत । केचित साहसिकास्ति गोचनमिति'पेठु ॥ ४४ ॥
 तमेव देव षडभि लोकेर्वर्षयति, पर्ध इति । पर्यङ्गबन्धन

१ आसन्न सर्वाहित शरीरपात रहमान मृत्यु इति भावत यस्य स ।

२ षडज सरल आयत दीघञ तम् ।

उत्तानप्राणिद्वयसन्निवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये ॥ ४५ ॥

भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलाप
कर्णायसक्तद्विगुणाक्षद्वयम् ।

कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां
कृष्णत्वचग्रन्थिमती दधानम् ॥ ४६ ॥

किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोत्तरै
भ्रूविक्रियाया विरतप्रसङ्गे २ ।

वीरासनेन स्थिरपूर्वकाय निश्चलोत्तरैर्द्वयं सञ्जु आयतञ्च
अञ्जाद्यत त सन्नमितौ उभौ असौ यस्य त तथोक्तम् ।
दृष्टिविषये उभयशब्दस्थाने उभयशब्दाप्रयोग इत्युक्तं कैयटेन ।
उत्तान ऊर्द्धतल य प्राणिद्वयस्य सन्निवेशं सञ्जानं तस्मात्
अङ्गमध्ये प्रफुल्लराजीवपद्मजस्य तम् इव स्थितम् । वीरासने
वशिष्ठः, 'एकप्राणमयैकस्मिन् विन्यस्योरुषि स्थितम् । इत
रस्मिन् तथैवोह वीरासनमुदाहृतम् ।' इति । तथा योग
सारे उत्तानिते करतले करमुत्तानितपरम् । आदायाङ्गगत
कृत्वा ध्यायेद्यस्तस्य सोऽन्तरम् ॥ इति ॥ ४५ ॥

भुजङ्गमेति । भुजङ्गमेन उन्नद्ध उन्नमय्य नद्धः जटाकलाप
येन त तथोक्तं कर्णायसक्तं कर्णायलम्बि इत्यर्थं अत एव
द्विगुणद्विरावृत्तम् अक्षद्वयम् अक्षमाला यस्य त कण्ठप्रभासा
सङ्गेन मिश्रणं विशेषनीलाम् अतिनीलाग्रन्थिमतीं बन्धन
युक्ता कृष्णत्वचकृष्णमृगाजिनदधानम् ॥ ४६ ॥

किञ्चिदिति । किञ्चित् प्रकाशा देवत् प्रकाशा स्तिमिता

१ धारयन्त वसानम् इति यावत् ।

२ विरत निवृत्त प्रसङ्गं येषां तानि ते ।

नेत्रैरविस्पन्दितपद्ममालै १
 लक्ष्मीकृतघ्राणमधोमयूखै ॥ ४७ ॥
 अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहम् २
 अपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ।
 अन्तश्चराणा मरुतां निरोधात्
 निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ ४८ ॥

निश्चला उग्राश्च तारा कनीनिका येषां तै । 'तारकाक्ष्ण
 कनीनिका इत्यमर । भ्रूविक्रियायां भ्रूविक्षेपे विरतप्रसङ्गे
 प्रसक्तिरहिते अविस्पन्दितपद्ममाल अक्षलितपद्मपङ्क्तिभि
 अत्र प्रसूना मयूखा येषां तै अधोमयूखै नेत्रे, त्रिनेत्रत्वाद्
 वज्रवचनम् लक्ष्मीकृतघ्राण नासायनिविष्टदृष्टिम इत्यर्थः ।
 करणान्यवहृष्टकृय स्याणुवन्निश्चलात्प्रक । आत्मन हृदये
 ध्यायेन्नासाग्रन्यस्तलोचन ॥' इति योगसारे ॥ ४७ ॥

अवृष्टीति । अन्तश्चरन्ति इति अन्तश्चरा तेषां मरुता
 प्राणादीनां निरोधात् हेतो अवृष्टिसंरम्भम् अविद्यमानवर्ध
 संरम्भम् अम्बुवाहम् इव स्थितम्, एतेन प्राणनिरोधं सूचितम् ।
 अनुत्तरङ्गम् अनङ्गततरङ्गम् अपाम् आधारं हृदम् इव
 स्थितम्, एतेन अपाननिरोधं सूचितम् । तथा निवाते
 निर्वातदेशे निष्कम्पं निश्चलं प्रदीपम् इव स्थितम् एतेन
 शेषनायनिरोधं सूचितम् । 'निवातात्रात्रायात्राणौ इत्य
 मर ॥ ४८ ॥

१ अविस्पन्दिता पद्ममाला येषां तानि तै ।

२ अवृष्टिसंरम्भं नास्ति दृष्ट्या संरम्भं यस्मिन् स तम् ।

कपालनेत्रान्तरलक्ष्मणार्गै १
 ज्योति प्ररोहैरुदितै शिरस्त ।
 मृणालसूत्राधिकसौकुमार्या
 बालस्य लक्ष्मी ग्लपयन्तमिन्दो.२ ॥ ४६ ॥
 मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति
 हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।
 यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुस्तम्
 आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ ५० ॥

कपालेति । कपालनेत्रान्तरेण ब्रह्मकरोटिनेवविवरेण
 लक्ष्मणार्गै शिरस्त ब्रह्मरन्ध्रात् । पञ्चम्यास्तमिन् । उदिते
 उद्भूते ज्योति प्ररोहै तजोऽङ्कुरे मृणालसूत्राधिक सौकु-
 मार्यं मार्दव यस्या ता बालस्य इन्दो शिरश्चन्द्रस्य लक्ष्मी
 ग्लपयन्तम् ॥ ४६ ॥

मन इति । तव य द्वारेभ्य निषिद्धा निवृत्तिता वृत्ति
 मञ्चार यस्य तत्र तथाक्त समाधिना प्रणिधानेन वश्य वश्य गतम् ।
 यत्र तत्र । 'प्रणिधान समाधान समाधिश्च समाग्रय' इति
 हलायुध । मन हृदि हृदयाख्ये अधिष्ठाने व्यवस्थाप्य । तथाच
 वशिष्ठ, 'यतो निर्याति विधयान् यस्मिन्नेव प्रलीयते । हृदय
 तद्विजानीयात् मनस स्थितिकारणम् ॥ इति । क्षेत्रविद क्षेत्रज्ञा
 पुत्रा य न चरति इति अक्षरम् अविनाशिन विदु विदन्ति
 'विदो लटो वा इति श्लेर्जुम् । तम् आत्मानम आत्मनि स्वस्मिन्
 अवलोकयन्त माक्षात् कुर्वन्तम्, स्वातिरेकेण परमात्मनोऽभावात्
 इति भाव ॥ ५ ॥

१ लक्ष्मणार्गै लक्ष्मण साग ये ते त प्राणवह्नि प्रसर इत्यथ ।

२ ग्लपयन्त सर्वा नीकुञ्चन्तम् । ग्लपयतीति जन्तात् शब्द ।

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं^१

पश्यन्नदूरान्मनसाप्यष्टष्यम्^२ ।

नालक्षयत् साध्वससन्नहस्त,

स्रस्त^३ शरं चापमपि खहस्तात् ॥ ५१ ॥

निर्वाणभृयिष्ठमथास्य वीर्यं

सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।

अनुप्रयाता वनदेवताभ्याम्

अदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥ ५२ ॥

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मारागम्

आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।

स्मर इति । स्मर काम तथाभूत पर्वोक्तरूप मनसा अपि
अलक्ष्यम् अयुग्मनेत्र विषमाक्षम् अदूरान् पश्यन् साध्वसेन सन्न
हस्त विस्मयपाणि सन् खहस्तात् स्रस्त शर चापम अपि चापञ्च
न अलक्षयत न विवेद, भीतो मुह्यति इति भाव ॥ ५१ ॥

निर्वाणेति । अथ निर्वाणेन नाशेन भृयिष्ठ निर्वाणभृयिष्ठ
नष्टप्रायम् इत्यथ अस्य स्मरस्य वीर्यं बल वपुर्गुणेन
सौन्दर्येण सन्धुक्षयन्ति इव पुनरुक्तीवयन्ति इव स्थिता वन
देवताभ्या सखीभूताभ्याम् अनुप्रयाता अनुगता स्थावरराज
कन्या पार्ष्वती अदृश्यत दृष्टा ॥ ५२ ॥

तामेवाह चतुर्भिः, अशोकेति । अशोकपुष्पेण निर्भर्त्सिता

१ अयुग्मानि विषमाणि नेत्राणि यस्य स तम् ।

२ मनसा अन्न करणेनापि अष्टष्यम् अनाकस्यम् । सुदूरमास्ता तस्या
प्रमथीयतागुणेनेति अपिशब्देन गम्यते ।

३ शिथिल सन्न पतितम् इत्यर्थं ।

मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवार
 वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ ५३ ॥
 आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्या
 वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
 पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा
 सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ५४ ॥
 सस्ता नितम्बाद्वलम्बमाना
 पुन पुन केशरदामकाञ्चीम् ।

निरस्कना परागमा ग्रेत्र नर नशोक्तम् आकञ्चेत्तु-नेति
 आहृतस्वर्गाभरणवर्णानि कर्णिकाराणि यस्मिन् तत तथोक्त
 मुक्ताकलापीकृतानि सिन्धुवाराणि निर्गुण्डीकुसमानि गस्मिन्
 तत । सिन्धुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीद्राणिकेतपि' इत्यमर ।
 वसन्तपुष्पाणि एव आभरण वहन्ती ॥ ५३ ॥

आवर्जितेति । स्तनाभ्या किञ्चित आवर्जिता ईषत आन
 मितवपु तरुणार्कस्य राग इव राग यस्य तत बालार्का
 रणम् इत्यर्थ । उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहि, उत्तरपदलोपश्च ।
 वास वसाना आच्छादयन्ती अत एव पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा
 पल्लविनी किञ्चलयवती सञ्चारिणी लता इव स्थिता इति
 शेष ॥ ५४ ॥

सस्तामिति । स्थानविदा निक्षेपयोग्यस्थानवेदिना सुरेण
 न्यासीकृता निक्षेपीकृता कर्मणि प्रभवति इति कार्मुक धनु
 'कर्मण उकञ्' इति उकञ्प्रत्यय । तस्य द्वितीया मौर्वीम्
 इव स्थिताम्, अत्र हि न्यस्ता मौर्वी उत्तरन हरवैरनिर्घात

१ पर्याप्ता प्रचुरा पुष्पस्तवका कुसुमगुच्छा तै अवनमा अवताता ।

न्यासीकृता१ स्थानविदा स्मरेण

॥ मौर्वी० द्वितीयामिव कार्मुकस्य ॥ ५५ ॥

। सुगन्धिनिश्वासविवृद्धवृष्ण

विम्बाधरासन्नचर द्विरेफम् ।

प्रतिक्षण सभ्रमलोन्मदृष्टि०

॥ लीलारविन्देन२ निवारयन्ती ॥ ५६ ॥

ता वीक्ष्य सव्याययवानवद्या

रतरपि ह्योपदमादधानाम् ।

नाथ उपयुज्यते इति भाव । नितम्बात् सस्ता चलिता
केशरदाम वकुनमाला सा एव काञ्ची ता पुन पुन अव
लम्बमाना हस्तेन धारयन्ती ॥ ५५ ॥

सुगन्धीति । सुगन्धिभि निश्वासै विवृद्धवृष्ण विम्बतुल्य
अधर विम्बाधर वृत्तौ मध्यपदलोप स्यात् इति वामन ।
तस्य आसन्नचर सन्निष्ठाष्टचर द्विरेफ भृङ्ग प्रतिक्षण सभ्रमेण
लोन्मदृष्टि चञ्चलाक्षो सती लीलारवृन्दन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥

तामिति । सर्व्वदयत्रेषु अनवद्याम् अगर्ह्याम् 'अवद्य-
पणा' इति निपात । रते कामकलत्रस्य अपि ह्योपद लज्जा
निमित्तम आदधाना न्यूनतासावहन्तोम इत्यर्थ ता पाव्वती
वीक्ष्य पुष्पचाप काम जितेन्द्रिये दुर्य्यये अपि इत्यर्थे
प्रुल्लिनि शिवे विषये स्वकार्य्यसिद्धि पन आश्रयस चकमे । पव्व

१ न्यस्यते असौ इति न्यास न न्यासः न्यास कृता न्यासकृता
ताम् । १४ अभततद्भावे चि ।

२ क्रीडापद्मेन ।

जितेद्दिये शूलिनि पुष्पचाप
 स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशस ॥ ५७ ॥
 भविष्यत ३ पत्युरुमा च शम्भो
 समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।
 योगात् स चान्त परमात्मसङ्ग
 दृष्टा परष्ठ ज्योतिरूपाग्रामपू ॥ ५८ ॥
 ततो भुजङ्गाधिपते फणाग्रै
 अथ कथं हिन्दुमिभाग ।

माध्वमन्नहस्त इत्यादिना कायसिद्धेरन्तूनितत्वाभिधाना
 दिह पुनरित्युक्त ॥ ५७ ॥

भविष्यत इति । उमा च भविष्यत पत्यु शम्भो
 प्रतिहारभूमेति वाच्ये समाससाद । 'स्त्री द्वार्त्वार प्रतीहार'
 इत्यमर । स शम्भो अन्त परमात्मा इति सन्त यन्व तत्र
 परमुख्यत । 'पञ्च दूषणान्यस्यपु इति यादव । ज्योति दृष्टा
 साक्षात्कृत्य योगात् यागात् 'योग सन्नहनोपायधानसङ्गति
 यक्तिषु' इत्यमर । उपारराम उपारत 'व्याड्परिभ्या रम
 इति परस्मैपदम् ॥ ५८ ॥

तत इति । तत्र भुजङ्गाधिपते शेषस्य फणाग्रै अथ
 भूमे अथ तथ्यन्ति । ॥ ५९ ॥ अथ भूमिभाग स्वोपवेशन-

१ जि हि पपीत । इन्द्रियाणि येन स तस्मिन् ।

२ स्वस्य का । ता । ता निजप्रयोजनसाधनम् ।

३ नापिन । अधातो स्यत् ।

४ सन्तोऽपि ।

५ अथ प । अथ तत्-तत्तम् ।

शनै कृतप्राणविमुक्तिरीश
 पर्यङ्कबन्ध निविड विभेद ॥ ५९ ॥
 तस्मै शशस प्रणिपत्य नन्दी
 शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।
 प्रवेशयामास च भर्तुरेना
 भूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥
 तस्या सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वम्
 स्वहस्तानून १ शिशिरात्ययस्य ।

भूभाग यस्य स तथोक्त । वायुधारणाहितलाघवनिवृत्त्या
 भगवतो गुरुत्वात् इति भाव । शनै कृता प्राणाना प्राङ्नि
 रुद्धाना विमुक्तिं पन सञ्चार येन स कृतप्राणविमुक्ति ईश
 निविड इदं पथ्यं बंधोरासन विभेद शिधि-चकार ॥ ५९ ॥

तस्मा इति । अत्र नन्दी तस्मै भगवते । क्रियाग्रहणा
 चतुर्थी । प्रणिपत्य नमस्कृत्य शुश्रूषया सेवया निमित्तेन उपेता
 सेवार्थमागताम इत्यर्थे शैलसुता शशस निवेद्यामाम । अतु
 स्वामिम भूक्षेपमात्रं भूक्षेपया एव अनुमतप्रवेशाम् अज्ञो-
 क्तप्रवेशाम् एना शैलसुता प्रवेशयामास च ॥ ६० ॥

तस्या इति । तस्याः पावत्या सखीभ्यां पूर्वाक्ताभ्यां
 स्वहस्तानून उपचित पल्लवमङ्गभिन्न किसलयशकलमिश्र
 शिशिरात्ययस्य वसन्तस्य सखीपथ्योच्चय पथ्यप्रकार 'हस्ता
 दान चेरन्तथ' इति घड् द्विषदन्तात् कवीनामय प्राणादिक
 प्रयोग इति वल्लभ । त्यञ्चकारात्सूत्र प्रणिपातपूर्वम् नमस्कार-
 पूर्वकं यत्कुर्यात् विच्छिन्न ॥ ६१ ॥

व्यकीर्यत व्यम्बकपादमूले
 पुष्पोच्चय पल्लवभङ्गभिन्न १ ॥ ६१ ॥
 उमापि नीलानकमध्यशोभि
 विस्रसयन्ती २ नवकर्णिकारम् ।
 चकार कर्णाच्युतपल्लवेन
 मूर्द्ध्वा प्रणाम वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥
 अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति
 सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन ।
 न हीश्वरव्याहृतय कदाचित्
 पुष्पान्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥ ६३ ॥

उमापीति । उमा अपि नीलानकाना मध्ये शोभते इति
 तथोक्तम् अलकन्यस्तम् इत्यथ नवकर्णिकार विस्रसयन्ती
 कर्णात् च्युत पल्लव यस्य तेन मूर्द्ध्वा वृषभध्वजाय प्रणाम
 चकार । क्रियाग्रहणान् सम्प्रदानत्वम् ॥ ६२ ॥

अनन्येति । सा कृतप्रणामा देवी भवेन हरेण अन्या न
 भजति इति अनन्यभाजम् । भजो णिव इति णिवप्रत्यय सर्व्व-
 नाद्धो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुवङ्गाव । पतिम् आप्नुहि इति तथ्य
 मयम् एव अभिहिता उक्ता, उत्तरत्र तथैव सम्भवात् इति भाव ।
 अभिदधातेर्बुवर्थस्य दुहादिच्चादप्रधाने कर्मणि क्त । तथाहि,
 ईश्वरव्याहृतय महापुरुषोक्तय कदाचित् अपि लोके भुवने ।
 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमर । विपरीत विसर्वादिनम्
 अर्थम् अभिधेय न पश्यान्ति न बोधयन्ति इत्यर्थ ॥ ६३ ॥

१ पल्लवाना भङ्गं भिन्न ।

२ सिधिलयन्ती पातयन्ती इति यावत् ।

कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
 पतङ्गवद्वङ्गिमुखं विविक्षु ।
 उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्य
 शरासनज्या मुहुराममर्श ॥ ६४ ॥
 अथोपनिन्दे गिरिशाय गौरी
 तपस्विने ताम्ररुचा१ करेण ।
 विशोषिता भानुमतो मयूखै
 मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ॥ ६५ ॥

कामस्त्विति । काम तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य उमासन्नि-
 धान्नाश्चनेन ताम्ररुचोत्पद्यते इति शरणा नपङ्गे एतेषु
 पतङ्गवत् शलभवत । समौ पतङ्गशलभौ इत्यमर । 'तेन तुल्य
 क्रियाचेदिति' इति वतिप्रत्यय । वङ्गिमुखं विविक्षु प्रवेष्टुम्
 इच्छु । विशते सनन्तादुप्रत्यय । उमाया समक्षम् अक्ष
 समीपम् उमासमक्षम् 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य' इति समा-
 सान्तोऽश्प्रत्यय । हरे बद्धलक्ष्य सन शरासनस्य ज्या मौर्वी
 मुहु आममर्श परामृष्टवान् ॥ ६४ ॥

अथोपेति । अथ गौरी तपोऽस्यास्तीति तपस्वी 'अस्माया
 मेधासृजो विनि' इति विनिप्रत्यय । तस्मै तपस्विने गिरि-
 शाय ताम्ररुचा रक्तवर्णेन करेण भानुमत अशुमत मयूखै
 विशोषिता मन्दाकिन्या पुष्कराणि पद्मानि तेषा बीजानि
 तेषा माला जपमालिकाम् उपनिन्दे समर्पितवती ॥ ६५ ॥

प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्^१
 त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
 सम्मोहन नाम च पुष्पधन्वा
 धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥ ६६ ॥
 हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तधैर्यः^२
 चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशि ।
 उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे
 व्यापारयामास विलोचनानि ॥ ६७ ॥

प्रतिग्रहीतुमिति । त्रिलोचनश्च प्रणयिप्रियत्वात् अर्थिप्रिय
 ५४ ॥ १५ ॥ १५ ॥ प्रतिग्रहीतुं खीनर्तुम् उपपत्ताने । पुष्प
 धनु यस्य स पुष्पधन्वा कामश्च वा सज्ञायाम् इति अनडा-
 देश । सम्मोह्यते अनेनेति सम्मोहन नाम । नामेति प्रथिद्धौ ।
 अमोघ बाण सायक धनषि समधत्त सहितवान् ॥ ६६ ॥

हरस्त्विति । हर तु हर अपि, चन्द्रोदयारम्भे अम्बु
 राशि इव, किञ्चित् ईषत् परिलुप्तधैर्यं, न तु प्राकृतजनव
 दत्यन्तलुप्तधैर्यं इति भाव । विम्बफलतुल्य अधरोष्ठ यस्य
 तस्मिन् उमामुखे विलोचनानि व्यापारयामास, त्रिभिरपि
 लोचनैः साभिलाषमदाक्षीत् इत्यर्थं, एतेन भगवतो रति
 भावोदय उक्त ॥ ६७ ॥

१ प्रणय प्रार्थना विद्यते यस्या सा प्रणयिनी तस्या प्रियत्वात् अभि-
 मतत्वात् ।

२ परिलुप्त धैर्यं यस्य स विगतधीरभाव ।

विवृण्वती शैलसुतापि भावम्
 अङ्गै स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।
 साचीकृता चारुतरेण तस्थौ
 मुखेन पर्यस्तप्रिलोचनेन ॥ ६८ ॥
 अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्र
 पुनर्वशित्वाद् बलवन्निगृह्य ।
 हेतु स्वचेतोविह्वतेर्दिदृक्षु
 दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ६९ ॥
 स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमृष्टिं
 नतासमाकुञ्चितसव्यपादम् ।

विवृण्वतीति । शैलसुता अपि स्फुरद्बालकदम्बकल्पै
 विकसत्कामलनीपसदृशै पुलकिनै इत्यर्थः । ईषदसमाप्तौ
 कल्पप्पृथय । अङ्गै भाव रत्याख्य विवृण्वती प्रकाशयन्ती चारु
 तरण पर्यस्तप्रिलोचनेन श्रीडाविभ्रान्तनेत्रेण मुखेन असाचि
 साचि सम्पद्यमाना साचीकृत्य तिर्यक्कृता तिर्यग्दं साचि तिर
 इत्यमर । तस्थौ, द्विधा मुख साचीकृत्य स्थिता इत्यर्थः, न
 केवल हरस्येव देव्या अथदितो रतिभाव इति भाव ॥ ६८ ॥

अथेति । अथ अयुग्मानि नेत्राणि यस्य स अयुग्मनेत्र
 त्रिनेत्र वशित्वात् जितेन्द्रियत्वात् इन्द्रियक्षोभ पूर्वाक्तम् इन्द्रिय
 विकार पुन बलवन् दृढ निगृह्य निवाय्य स्वचेतोविह्वने
 स्वचित्तविकारस्य हेतु कारण दिदृक्षु द्रष्टुम् इच्छु दिशाम्
 उपान्तेऽ दृष्टि ससर्ज प्रसारयामास ॥ ६९ ॥

स रतिः । स भगवान् दक्षिणापाङ्गे निविष्टा स्थिता

१ स्फुर्गन् वाचकदम्बानि ईषदूनानि स्फुरद्बालकदम्बानि ते ।

२ नतास नता अर्धौ बाहुमले यस्य स तन ।

ददर्श चक्रीकृतचारुचापं
 प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥
 तप परामर्शविवृद्धमन्योः
 भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्षमुखस्य तस्य ।
 स्फुग्नुदर्चिं २ सहसा तृतीयात्
 अक्ष्णः कृशानु किल निष्पपात ॥ ७१ ॥
 क्रोध प्रभो सहस्र सहस्रेति
 यावद्भिरः खे मरुता चरन्ति ।

मुष्टि यस्य त नतास आकुञ्चित सद्यपाद यस्य तम् आली
 ङ्गाव्यस्थानके स्थितम् इत्यर्थं चक्रीकृतचारुचाप मण्डलीकृत-
 सौम्यकोदण्ड प्रहर्तुम् अभ्युद्यतम् आत्मयोनि मनोभव ददर्श ।
 आलीढलक्षणायाद् यादव , 'स्थानानि धन्विना पञ्च तत्र वेश्मास
 मस्त्रियाम् । पितस्त्र्यन्तरगो पादौ मण्डल तोरणाकृती ।
 समानौ स्यात समपदम आलीढ पदमग्रत । दर्चिण वाममा
 तुच्छ्य प्रत्यालीढ विपर्यय ॥' इति ॥ ७ ॥

तप इति । तप परामर्शेन तपस आस्कन्दनन विट्त्वं
 मन्यो प्रहृष्टकोपस्य भ्रूभङ्गेण दुष्प्रेक्ष दुर्दृश मुख यस्य तस्य
 ह्रस्व तृतीयात् अक्ष्णः स्फुग्न् उद्दीयमान उदर्चिं उद्भूत
 ज्वाल कृशानु अग्नि सहसा अतकितम् एव । 'अतकिते तु
 सन्मा इत्यमर । निष्पपात किल निष्क्राम खल ॥ ७१ ॥

क्रोधमिति । हे प्रभो स्वाधिन् । क्रोध सहस्र सहस्र निव-
 र्त्तय निवर्त्तय । चापने द्वे भवत इति वक्तव्यम् इति वार्तिकान

१ न चक्र चक्र कृत चारु मनोहर चाप धनु येन स तम ।

२ उद्भूता अर्चिण शिखा यस्य स उदर्चि ।

तावत् स वङ्गिभवनेत्रजन्मा
 भस्मावशेष मदनं चकार ॥ ७२ ॥
 तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं
 मोहेन सस्तभयतेन्द्रियाणाम् ।
 अज्ञातभर्तव्यसना मुहूर्त्त
 कृतोपकारेव रतिबभूव ॥ ७३ ॥
 तमाशु विघ्न तपसस्तपस्वी
 वनस्पति वज्र इवावभज्य ।

द्वित्वम् । सस्त्रनेण वृत्तिश्चापनम इति काशिका । इत्येव मरुतः ।
 देवाना गिर वाच खे योद्धि यावत् चरन्ति प्रवर्तन्ते तावत्
 तत्कालम् एव भवस्य नेत्रात् जन्म यस्य स भवनेत्रजन्मा
 'अवज्या बहुव्रीहिर्यधिकरणो जन्माद्यन्तरपद' इति वामन ।
 स वङ्गि मदन भस्मा एव अवशेष यस्य त भस्मावशेष चकार
 ददाह इत्यर्थ ॥ ७२ ॥

तीव्रेति । तीव्राभिषङ्गप्रभवेण अतिदु सहाभिभवसम्भवेन
 'अभिषङ्गस्त्वभिभवे सङ्ग आक्रोशनेऽपि च' इति वैजयन्ती ।
 इन्द्रियाणा चक्षुरादीना वृत्ति व्यापार सस्तभयता प्रतिवधता
 मोहेन मर्च्छया कर्त्या रति मदनभार्या मुहूर्त्तम् अज्ञात भर्त
 व्यसन भर्तनाश यथा सा तथोक्ता सती कृतोपकारा इव बभूव
 सहसा दु खोपनिपातान्मुच्छे इत्यर्थ । मोहेन दु खम्
 वेदनाभावात् तस्योपकारकत्वोक्ति ॥ ७३ ॥

तमिरिति । तपस्वी तपोनिष्ठ भृतपति शिव तपस विघ्नम्
 अन्तर्गद्यभृत त कामम् आशु, वज्र अशनि वनस्पति वृक्षम्
 इव अवभज्य भट्का स्त्रीसन्निकर्ष स्त्रीसन्निधान परिहर्त्तुम्

स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्तुमिच्छन्^१
 अन्तर्दधे भूतपतिः सभूत ॥ ७४ ॥
 शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाष
 व्यर्थं समर्थं ललित वपुरात्मनश्च ।
 सख्यो समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
 गूढ्या जगाम भवनाभिमुखी कथञ्चित् ॥ ७५ ॥
 सपदि^२ मुकुलिताची रुद्रसरम्भभोत्या
 दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दीर्घाम् ।

इच्छन् तस्यानर्थहेतुत्वात् इति भावः । सभूतः सगणः सन्
 अन्तर्दधे ॥ ७४ ॥

शैलात्मजेति । शैलात्मजा पार्ष्वती अपि उच्छिरसः
 उन्नतशिरसः महतः पितुः अभिलाषं हरो वरोऽस्तु इति मनो
 यत्र ललितं सुन्दरम् आत्मनः वपुश्च व्यर्थं निष्फलं समर्थं
 विचार्य सख्यो समक्षं पुर इति च हेतुना अधिकं जात-
 लज्जा समानजनसमक्षमवमानस्यातिदुःसहत्वात् इति भावः ।
 गूढ्या निरुत्साहा सती कथञ्चित् कृच्छ्रेण भवनस्य अभिमुखी
 जगाम ॥ ७५ ॥

सपदीति । सपदि अद्रिं हिमवान् रुद्रस्य सरम्भात्
 क्रोपात् भोत्या । 'सरम्भः सभ्रुमे क्रोपे' इति विश्वः । मुकुलिताची
 निमोलितनेत्राम् । 'बहुव्रीहौ सकथ्यच्छणो स्वाङ्गात् षच्' इति
 षच्प्रत्ययः । 'विद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीप् । अनुकम्पितुम् अर्हाम्

१ परिहर्तुं परित्यक्तुम् ।

२ ततश्चणमेव ।

सुरगज इव बिभ्रत्^१ पद्मिनी दन्तलम्बा
प्रतिपथगतिरासीत् वेगदीर्घो^२ वृताङ्ग ॥ ७६ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
मदनदत्तनो नाम तृतीय सर्ग ।

अनुकम्प्याम् ऋहलोर्ष्वित' इति एतत्प्रत्यय । दुहितर दोभाम
आदाय, दन्तयो लम्बा पद्मिनी नलिनी बिभ्रत् सुरगज इव,
वेगेन रघेण दीर्घोक्तताङ्ग आयतीकृतशरीर सन पन्थान
प्रतिगता प्रतिपथा मार्गानुसारिणी गति यस्य स प्रतिपथ
गति आसीत् पन्थानमनुसृत्य जगाम इत्यर्थ ॥ ७६ ॥

इति श्रीरुद्रहामहोपाध्याय कौलाचलसङ्घिनामस्वरि विरचिताया
कुमारसम्भवव्याख्याया सङ्गीवनीसमाख्यायां एकादश सर्ग ।

१ धारयन् । ऋधातो षट् ।

~ ~ ~ ~ ~

चतुर्थ सर्ग. ।

अथ मोहपरायणा सती
विवशा१ कामबधूर्विबोधितार ।
विधिना प्रतिपादयिष्यता
नववैधव्यमसह्यवेदनम ॥ १ ॥
अवधानपरे चकार सा
प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।

मूर्च्छिता रतिरित्युक्त सम्प्रति तद्दृत्तान्तमेवाह, अथेति ।
अथ अनन्तर मोह मूर्च्छा परम अयनम आश्रय यस्या सा
मोहपरायणा मोहैकशरणा सती । 'परायणमभिप्रेत तत्परे
परमाश्रये' इति यादव । विवशा मूढत्वात् निश्चयेष्टा काम-
बधू रति असह्या दु सहा वेदना यस्मिन् तत् तथोक्त, विध
वासा गतभर्तृकाया भाव वैधव्य नव च तत् वैधव्यञ्च इति
नववैधव्यम । नवग्रहण दु सहत्वद्योतनाथेम । प्रतिपादयिष्यता
अनुभावयिष्यता । क्रियाथक्रियाया लट् । विधिना दैवेन
'विधिर्विधाने दैवे च इत्यमरः । विबोधिता वैधव्यानुभव
फलोऽय विधि इति भाव । अस्मिन् सर्गे वियोगिनीवृत्तानि
'विषमे ससजा गुरु समे सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी' इति
लक्षणात् ॥ १ ॥

अवधानेति । सा रति प्रलयान्ते मूर्च्छावसाने । 'प्रलयो

१ विगत वश आश्रयता स्वस्या इति शेष यस्या सा ।

२ विबोधिता चेतना प्रापिता ।

न विवेद तयोरदृश्ययो
 प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् ॥ २ ॥
 अयि जीवितनाथ जीवसी-
 त्यभिधायोत्थितया तथा पुर ।
 ददृशे पुरुषाकृतिं क्षितौ
 हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥
 अथ सा पुनरेव विह्वला
 वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।

नष्टचेष्टता इत्यमर । उन्मिषिते उन्मीलिते विलोचने
 अवधान पर प्रधान ययो ते अवधानपरे दिदृक्षया अवहिते
 चकार । दृष्टव्याभावात् तु न विवेदेत्याह, नेति प्रिय कामम्
 अदृश्ययो दृष्टि न गतयो नित्यदिदृक्षमाणयो इत्यर्थः, तयो
 लोचनयो दर्शनक्रियापेक्षया सम्बन्धे षष्ठी । अत्यन्तविलुप्त
 दर्शनं खलोचनयो करणयो यस्य कर्मभूतस्य तम् अत्यन्त-
 विलुप्तदर्शनं सन्तं न विवेदं न ज्ञातवती । प्रियेनाशापरिज्ञानाद्
 दिदृक्षाञ्चक्रे इति तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

अयीति । अयीति प्रश्ने । 'अयि प्रश्नानुनययो' इति
 विश्व । अयि जीवितनाथ । जीवसि प्राणिषि कश्चित् ?
 इत्यभिधाय उत्थितया तथा रत्या पुर अये क्षितौ पुरुषस्य
 आकृतिं इव आकृतिं यस्य तत् पुरुषाकृतिं केवलम् एक
 हरकोपानलभस्म ददृशे दृष्ट, न तु पुरुषः इति भावः ॥ २ ॥

अथेति । अथ भस्मदर्शनानन्तरं पुन एव विह्वला विह्वला
 वसुधानिङ्गनधूसरस्तनी वसुधालिङ्गनेन क्षितिलुण्ठनेन धूसरौ
 धूसरवर्णां स्तनीं कुचौ यस्या सा तथोक्ता । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्ज-

विललाप विकीर्णमूर्द्धजा
 समदु खामिव१ कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥
 उपमानमभृद् विलासिना
 करुणं यत् तव कान्तिमत्तयार ।
 तदिद् गतमीदृशी दशा
 । न विदीर्य्ये कठिना खलु स्त्रिय ॥ ५ ॥

नादसयोगोपधात इति डीप् । विकीर्णमूर्द्धजा विकीर्णा
 वित्तिप्ता मूर्द्धजा केशा यस्या सा तथोक्ता सा रति स्थली
 वनभूमि तत्रत्यान प्राणिन इत्यर्थ । 'जानपदकुण्डगोणस्थल
 इत्यादिना डीप् । समदु खा खतुल्यशोका कुर्वतीव विल
 लाप परिदेवितवती । 'विलाप परिदेवनम्' इत्यमर ॥ ४ ॥

उपमानमिति । तव यत्र करण गात्रम् । 'करण साधक
 तमन्नेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि इत्यमर । कान्तिमत्तया भौन्द्येण
 हेतुना विलासिना विलसनशीलानाम् 'वै कर्षलस' इत्या
 दिना घिनुण्प्रत्यय । उपमीयतेयेन तत् उपमानम् अभूत् तत्
 करणम् इदम् ईदृशी दशाम् अवस्था गत भस्मीभूतम् इत्यर्थ ।
 तथापि न विदीर्य्ये न विदीर्णा भवामि । कर्त्तरि लट् ।
 तथाहि, स्त्रिय कठिना खल कठिनत्वादविदीर्य्यमाणत्वम्
 इत्यर्थ । चारणात् कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास । 'धीर
 सञ्चारिणी दृष्टि गतिर्गौदृषभाञ्चिता । स्मितपूर्व्वं तथालाप
 विलास इति कीर्त्तित ॥ ५ ॥

१ समदु खा सम समान दु ख यस्या सा तात ।

२ कान्ति लावण्य दिद्यते यस्य तत कान्तिमत् तस्य भाव तथा ।

क्व नु मा त्वदधीनजीवितां१

विनिकीर्य चणभिन्नसौहृदः२ ।

नलिनी क्षतसेतुबन्धनः३

जलसंघात इवासि विद्रुत ॥ ६ ॥

कृतवानसि विप्रियं न मे

प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।

केति । हे प्रिय । क्षतसेतुबन्धन भग्नसेतुबन्ध जल
सङ्घात जलौघ नलिनीम् इव, जलौकायत्तजोविताम् इति
शेष, त्वदधीनजीविता त्वदायत्तप्राणा मा क्व नु विनिकीर्य कुत्र
वा निक्षिप्य चणभिन्नसौहृद चणत्यक्तसौहार्दं मन विद्रुत
पलायित असि । सेतुसौहृदयो स्थितिहेतुत्वेन साम्यम् ।
सुहृद भाव सौहृदम् । युवादित्वात् अण्प्रत्यय 'हृदयस्य
हृल्लेखयदण्लाभेषु इति हृदादेश, 'अणि हृद्भावात् न हृद्भ
गसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च' इति उभयपदवृद्धि हृद्भूतस्याण्वि
धाने तूभयपदवृद्धि स्यात् यथा सुहृदो भाव सौहार्दम्
इति तदेवाह वामन, 'सौहृददौहृदशब्दौ अनणि हृद्भावात्'
इति ॥ ६ ॥

कृतवानिति । हे प्रिय । त्व मे मम विप्रियम् अप्रिय कृत
वान न असि, मया च ते तव प्रतिकूलम् अप्रिय न कृतम्,
अकारण निष्कारणमेव परस्वरापकाररूपकारणाभावेऽपीत्यर्थ ।

१ क्व नु मा त्वदधीन जीवित यस्या सा ताम् ।

२ सु हृदय यस्य असौ सुहृत् तस्य भाव सौहृत् चणेन भिन्न
सौहृत् येन स ।

३ क्षत भग्न सेतुरेव बन्धन येन स ।

किमकारणमेव दर्शन
 विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥
 स्मरसि स्मर मेखलागुणै १
 उत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।
 च्युतकेशरदूषितेक्षणा-
 न्यवतंसोत्पलताडनानि २ वा ॥ ८ ॥
 हृदये वससीति मत्प्रियं
 यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।

क्रियाविशेषणमेतत् । विलपन्त्यै तद्दर्शनार्थिन्या अपीबि भाव ।
 रतये किं कथं दर्शनं न दीयते । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ॥ ७ ॥

विप्रियमाशङ्कते, स्मरसीति । हे स्मर । गोत्रस्खलितेषु
 नामश्रत्यासेषु 'गोत्र नाम्नाचले कुले' इति विश्व । मेखला
 गुणै बन्धनं स्मरसि उत स्मरसि वा ? विकल्पे किं किमत च'
 इत्यमर । च्युतकेशरै भ्रष्टकिञ्जल्कै दूषिते ईक्षणे येषु
 तानि अवतंसोत्पलताडनानि सधूलिक्षेपताडनानि इत्यर्थं,
 स्मरसि वा ? अपकारस्मरणादिदमदर्शनम् इति भाव ॥ ८ ॥

हृदय इति । हृदये वसतीति, स्मरवाक्यानुवाद । इत्येव-
 रूप मत्प्रियं यत् अवोच उक्तवान् अस्मि । 'ब्रूजो लडि वच
 उस्' इति उष्णागम । तत् कैतवम् अवैमि मिथ्या इति मन्ये

१ मेखलागुणै काञ्चीदामभि ।

२ गोत्रेषु नामसु स्खलितानि तेषु भ्रमेत्याभ्यनायिकानामोच्चारणेन
 इत्यर्थः ।

३ अवतंसोत्पलताडनानि अवतंसोत्पलै कथंभूदशीकृतै उत्पलै
 ताडनानि आघाता तानि ।

उपचारपदं न चेद्दिद

त्वमनङ्ग कथमक्षता रति ॥ ९ ॥

परलोकनवप्रवासिन

प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।

विधिना जन एष वञ्चित*

त्वदधीन खलु देहिना सुखम् ॥ १० ॥

रजनीतिमिरावगुण्णिते

पुरमार्गे घनशब्दविक्षवा.१ ।

इद वचनम् उपचारपद परस्य रञ्जनार्थं यत् असत्यभाषण
स उपचार तस्य पद स्थान कैतवस्थानम् इति यावत् न चेत्
त्वम् अनङ्ग अशरीर कथ रति अक्षता अविनष्टा आश्रय
नाशेऽप्याश्रितमविनष्टमिति विरोधात् इति भाव ॥ ९ ॥

न च मे कश्चिद्विचार किन्तु लोक शोचते इत्याह, पर-
लोकेति । परलोक प्रति नवप्रवाधिन अचिरप्रोषितस्य,
अनन अनुगमनकालानतिपात सूच्यते । तव पदवी मार्ग
प्रतिपत्स्ये त्वामनुगमिष्यामि इत्यर्थ । अतो मे नास्ति विचार
इति भाव । किन्तु विधिना दैवेन एष जन लोक वञ्चित
प्रतारित देहिना सुख त्वदधीन त्वयि अधीन खलु । अधि
शब्दस्य श्रौण्डादित्वात् सप्तमी, श्रौण्डै' इति समास,
'अधुन्तरपदात्' इति खप्रत्ययः । एवमन्यत्वापि । सुखप्रदाभावे
कुत सुखम् इति भाव ॥ १० ॥

तद्देवाह रजनीति । हे प्रिय । रजनीतिमिरेण अव-

वसतिं प्रिय कामिना प्रियाः
 त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वर ॥ ११ ॥
 नयनान्यरूपानि घूर्णयन्
 वचनानि स्वलयन् पदे पदे ।
 असति त्वयि वारुणीमद
 प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥
 अवगम्य कथीकृतं वपु
 प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदय ।

गुण्डिते आदृते पुरमार्गे घनशब्दविक्रवा गर्जितभीता प्रिया
 कामिना वसतिं प्रापयितुं त्वत् ऋते त्वा विना । 'अन्यारादित
 रन्ते' इत्यादिना पञ्चमी । क ईश्वर शक्त न कश्चित् इत्यर्थः ।
 न हि कामान्धाना भीतिरस्ति इति भावः ॥ ११ ॥

नयनानीति । अरूपानि नयनानि घूर्णयन् भ्रमयन्
 पदे पदे प्रतिपदम् । वीष्पाया हिरुक्तिः । वचनानि स्वलयन्
 विपर्ययास्यन् प्रमदाना वारुणीमद मद्यमद अधुना त्वयि
 असति विडम्बना अनुकृतिमात्रम्, मदानाभावे मदस्य निष्फल
 त्वात् इति भावः । तथा च शिशुपालवधे त मदो दयित
 सङ्गमभूष' इति ॥ १२ ॥

अवगम्येति । हे अनङ्ग । अशरीर । प्रियबन्धो प्रियसखस्य
 तव वपुः शरीर कथीकृतम् अकथा कथा सम्पद्यमानं कृत
 शब्दमात्रावशिष्टम् अवगम्य ज्ञात्वा निष्फलोदय, उद्दीया
 भावादुद्दीपनवेफलयम् इति भावः निष्पाकर चन्द्र बहुले

बहुलेऽपि गते निशाकर
 तनुता दु खमनङ्ग मोक्ष्यति ॥ १३ ॥
 हरितारुणचारुबन्धनः
 कलपुस्कोकिलशब्दसूचित ।
 वद सम्प्रति कस्य बाणता
 नवचूतप्रसवो गमिष्यति १ ॥ १४ ॥
 अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वयार
 गुणकृत्ये धनुषी नियोजिता ।

कृष्णपक्षे गते अपि तनुता कार्श्यं दु खं यथा तथा कृच्छ्रात्
 मोक्ष्यति, तथा वृद्धिरिति दुःस्वायिष्यते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

हरितेति । हरितं च अरुणं च । 'वर्णा वर्णेन' इति
 तत्पुरुषः । हरितारुणं चारुं बन्धनं वृन्तं पङ्क्तयश्च यस्य स तथोक्त
 कलेन मधुरेण पस्कोकिलशब्देन पुरुषकोकिलनादेन सूचित
 अनुमापितं चूतचूर्णकार्यत्वात् कलशब्दस्य इति भावः, नव
 चूतप्रसवः नवचूतकुसुमं सम्प्रति कस्य बाणता शरत्वं गमिष्यति
 वद । अन्यस्य पुष्पबाणस्याभावात् इति भावः ॥ १४ ॥

अलीति । त्वया अनेकशः बहूशः धनुषः कार्मुकस्य गुण-
 कृत्ये मौर्वीकार्थं गुणवत्कर्म्मणि च नियोजिता अधिहता इयम
 अलिपङ्क्तिः कर्णस्त्रेणै दीनस्त्रेणै विरुते कृजितै गुरुशोका
 दुर्भरदुःखाम् 'गुरुस्तु गोष्यतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे इति

१ प्रास्यति ।

२ अलिपङ्क्तिः अजीना भ्रमराणां पङ्क्तिः श्रेणी ।

विरुतै करुणस्वनैरियं१
 गुरुशोकामनुरोदितोव माम् ॥ १५ ॥
 प्रतिपद्य मनोहर२ वपु
 पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।
 रतिदूतिपदेषु कोकिलां
 मधुरालापनिसर्गपण्डिताम् ॥ १६ ॥
 शिरसा प्रणिपत्य याचित्ता-
 न्यपगूढानि सवेपथूनि च ।

शब्दान्त्रे । माम् अनुरोदिति इव । उपसर्गात् सकर्मकत्वम्,
 रुदादिभ्य सार्वधातुके इति इडागम ॥ १५ ॥

प्रतिपद्येति । तावत् पुनरपि मनोहर वपु शरीर प्रति
 पद्य माप्य उत्थित सन मधुरालापेषु प्रिये क्लिषु निसर्गपण्डिता
 स्वभावप्रगल्भा कोकिला रतिदूतिपदेषु सुरतदूतीस्थानेषु
 आदिश आज्ञापय, प्रगल्भानामेव दौत्याधिकार इति भाव ।
 डीबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दोमङ्गलभयात् ह्रस्व । 'अपि माष
 म् । कुर्यात् छन्दोमङ्गले त्यजेद्भिरम्' इति केचित् । 'उणादयो
 नटुलम्' इति वज्रलग्रहणात् ह्रस्व इति वल्लभ ॥ १६ ॥

शिरसेति । हे स्मर । शिरसा प्रणिपत्य याचितानि सवेप
 थूनि सकम्पानि 'ट्टियोऽथच्' इति अथुच्प्रत्यय । सात्विकान्त-
 रोपलक्षणमेतत्, 'सम्भ्रप्रलयरोमाञ्चा स्वेदो वैवण्ण्यवेपथू । अश्रु
 वैस्वर्थमित्यष्टौ सात्विका परिकीर्तिता ॥' इति । उपगूढानि
 आलिङ्गनानि च । नपुसके भावे क् । तानि अनुभूतप्रकाराणि

१ करुणस्वनै करुण स्वन यथां तानि १ ।

२ मन हरति यत मनोहर सुन्दरम् इति यावत् ।

सुरतानि च तानि ते रक्ष
 स्मर संसृत्य न श्रान्तिरस्ति मे ॥ १७ ॥
 रचितं रतिपण्डित त्वया
 स्वयमङ्गेषु ममेदमार्त्तवम् ।
 ध्रियते कुसुमप्रसाधन
 तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥
 विबुधैरसि यस्य दारुणै
 असमाप्ते परिकर्माणि स्मृत ।
 तमिम कुरु दक्षिणैतर
 चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥

रक्ष एकान्ते सुरतानि च संसृत्य मे शान्ति नास्ति । अत्र समानकदकल दुर्घट समानक्रियापेक्षास्तीति केचित् ॥ १७ ॥

रचितामिति । हे रतिपण्डित । रतिकुशल । त्वया मम अङ्गेषु अवयवेषु स्वयं रचितम् चतु अस्य प्राप्त आर्त्तव वासन्ताम् 'चनोरण' इति अणुप्रत्यय । कुसुमप्रसाधन पुष्पाभरणम् इदम् ध्रियते अवतिष्ठते । 'हञ् अवस्थाने इति धातोः सौदादिकात् कर्त्तरि लट् । तव तत् प्रसाधक चारु सुन्दर वपसु न दृश्यते ॥ १८ ॥

विबुधैरिति । दारुणै क्रूरे प्राणान्तिके कर्माणि नियोगात् इति भावः । विबुधै देवैः, अनभिज्ञतश्च ध्वन्यते यस्य मञ्जरगस्य परिकर्माणि प्रसाधने 'परिकर्मा प्रसाधनम् इत्यमरः । अत्रमाप्ते सति स्मृत अस्मि तम इमम् दक्षिणैतर वाममे चरणं निर्मितराग रचितलाचाराग कुरु एहि आगच्छ ॥ १९ ॥

१ निर्मितराग निर्मित राग यस्मिन् स तम् ।

अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना
 पुनरङ्काश्रयणी भवामि ते ।
 चतुरै सुरकामिनीजनै
 प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥ २० ॥
 मदनेन विनाकृता रति
 क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।
 वचनीयमिदं व्यवस्थितं
 रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥
 क्रियता कथमन्धमण्डन
 परलोकान्तरितस्य ते मया ।

अहमिति । अह पतङ्गवर्त्मना शलभमार्गेण अग्निप्रवेशेन
 इत्यर्थं 'पतङ्ग शलभे चाग्नौ मार्जारोऽर्के शरे खगे' इति वैज
 यन्ती । एव्य आगत्य पुन ते अङ्काश्रयणी उत्सङ्गवर्त्तिनी
 भवामि सम्प्रत्येव भविष्यामि । 'वर्त्तमानसामोष्ये वर्त्तमानवहा'
 इति लट् । हे प्रिय । दिवि खगे चतुरै सुरकामिनीजन
 अपरोगणै यावत् न विलोभ्यसे विलोभयिष्यमे । 'यावत्पुरा
 निपातथोर्लट्' इति लट् ॥ २० ॥

मदनेति । हे रमण । त्वाम अनुयामि यद्यपि अनुगमि
 ष्यामि एव 'वर्त्तमानसामोष्ये वर्त्तमानवहा' इति लट् । 'यद्य
 पीत्यवधारणे' इति केशव । किन्तु रति मदनेन विनाकृता
 विद्योजिता सती इत्यर्थं 'सुप्सुपा' इति समास । क्षणमात्र
 जीविता किल इति इदं वचनीयं निन्दा मे मम व्यवस्थित
 स्थिरम् अभूत् ॥ २१ ॥

क्रियतामिति । परलोके अन्तरितस्य व्यवहितस्य मृतस्य

सममेव गतोऽस्यतर्कितां
 गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥
 ऋजुता नयत स्मरामि ते
 शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वन* ।
 मधुना सह सस्मिता कथा
 नयनोपान्तविलोकितञ्च यत् ॥ २३ ॥
 क्व नु ते हृदयङ्गम सखा
 कुसुमायोजितकार्मुको मध ।

इत्याह ते तव मया अन्वयमगदत्त कथं त्वेत् गकारेण किमनाम ।
 क्रियतामित्यत्र कामचारे लोट्, द्रुतदग्धस्य ते यथेच्छमण्डन-
 एव अतर्किताम् अविचारितां गतिं गतं अस्मि, इह मृतशरीर-
 मपि नास्ति कस्य मण्डनम इति भावः ॥ २२ ॥

ऋजुतामिति । शरम ऋजुताम् आर्जव नयत उत्सङ्गे
 निषण्णम् अङ्कगतं धनुं यस्य तस्य 'धनुषश्च' इति अनडादेशः ।
 ते तव मधुना वसन्तेन सह 'मधु । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च' इति
 विश्व । सस्मिता कथाम् आलाप तथा यत नयनोपान्तविलो-
 कितम् अपाङ्गवीक्षणं, ते इत्यनुषङ्गं, तच्च स्मरामि ॥ २३ ॥

क्व न्विति । हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गम हृद्यं खच्-
 प्रकरणे गभे सुषुप्तसंस्थानम् इति खच्प्रत्ययः, 'अर्हद्विषदज-
 न्तस्य मम्' इति मुमागमः । ते तव सखा कुसुमे आयोजितम्
 आरचितं कार्मुकं येन कार्मुकनिर्माता रुधुं वसन्तं क्व नु क्व
 वा गतं इति शेषः । अथवा स अपि उग्रहृषा तीव्रकोपेन
 पिनाकिना ईश्वरेण सुहृदा मदनेन गता प्राप्ता गतिं भस्मताम

न खलुग्ररूपा पिनाकिना
 गमित सोऽपि सुहृद्गता गतिम् ॥ २४ ॥
 अथ तै परिदेविताक्षरै
 हृदये दिग्धशरैरिवाहत ।
 रतिमभ्युपपत्तुमातुरा
 मधुरात्मानमदर्शयत् पुर ॥ २५ ॥
 तमवेक्ष्य रुरोद् सा भृश
 स्तनसम्बाधमुरो जघान च ।
 खजनस्य हि दु खमग्रतः
 त्रिवृतद्वारमिवोपजायते ॥ २६ ॥

इत्यथ न गमित खलु न प्रापते एकम् ? राज्ञासानुनय
 खन इत्यमर ॥ २४ ॥

अर्थेति । अथ तै परिदेविताक्षरै विलापवचनै हृदय
 दिग्धशरै विषलिप्तमुखशरै इव आहत स्तन 'विषाक्ते दिग्ध
 लिप्तकौ' इत्यमर । मधु वसन्त आतुराम् आपन्ना रतिम्
 अभ्युपपत्तम् अनुग्रहीतुम् आश्रासयितुम् इत्यर्थ 'अभ्युप
 पत्तिरनुग्रह' इत्यमर । आत्मान पुर अदर्शयत् आविर
 भूत इत्यर्थ ॥ २५ ॥

तमिति । सा रति त मधुम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा भृश रुरोद्
 स्तनौ सम्बाध स्तनसम्बाधम् । 'परिक्लिश्यमाने च इति
 णमुल् । उर जघान ताडितवती च । तथाहि, खजनस्य अग्रत
 दु ख विवृतम् अपसारित द्वार कवाट यस्य तत् इव उपजायते
 आविर्भवति उच्छ्वल प्रवर्त्तते इति उत्प्रेक्षाभिप्राय ॥ २६ ॥

इति चैनमुवाच दु खिता
 सुहृद पश्य वसन्त किं स्थितम् १ ।
 तदिदं कणशो विकीर्यते
 पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम् ॥ २७ ॥
 अयि सम्प्रति देहि दर्शनं
 स्मर पर्युत्सुक एष माधव ।
 दयितास्वनवस्थित नृणां
 न खलु प्रेम चल सुहृज्जन ॥ २८ ॥

इतीति । द खम् अस्या सञ्जात दु खिता सञ्जातदु खा
 इत्यर्थ । तारकादित्वादितुष् । सा रति एन वसन्तम् इति
 उवाच च । चकार पूर्वोक्तसमुच्चयात् । हे वसन्त । पश्य
 सुहृद त्वत्सखस्य किं स्थित किम् उपस्थितम् । तत् इदं कपोत-
 कर्बुरं पारावतशवल कणशं चूर्णीभृतम् अन्यार्थाच्छसुप्रत्यय ।
 भस्म पवनै विकीर्यते विह्वल्यते पश्य भस्मीभृतस्ते सुहृत्
 इत्यर्थ ॥ २७ ॥

अयीति । अयि स्मर । सम्प्रति दर्शनं देहि, एष माधव
 वसन्त पर्युत्सुकः तद्दर्शनोत्कण्ठित । त्वामप्यनाहतवतोऽस्य
 को माधव इत्याशङ्क्याह, नृणां परुषाणां दयितासु प्रेम
 अनवस्थितम् आस्मर खलम् इत्यर्थ, सुहृज्जने प्रेम तु न
 चल खल ॥ २८ ॥

अमुना ननु पार्श्ववर्तिनाः
 जगदाज्ञां ससुरासुर तव ।
 विसतन्तुगुणस्य२ कारित
 धनुष पेलवपुष्पपत्रिण, ॥ २९ ॥
 गत एव न ते निवर्त्तते
 स सखा दीप इवानिलाहत ३ ।
 अहमस्य दशैव पश्य माम्

अविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥ ३० ॥ ✓

ईदृगा सुहृद् कति न सन्तीत्याशङ्क्य न कोऽपीत्याह,
 अमनेति । ननु मदन । पार्श्ववर्तिना सहचरेण अमुना वस
 त्नेन ससुरासुर सुरासुरसहित जगत विसतन्तुगुणस्य मृगाल-
 स्रञ्जमौर्वीकस्य पेलवानि कोमलानि पुष्पाणि एव पत्रिण
 वाणा यस्य तस्य तव धनुष आज्ञा कारित जगताज्ञा कारिता
 इत्यर्थ 'हृकोरन्यतरस्याम्' इति जगत कर्मात्म ॥ २९ ॥

गत इति । स ते सखा अनिलाहत वायुताडित दीप
 इव गत एव न निवर्त्तते अहमस्य दीपाद्यमानस्य दशा वर्त्ति
 इव तिष्ठामि इति शेष । 'दशा वर्त्ताववस्थाया वस्तान्ते
 स्युर्दशा अपि' इति विश्व । कुत ? अविषह्यव्यसनेन सोढुम्
 अशक्यदु खप्रकर्षेण धूमिता सञ्जातधूर्मा मा पश्य धूमवत्त्वा-
 नष्टदीपदशासाम्य धूमश्च व्यसनमेव इत्यर्थ ॥ ३० ॥

१ पार्श्वे वर्त्तते य स तेन ।

२ विसतन्तु ऋषाण्यस्त्रेण गुण यस्य गत तस्य ।

३ अनिलाहत अनिलेन वायुना व्याहत । आहर्ष्यन्ति ह्यन धातो
 कर्माणि क्त ।

विधिना कृतमर्द्धवैशस
 ननु मां कामबधे विमुञ्चता ।
 अनपायिनि संश्रयद्रुमे
 गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥ ३१ ॥
 तदिदं क्रियतामनन्तरं
 भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
 विधुरा ज्वलनातिसर्जनात् १
 ननु मा प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥

विधिनेति । नन वसन्त । कामबधे मदनबधे मा विमुञ्चता
 वर्जयता अमारयता इत्यर्थं विधिना दैवेन विशसति हिनस्ति
 इति विशस घातुक । पचाद्यञ् । विशसस्य कर्मा वैशसम् ।
 युवादित्वाद्दण्प्रत्यय । अर्द्धवैशसम् अर्द्धबध कृतम् 'अर्द्धो वा
 षष् आत्मनो यत पत्नी' इति अते । पत्यु खस्य च आश्र-
 याश्रयिभूतयोरिकपदार्थत्वाभिप्रायेणाद्धौक्ति । तथा च गक्र-
 देशबधे देशान्तरस्यापि बधनियमनान्नामपि विधिरघ्नन्नेव हत-
 वानिति तात्पर्यम् । एतदेवोपपादयति, अनपायिनि अन-
 पायित्वेन विश्रुते संश्रयद्रुमे आश्रयवृत्ते गजभग्ने सति वल्लरी
 लता पतनाय भवति इति शेष । पतितुमेव सालम इत्यथ ।
 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी ॥ ३१ ॥

सम्प्रत्यनन्तरकर्तव्यं प्रार्थयते, तदिति । तत तस्मात् कार-
 णात् उक्तप्रकारेण अन्यथापि मरणस्यावश्यम्भावात् इत्यर्थं ।
 अनन्तर भवता इदं वक्ष्यमाणं बन्धुजनप्रयोजनं वन्धकृत्य
 क्रियताम् । गार्थनाया लोट् । तदेवोपदिशति, ननु वसन्त ।

शशिना सह याति कौमुदी
 सह मेघेन तडित् प्रलीयते ।
 प्रमदा पतिवर्त्मगा इति
 प्रतिपन्न हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥
 अमुनैव कषायितस्तनी
 सुभगेन प्रियगात्रभस्मना १ ।
 नवपल्लवसस्तरेर यथा
 रचयिष्यामि तनु विभावसौ ॥ ३४ ॥

विधरा विवशा मा ज्वलनातिसञ्जनात् अग्निदानात् पत्यु
 अन्तिक प्रापय अग्निप्रवेशन कारय इत्यर्थ ॥ ३२ ॥

कर्त्तव्यश्चायमर्थ स्त्रीणामित्याह, शशिनेति । कौमुदी
 चन्द्रिका शशिना सह याति शशिनि अस्तमिते स्वय नश्यति
 इत्यर्थ । तडित् सौदामनी मेघेन सह प्रलीयते प्रणश्यति ।
 कर्त्तरि लट् । प्रमदा स्त्रिय पतिवर्त्म गच्छन्ति इति पति
 वर्त्मगा पतिमार्गानगामिन्य इति एतत् विचेतनै अल्पचेतनै
 अविवेकिभिरपि इत्यर्थ प्रतिपन्न ज्ञातम । 'अलवणा यवाग
 अनुदरा कन्या' इतिवत् अल्पत्वाभिप्रायेण विचेतनैरपीति
 निर्देश । नाथस्तु पृथग्जनैरिति पपाठ । पतिवर्त्मगा इत्यत्र
 स्मृति, आर्त्तात्ते मुदिते दृष्टा प्रोपिते मलिना क्लशा । मृते
 म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री क्षया पतिव्रता ॥' इति ॥ ३३ ॥

अमुनैवेति । अमुना परोवर्त्तिना सुभगेन शोभनेन प्रिय
 गात्रभस्मना एव । एवकारो मण्डनान्तरनिवृत्त्यर्थ । कषा-

१ प्रियस्य गात्र शरीर तस्य भस्म तेन ।

२ नवपल्लवानि एव नवपल्लवाना वा सस्तर तस्मिन् ।

कुसुमास्तरणे सहायतां
 बहुश सौम्य गतस्त्वमावयो ।
 कुरु सम्प्रति तावदाशु मे
 प्रणिपाताञ्जलियाचितञ्चिताम् ॥ ३५ ॥
 तदनु ज्वलन मदर्पित
 त्वरयेदक्षिणवातवीजनै ।
 विदित खलु ते यथा स्मर
 क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥ ३६ ॥
 इति चापि विधाय दीयता

सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।

यितस्तना राज्ञतस्तना रागे काथे कषाथोऽस्त्री निर्यासे सौरभे
 रसे' इति वेजयन्ती । नवपल्लवसस्तरे यथा नवपल्लवतल्पे इव

कुसुमेति । हे सौम्य । साधो । त्वम् आवयो रतिपञ्च
 बाणयो बहुश बहुवार कुसुमास्तरणे पुष्पशयने सहायता
 गत । सम्प्रति प्रणिपाताञ्जलिना याचित अञ्जलिपूर्वक
 प्रार्थित मन इत्यर्थ आशु मे चिता काष्ठचय कुरु कुरुष्व,
 यथेह तथामुत्रोपकर्त्तव्य मित्रेण इत्यर्थ ॥ ३५ ॥

तदिति । तत चिताकरणम् अन अनन्तर मयि अपित
 मदर्पित ज्वलनम अग्नि दक्षिणवातवीजनै मलयमारुतसञ्चा
 लनै त्वरये त्वरित ज्वलय इत्यर्थ । त्वराहेतुमाह, ते तव
 विदित खलु 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्त्तमाने क तद्यो-
 गात् कर्त्तरि षष्ठी । यथा येन प्रकारेण स्मर मा विना क्षणम
 अपि न उत्सहते न ह्वयति तथा त्वया ज्ञातमेव इत्यर्थ ॥ ३६ ॥
 इतीति । अपि च इति एव विधाय क्त्वा नौ आवा-

अविभज्य^१ परत्र त मया
 सहित पास्यति ते स बान्धवः ॥ ३७ ॥
 परलोकविधौ च माधव
 स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवा ।
 निवपे सहकारमञ्जरी
 प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥
 इति देहविमुक्तये स्थिता
 रतिमाकाशभवा सरस्वती ।
 शफरी^२ हृदशोषविक्रवार
 प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥ ३९ ॥

भ्याम् एक एव सलिलस्य अञ्जलि दीयताम् तम अञ्जलि स
 ते बान्धव सखा स्मर परत्र परलोके मया सहित अविभज्य
 परलोकेति । किं च, हे माधव । वसन्त । परलोकविधौ
 पिण्डोदकादिकर्म्मणि स्मरम उद्दिश्य विलोला पल्लवा यासु
 ता सहकारमञ्जरी चूतवल्लरी निवपे देहि, हि यस्मात्
 कारणात् ते सखा स्मर प्रिया चूतप्रसवा यस्य स
 तथोक्त ॥ ३८ ॥

इतीति । इति देहस्य विमुक्तये शरीरस्य विसर्गाय स्थिता
 कृतनिश्चयाम इति यावत् रतिम आकाशभवा सरस्वती
 अशरीरा वाक् हृदशोषविक्रवा हृदस्यजनाधारस्य शोषेण विक्रवा
 शफरी^२ प्रोथीम प्रोथी तु शफरी द्वयो इत्यमर । प्रथमा

१ विभागम् अकृत्वा एव ।

२ विक्रवा कातराम ।

कुसुमायुधपत्नि दुर्लभ
 तत्र भर्ता न चिराद्भविष्यति ।
 शृणु येन स कर्मणा गत
 शूलभत्व हरलोचनार्चिषि ॥ ४० ॥
 अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः
 स्वसुतायामकरोत् प्रजापति ।
 अथ तेन निगृह्य विक्रियाम्
 अभिशप्त फलमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥

दृष्टिं वर्षम इव अन्वक्ष्ययत् अनुकम्पितवती सदयम उवाच
 इत्यर्थ । कृपा दयानकम्पा स्यात् इत्यमर ॥ ३८ ॥

कुसुमेति । हे कुसुमायुधपत्नि । ते तव भर्ता चिरात् चिर
 दुर्लभ न भविष्यति किन्त्वचिरमेव सुलभो भविष्यति इत्यर्थ ।
 किं च, शृणु तत् कर्म इति शेष, येन कर्मणा स ते भर्ता
 हरलोचनस्य अर्चिं ज्वाला ज्वाला । भासो न पुस्यर्चिं इत्य
 मर । तस्मिन् शूलभत्व पतङ्गत्व गत समौ पतङ्गशूलभौ
 इत्यमर ॥ ४० ॥

तदेव कर्मोपाचष्टे, अभिलाषमिति । उदीरितेन्द्रिय
 प्ररितेन्द्रिय स्मरेण इति शेष, प्रजापति ब्रह्मा स्वसुताया
 सरस्वत्याम अभिलाषम अनुरागम अकरोत् । अथ तेन प्रजा
 पतिना विक्रियाम इन्द्रियविकार निगृह्य निरुध्य अभिशप्त
 मन एतत् फल दाहात्मक स्वकर्मफलम् अन्वभूत् ॥ ४१ ॥

२ उदीरित प्रेरितम् उद्दीपितम् इति यावत् इन्द्रिय यस्य स ।

परिणेष्यति पार्व्वतो यदा

तपसा तत्प्रवणीकृतो हर ।

उपलब्धसुखस्तदा स्मर

वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥

इति चाह स धर्म्मयाचित

स्मरशापावधिदा सरस्वतीम् ।

अग्नेरमृतस्य^१ चोभयो

वशिनश्चाम्बुधराश्चर योनय ॥ ४३ ॥ युष्मकम् ।

तदिदं परिरक्ष शोभने

भवितव्यप्रियसङ्गम वपु ।

शापावधिरपि तेनैवोक्त इत्याह लोकहृद्येन, परिणेष्यतीत्यादिना । धर्म्मण धर्म्माख्यप्रजापतिना याचितं प्रार्थितं स भगवान् ब्रह्मा तपसा कारणेन तस्यां पावत्या प्रवणीकृत अभिमखीकृत हर शिव यदा पार्व्वतो परिणेष्यति उदक्ष्यति तदा उपलब्धसुख प्राणानन्द मन स्मर काम स्वेन वपुषा नियोजयिष्यति सङ्गमयिष्यति इति एव स्मरशापस्य अवधिदान अवसानदायिनी सरस्वती वाच च आह एव शापावधिमुक्तवान् इत्यर्थः । १नु तथा क्रुद्धस्य कथं न दृशी भ्रान्तिरत आह, वशिन जितेन्द्रियाश्च अम्बधराश्च अग्ने अमृतस्य च इत्युभयो योनय प्रभवा । वशिपत्ने अग्नेरमृतशब्दौ कोपप्रसाद परौ अन्यत्र वेद्युताभ्युदकपरौ (युष्मकम्) ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तदिति । हे शोभने । तत् सम्भात् कारणात् भवितव्य

१ अग्ने उजस्य ।

२ अम्बुधरा अम्बु जल धरति य ते अम्बुधरा भेवा ।

रविपीतजला१ तपात्यये
 पुनरोधेन हि युज्यते नदी ॥ ४४ ॥
 इत्य रते किमपि भूतमदृश्यरूपं२
 मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।
 तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेनाम
 आश्वासयत३ सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥४५ ॥

भविष्यन् प्रियसङ्गम यस्य तत तथोक्तम् इदं वपु परिरत्न
 तथा हि रविपीतजला नदी तपात्यये प्रावृषि 'प्रावृष्ट तपा
 त्यय' इति हलायुध । पुन ओधेन प्रवाहेण युज्यते सङ्गच्छते
 हि ॥ ४४ ॥

इत्यमिति । इत्यम् अनेन प्रकारेण अदृश्यरूप किमपि
 भूत कश्चित प्राणी । युक्ते स्मादावृते भूत प्राण्यतीते समे त्रिष'
 इत्यमर । रते मदनदाराणा मरणव्यवसायबुद्धि मरणो
 योगबद्धि मन्दीचकार निवारयामास इत्यर्थ । 'मूढाल्यापट
 निर्भाङ्गामन्दा' इत्यमर । अथ कुसुमायुधबध वसन्तश्च
 तत्प्रत्ययात् तस्मिन् भूते विश्वासात् प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञान
 विश्वासहेतुष' इत्यमर । एना रति सुष्टु चरितार्थानि पदानि
 येषां ते वचोभि वाक्ये आश्वासयत् सर्व्वथा ते देवताप्रसा
 दात् प्रियसङ्गमो भविष्यतीत्यादिवचनैरस्मा दु खमपात्तकार
 इत्यर्थ ॥ ४५ ॥

१ रविष्वा रूत्येष पीत शोषितम् इत्यर्थ जल यस्या दा ।

२ अदृश्यरूपम अदृश्य रूप यस्य तत्र आऽव्ययरीरम् ।

३ आश्वासयत सान्त्वयामास ।

अथ मदनबधूरुपप्रवान्तं
 व्यसनकृशा परिपालयाम्बभूव ।
 शशिन इव दिवातनस्य लेखा
 किरणपरिचयधूसरा प्रदोषम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
 रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्गः ।

अथेति । अथ अनन्तर व्यसनेन दु खेन कृशा मदनबधू
 रति उपप्रवान्त विपदवधि किरणपरिचयेण धूसरा मलिना
 दिवातनस्य दिनभवस्य सायञ्चिरम' इत्यादिना व्युत्पत्यथ ।
 शशिन चन्द्रस्य लेखा प्रदोष रात्रिम् इव, परिपालयाम्बभूव
 प्रतीक्षाञ्चक्रे । पुष्पिताग्रावृत्तम् 'अद्युजि नद्युगरेफतो यकारो
 अद्युजि च नद्यौ जरगाञ्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-श्रीलाचलमङ्गिनाथस्वरि विरचिताया
 कुमारसम्भवव्याख्याया सञ्जीवनीसमाख्याया चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चम सर्ग ।

तथा समक्षं दृष्ट्वा मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूप हृदयेन पार्वती
प्रियेषु सौभाग्यक्षणा हि चारुता ॥ १ ॥
इयेष सा कर्त्तुमवन्ध्यरूपता
समाधिमास्थाय तपोभिरात्मन ।

तथेति । पर्वतस्थ अपत्य स्त्री पार्वती तथा तेन प्रकारेण
अच्छा समीपे समक्ष पुरत 'अथच विभक्तिसमीपसमृद्धि'
इत्यादिना अव्ययीभाव । मनोभव मन्मथ दृष्ट्वा भस्मीकुर्वता
पिनाकिना ईश्वरेण भग्न खण्डित मनोरथ अभिलाष
यस्या सा तथोक्ता सती हृदयेन मनसा रूप सौन्दर्यं निनिन्द
धिक् मे रूप, यत हरमनोहरणाय नालम इति गर्हितवती
इत्यर्थ । युक्त्यैतदित्याह, तथा हि चारुता सौन्दर्यं प्रियेषु पतिषु
विषये सौभाग्य प्रियवाङ्मय फल यस्या सा तथोक्ता ।
सौन्दर्यं तदेव फल यद्गर्तसौभाग्य लब्धते नोचेत् विफल तत
इति भाव । अस्मिन् सर्गे वृत्तम, 'अतौ तु वृत्तस्य
मदीरित जरौ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

इयेषेति । सा पार्वती समाधिम् एकाग्रताम् आस्थाय

! आत्मन स्वस्य अवन्ध्य रूप यस्य स तस्य भाव सा ता कर्त्तुम
आत्मानम् अवन्ध्यरूप कर्त्तुम् इत्यथ तपसा शिव सन्तोष त पतित्वेन
लब्धा आत्मन सौन्दर्यस्य सफलता सम्पादयितुम् इति विद्वतार्थ ।

अवाप्यते वा कथमन्यथा ह्यं
 तथाविधं प्रेम पतिञ्च तादृशं ॥ २ ॥
 निशम्य चैना तपसे कृतोद्यमां
 सुता गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् २ ।

अवलम्ब्य तपोभि वक्ष्यमाणनियमे करणभूते आत्मन स्वस्य
 अवन्ध्यरूपता सफलसौन्दर्यकर्तुम इयेष इच्छति स तपसा
 शिव वशोकर्तुमद्युक्ता इत्यर्थः । अन्यथा ततोऽन्यप्रकारेण कथ
 वा तत हयम अवाप्यते । किं तद् हयम ? तथाभूता विजा
 प्रकार यस्य तत तथाविध प्रेम स्नेह येनार्द्धाङ्गहरा भवेत्
 इति भावः, तादृश पतिञ्च यो मृत्युञ्जय इति भावः । हयमेव
 खलु स्त्रोणामपेक्षित यद्गर्तृवाल्लभ्य जीवद्गर्तृकत्वञ्चेति तच्च
 तपस्यैकसाध्यमिति निश्चिकाय इत्यर्थः । अत्र मनः, 'यद्
 दुष्कर यद् दुराप यद् दुर्गं यच्च दुस्तरम । तत सर्वं तपसा
 प्राप्य तपो हि दुरतिक्रमम ॥ इति ॥ २ ॥

निशम्यति । मेना मेनका च गिरीशप्रतिसक्तमानसा हरा
 सक्तचित्ता तपसे तपस्वरणाय कृतोद्यमा कृतोद्योगा सुता
 निशम्य श्रुत्वा एना पार्वती वक्षसा परिरभ्य आलिङ्ग्य महत
 मुनिव्रतात् तपस निवारयन्ती उवाच । मुनिव्रतादित्यत्र
 यद्याप मुनिव्रतस्य मेनकाया अनोषितत्वात् वारणार्थाना
 भीषित इति नापादानत्व तथापि कृतोद्यमामिति मानस-
 पवेशोक्तत्वात् 'ध्रुवमपायेऽपादानम इति अपादानत्वमेव स्यात् ।

१ कृत उद्यम यथा सा ताम ।

२ गिरे कौलास्य इश नाथ तस्मिन् (शिवे) प्रतिसक्त मानस

रूपा सा ताम ।

उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा
 निवारयन्ती महतोऽमुनिव्रतात् ॥ ३ ॥
 मनोषिता सन्ति गृहेषु देवता
 तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपु ।
 पदं सहेत भ्रमरस्य पेलव
 शिरीषपुष्प न पुन पतत्रिणः २ ॥ ४ ॥
 इति ध्रुवेच्छामनुशासती ३ सुता
 शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।

यथाह भाष्यकार, 'यच्च मिथ्या सम्प्राप्य निवर्त्तते तच्च 'ध्रुव
 मपायेऽपादानमिति प्रसिद्धम्' ॥ ३ ॥

सामान्यनिषेधमक्त्वा विशेषनिषेधमाह, मनीषिता इति ।
 ते वत्से । मनस ईषिता इष्टा मनीषिता । शकम्भूदित्वात्
 साधु । देवता शच्यादय गृहेषु सन्ति त्व ता आराधय इति
 शेष । तप क्व ? तव इद तावकम् । 'युञ्जदस्मदोरन्यतरस्या'
 खञ्ज च' इति अण्प्रत्यय, 'तवकममकावेकवचने इति तवका-
 देश । वपुश्च क्व ? तथा हि, पेलव मृदुल शिरीषपुष्प भ्रमरस्य
 भृङ्गस्य पद पदस्थिति सहेत, पतत्रिण पुन पत्रिण तु पद
 न सहेत अतिसौकुमार्याद् दिव्योपभोगयोग्य ते वपुर्न दारुण-
 तप क्षमम् इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तालङ्कार ॥ ४ ॥

इतीति । इति एवम अनशासती उपदिशन्ती मेना

१ कठोरात् ।

२ पत, त् पतनात् लायन्ते यानि तानि पतत्राणि पक्षा । त्रिधातो
 कर्त्तरि ड । पतत्राणि विद्यन्ते येषां ते पतत्रिण । अस्यथे इन् ।

ध्रुवेच्छा भवा इच्छा यस्याः इति बहुव्रीहि ।

क ईषितार्थस्थिरनिश्चय मन
 पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥
 कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
 मनोरथज्ञ पितर मनस्विनी ।
 अयाचतारण्यनिवासमात्मन
 फलोदयान्ताय तप समाधये ॥ ६ ॥
 अथानुरूपाभिनिवेश-तोषिणा
 कृताभ्यनुज्ञां गुरुणा गरीयसा ।

भ्रुवेच्छा स्थिरव्यवसाया सुता पार्ष्वतीम् उद्यमात् उद्योगात्
 तपोलक्षणात् नियन्त निवारयितु न शशाक समर्थान अभूत् ।
 तथा हि, ईषितार्थे स्थिरनिश्चय मन निम्नाभिमुख पयश्च क
 प्रतीपयेत् प्रतिकूलयेत् प्रतिनिवर्त्तयेत् इत्यर्थं, निम्नप्रवण पय
 इव इष्टार्थाभिनिविष्ट मनो दुर्वारम् इति भाव । अत्र दीप
 कानुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासानुद्धार ॥ ५ ॥

कदाचिदिति । अथ कदाचित् मनस्विनी स्थिरचित्ता सा
 पार्ष्वती मनोरथज्ञम् अभिलाषाभिज्ञ पितर हिमवन्तम् आसन्न
 सखी आप्तसखी सा एव मुखम् उपाय 'मुख नि सरणे वक्त्रे
 प्रारम्भोपाययोरपि' इति विश्व । तेन फलोदय फलोत्पत्ति
 अन्त अवधि यस्य तस्मै तप समाधये तपोविद्यमार्थम् आत्मन
 स्वस्य अरण्यनिवास वनवासम् अयाचत । 'दुह्यान्' इत्यादिना
 द्विकर्मकत्वम् ॥ ६ ॥

अथेति । अथ गौरी अनरूपेण योग्येन अभिनिवेशेन
 आग्रहेण तुणति इति तथोक्तेन गरीयसा पञ्चतमेन गुरुणा

प्रजासु पञ्चात् प्रथित तदाख्यया
 जगाम गौरी शिखर शिखण्डिमत् १ ॥ ७ ॥
 विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चयार
 विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
 बबन्ध बालारुणवभ्रु वल्कल
 पयोधरोत्सेधविशीर्णसहति ॥ ८ ॥
 यथा प्रसिद्धैमधुर शिरोरुद्धै
 जटाभिरप्येवमभूत् तदाननम् ।

पित्रा कृताभनुज्ञा तप कुरु इति कृतानुमति सती पञ्चात्
 तप सिद्धोत्तरकाल प्रजासु जनेषु तदाख्यया तस्या गौर्या
 सन्नया प्रथित गौरीशिखरमिति प्रसिद्धम् इत्यर्थं शिखण्डि
 मत् न तु हिंस्रप्राणिप्रचुरम् इति भाव शिखर शृङ्ग जगाम
 यथौ ॥ ७ ॥

विमुच्येति । अहार्यनिश्चया अनिवार्यनिश्चया सा गौरी
 विलोलाभि सुलाभि यष्टिभि प्रतिसरै प्रविलुप्त प्रमृष्ट
 चन्दन स्नानान्तरगत येन त तथोक्त हार मुक्तावली विमुच्य
 विहाय बालारुणवभ्रु बालार्कपिङ्गल पयोधरयो स्नानयो
 उत्सेधेन उच्छ्रायेण विशीर्णा विघटिता वृटिता सहति अत्र
 यवसङ्घेय यस्य तत तथोक्त वल्कल कण्डलम्बि स्नानोत्तरीयभूत
 बबन्ध धारयन्नास इत्यर्थं ॥ ८ ॥

यथेति । तस्या देव्या आनन तदानन प्रसिद्धै भूषितै
 प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ इत्यमर । रोहन्ति इति रुहाः

१ शिखण्डिन मयूरा विद्यन्ते यत्र तत् मयूरबड्डलम् ।

२ अहार्य निवारयितुम अशक्य निश्चय निबन्ध यस्या सा ।

न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कज
 सशैवलासङ्गमपि१ प्रकाशते ॥ ९ ॥
 प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रिया२
 व्रताय मौञ्जी विगुणा बभार याम् ।
 अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तथा
 सरागमस्था रश्नागुणास्पदम् ॥ १० ॥
 विसृष्टरागादधरान्निवर्त्तित
 / स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।

'इगुपधञ्जाप्रोकिर क इति कप्रत्यय । शिरसि रूहा तै
 शिरोरुहे मूर्द्धजै यथा मधुर प्रियम् अभूत् 'स्वादुप्रियौ तु
 मधुरौ इत्यमर । जटाभिरप्यव मधुरम् अभूत् । तथा हि,
 पङ्कज पद्म षट्पदश्रेणिभि भ्रमरपङ्क्तिभि एव न किन्त
 सह शैवलासङ्गेन सशैवलासङ्गम् अपि तन सह' इति तुल्य
 योगे बहुव्रीहि । प्रकाशते शैवलेनापि शोभत एव इत्यर्थ ॥९॥

प्रतिक्षणमिति । सा देवी प्रतिक्षण क्षणे क्षणे कृतरोम
 विक्रिया पारुष्यात् कृतरोमाञ्चा विगुणा विराट्ता या मौञ्जी
 मुञ्जमयी मेखला व्रताय तपसे बभार, तत् एव पूर्वं प्रथम यस्य
 तत्पूर्वं यथा तथा निबद्धया तथा मौञ्ज्या अस्या देव्या
 रश्नागुणस्य आस्पद स्थान जघन सह रागेण सराग सलो
 हितम् अकारि कृत सौकुमार्यातिशयात् इति भाव ॥ १० ॥

विसृष्टेति । तथा देव्या विसृष्टरागात् त्यक्त्वाचारसरञ्ज-

१ सशैवलासङ्ग शैवलयै गसहितम् ।

२ कृता उतपाप्ता पारुष्य त इति भाव रोमण विक्रिया विकार
 छद्म इति यावत् यथा सः ताम् ।

कुशाङ्कुरादानपरिचिताङ्गुलिः१

कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी२ तथा कर ॥ ११ ॥

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युते,

स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।

अशेत सा बाहुलतोपधायिनी

निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥

नात् निवृष्टेति पाठे नितरा त्यक्त्वाचारागात् अधरात्
अधरोष्ठात् निवृत्तित रागत्यागेन निष्प्रयोजनत्वात् इति
भाव , तथा स्तनाङ्गरागेण अरुणितात् अरुणीकृतात्, पतन
समये तस्य स्तनधोरुपरोधात् इति भाव कन्दुकाच्च निवृत्तित
कुशाङ्कुराणाम् आदानेन लवनेन परिचिता व्रणिता अङ्गुलय
यस्य स तथोक्त कर पाणि अक्षसूत्रप्रणयी अक्षमालामहचर
कृत ॥ ११ ॥

महाहेति । महान अर्ह मूल्य यस्या सा महार्हा श्रेष्ठा
या शय्या तस्या परिवर्तनेन लुण्ठनेन च्युते भ्रष्टे स्वकेशपुष्पै
अपि या देवी दूयते स्म क्लिश्यति स्म पुष्पाधिकसौकुमार्यात्
इति भाव । सा देवी बाहुलताम् उपधत्ते उपधानीकरोति इति
बाहुलतोपधायिनी सती केवले सस्तरणरहिते स्थण्डिले भूमौ
एव अशेत शयितवती । तथा निषेदुषी उपविष्टा च 'क्वमुच्च'
इति क्वमु, 'उगितश्च' इति डीप् । भूमावेव शयनादिव्यवहारो
न जातूपरीत्यथ ॥ १२ ॥

१ आदान अदानम् । आङ्गपूर्वात् अदानत्वात् दोषात् भाव अन्तः ।

२ अक्षसूत्रे जपमालिकाया प्रणय आसक्ति विद्यते यस्य स ।

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तथा
 - ह्येऽपि निक्षेपे इवार्पितं ह्यम् ।
 लतासु तन्वीषु विलासचेष्टित
 विलोलदृष्ट हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥
 अतन्द्रितार सा स्वयमेव वृक्षकान्
 घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्द्धयत् ३ ।

पुनरिति । नियमस्थया व्रतस्थया तथा देव्या ह्ये अपि
 ह्य पुन ग्रहीतु पुन आदातु निक्षेपे अपिर्पितम् इव निक्षेप
 त्वेन अपिर्पित किमु । क्वचित् ह्यीषु इति प्रामादिक पाठ । कुत्र
 ह्ये कि ह्यमर्पितमित्याह, तन्वीषु लतासु विलास एव चेष्टित
 विलासचेष्टित, हरिणाङ्गनासु विलोलदृष्ट चञ्चलावलोकित
 च । व्रतस्थयां तस्या तयोरदर्शनाल्लतादिषु दर्शनाच्च अपिर्पित
 भिव इत्यग्नेचा न तु वस्तुतोऽर्पणमस्ति इति भाव ॥ १३ ॥

अतन्द्रितेति । सा देवी स्वयम् एव अतन्द्रिता असञ्जात-
 तन्द्रा सती । तारकादित्वादितच्प्रत्यय । वृक्षकान् स्वल्पवृक्षान्
 अल्पे इति अल्पार्थे कप्रत्यय । घटौ एव स्तनौ तयो प्रस्रवणै
 प्रसृतपयोभि व्यवर्द्धयत् । गुह कुमार अपि प्रथमाप्तजन्मना
 प्रथमलब्धजन्मनाम् अग्रजातानाम् इत्यर्थं येषा वृक्षकाणा
 सम्बन्धि पत्रवात्सल्य सुतप्रेम न अपाकरिष्यति उत्तरत्र कुमारो
 द्येऽपि न तेषु पत्रवात्सल्य निवर्त्तिष्यते इत्यर्थं ॥ १४ ॥

१ निक्षिप्यते असौ इति निक्षेपे न्यास । कश्चापि अत्र ।

२ तन्द्रा जात्रा अज्ञा तन्द्रिता न तन्द्रिता अतन्द्रिता आलस्य
 रक्षिता ।

३ व्यवर्द्धयत वर्द्धयाभास ।

गुह्योऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनाः
 न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥
 अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिता,
 तथा च तस्या हरिणा विश्वश्वसु ।
 यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्
 पुरं सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥
 कृताभिषेका हुतजातवेदसं
 त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।

अरण्येति । अरण्यबीजानां नीवारादीनाम् अञ्जलय
 तेषां दानेन लालिता हरिणा च तस्या देव्या तथा विश्वश्वसु
 विसृज्य जग्मुः । 'समौ विसृज्य विश्वासौ इत्यमरः । यथा कुतू
 हलात् श्रौत्सुक्ष्मात् तदीयै हरिणसम्बन्धिभिः नयनैः नेत्रै
 करुणैः स्वकीये लोचने सखीनां पुरं पुरतः अनेन तेषां सम्बन्ध
 सहत्वमुक्तम् । अमिमीत अक्षिपरिमाणतारतम्यज्ञानाय मान
 चकार इत्यर्थः । केचित्तु सा पार्वती तदीयैः नेत्रैः कुतू
 हलात् पुरं अग्रे वर्तमानानां सखीनां लोचने अमिमीत
 व्रतस्थत्वान्नात्मन इत्याहुः । माञ्जाने इत्यस्माद्वातोर्लङ् । इय-
 मेव खलु विश्वासस्य परा काष्ठा यदक्षिपीङ्गनेऽपि न क्षुभ्यन्ति
 इति भावः ॥ १५ ॥

तपःप्रभावमाह कृतेति । कृताभिषेका कृतस्नाना हुतजात
 वेदसं हुताग्निकां कृतहोमाम इत्यर्थः त्वचा वल्कलेन उत्तरा

१ प्रथमं प्राप्तं जन्म यैः ते प्रथमाप्तजन्मानः तेषाम् ।

२ जाता वेदा वक्ष्यात् सः जातवेदा अग्निं कृतं जातवेदा
 अवा वा कृतजातवेदा तस्य ।

दिदृक्ष्वस्तानृषयोऽभ्युपागमत्
 न धर्मवृद्धेषु वयं समीक्ष्यते ॥ १६ ॥
 विरोधिसत्वोज्ज्वितपूर्वमत्सरं
 द्रुमैरभीष्टप्रसवाच्चितातिथि ।
 नवोत्जाभ्यन्तरसम्भृतानल
 तपोवन तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

सङ्गवती उत्तरोयवतीम् अधीतम अस्या अस्ति इति अवी
 तिनी मृतिपाठादि कुर्वतीम् 'द्रष्टादिभ्यश्च इतीनिप्रत्यय ।
 ता देवी दिदृक्ष्व द्रष्टम इच्छ्व च्छषय मुनय अभ्युपागमन
 समपागता । न चात्र कनिष्ठसेवादोष इत्याह, धर्मवृद्धेषु वयं न
 समीक्ष्यते न प्रमाणीक्रियते सति धर्मज्येष्ठ्ये वयोज्येष्ठ्य न
 प्रयोजकम् इत्यर्थ । तथाच मनु, न तेन वृद्धो भवति यनास्य
 पलित शिर । यो वा युवायधीयान त देवा स्थविर विद् ॥'
 इति ॥ १६ ॥

विरोधीति । विरोधिभि सत्वै गोश्यान्नादिभि उज्ज्वित
 पूर्वमत्सर त्यक्तपूर्ववैर हिंसारहितम् इत्यर्थ द्रुमे अभीष्ट
 प्रसवन द्रष्टफलनेन अर्चिता पूजिता अतिथय यस्मिन् तत
 तथोक्त नवानाम् उटजाना पर्यशालानाम् अभ्यन्तरेषु सम्भृता
 सञ्चिता अनला अग्नय यस्मिन् तत् तथोक्त तत् च तपोवन
 पावयति इति पावन बभूव, अहिमातिथिसत्काराग्निपरिचर्या
 भिर्जगत पावन बभूव इत्यर्थ ॥ १७ ॥

१ विरोधिभि परस्पर यत्नमानम् आपन्नै सत्वै प्राणिभि उज्ज्वित
 यज्यमत्सर यज्य वैर स्वाभाविकवैरस इति यावत् यस्मिन् तत ।

यदा फलं पूर्व्वतप समाधिना
 न तावता१ लभ्यमुस्त काङ्क्षितम् ।
 तदानपेक्ष्य स्वशरीरमाह्व
 तपो महत् सा चरितु प्रचक्रमे ॥ १८ ॥
 क्लम यथौ कन्दुकनीलयापि या
 तथा मुनीना चरितं व्यगाह्यत ।
 ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं
 मृदु प्रकृत्या च रूसारमेव च ॥ १९ ॥

यदेति । सा देवी यदा यस्मिन् काले तावता तावत्प्रमाणेन
 पूर्व्वतप समाधिना पूर्व्वेण अनुष्ठीयमानप्रकारेण तपोनियन्त
 काङ्क्षित फल लभ्य लभ्य शक्य न अमस्त अशक्यम् अ स्त
 इत्यर्थं तदा ततकाले अविलम्बेन इत्यर्थं स्वशरीरस्य माह्व
 मृदुत्व सौकुमार्यम् आपेत्य अविगण्य महत् दुश्चर तप
 चरितु साधयितु प्रचक्रमे उपचक्रमे ॥ १८ ॥

क्लममिति । या देवी कन्दुकनीलया कन्दुकक्रीडया अपि
 क्लम यथौ ग्लानि प्राप, तथा देव्या मुनीना चरित तोत्र तप
 व्यगाह्यत प्रविष्टम् । अत्रोत्प्रेत्यते, ध्रुवम् अस्या वपुः काञ्चन
 पद्मेन सुवर्णकमलेन निर्मित घटितम् अत एव प्रकृत्या पद्म
 स्वभावेन मृदु च सुकुमारम् अपि काञ्चनरुभावेन रूसार च
 कठिनम् एव । तथा च तदुपादानकृत्वात् देव्या अप्य सुकु
 मारस्यापि तोत्रतप कमलमिति उतीर्णाथ ॥ १९ ॥

१ तत परिमाणम् अथ्य इति तावाग तेन । ततशब्दा परिमाण
 वस्तुप ।

शुचौ चतुर्णां ज्वलता शुचिस्त्रिता
 हविर्भुजा मध्यगता सुमध्यमा ।
 विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभाम्
 अनन्यदृष्टिं सवितारमैक्षत ॥ २० ॥
 तथाभितप्तं सवितुर्गभस्तिभि
 मृगं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।
 अपाङ्गयो केवलमस्य दीर्घयो
 शनै शनै श्यामिकया दत्त पदम् ॥ २१ ॥

शुचाविति । शुचौ शोभे शि क्षिता विशदमन्दहासा
 सुमध्यमा पाप्यती ज्वलता दीप्तिमता चतुर्णां हविर्भुजाम्
 अग्नोत्ता मध्यगता सा नेत्रे प्रतिहन्ति इति ता नेत्रप्रति
 घातिनी प्रभा सविते ते विजित्य न विद्यते अन्यत्र दृष्टि
 यस्या सा अनन्यदृष्टिं सी सवितारं सूर्यम ऐक्षत ददर्श ।
 'शोभे पञ्चान्निभस्य वर्षाभु रण्डिलेशय इति स्मरणात्
 पञ्चान्निपथे तपस्वचार इत्यर्थे । तत्र सवितैव पञ्चमोऽग्नि
 अ- सविता सवितैवाग्नि इति श्रौतनिष्ठात् ॥ २० ॥

तथेति । सवितु सूर्यस्य गभस्तिभि क्रिरणै तथा पूर्वोक्त
 प्रकारेण अभितप्तं सन्तप्तं तस्या इदं तदीयं मुखं कमलश्रियं
 कमलस्य शोभा दधौ प्राप । यथा रवितापात् कमलं न स्थायति
 प्रत्यत विकमति तथा तदीयं मुखमासीत् इति भावः । किन्तु
 अन्यं मृगस्य दीर्घयो अपाङ्गयो केवलं नेत्रान्तयो एव शनै
 शनै मन्दं मन्दं श्यामिकया कालिन्या पदं स्थानं दत्तं, तयो
 मौकुमार्यात् इत्यर्थः ॥ २१ ॥

१ सु शोभनं मध्यमं मध्यभागं यस्या सा शोभनमध्यभागा ।

२ नवनप्रतिरोधिनीय ।

अयाचितोपस्थितम्बु केवल
 रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मय ।
 बभूव तस्या किल पारणाविधि
 न वृत्तवृत्तिव्यतिरिक्तसाधन ॥ २२ ॥
 निकामतप्ता विविधेन वङ्गिना
 नभश्चरेणैन्धनसम्भृतेन^१ सा ।
 तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै
 भवा सहोष्माणममुञ्चदूर्द्धगम्^२ ॥ २३ ॥

अयाचितेति । अयाचितोपस्थितम् अप्राथितोपनत केवलम्
 अम्बु उदक रसात्मकस्य अमृतमयस्य उडूना नक्षत्राणा पति
 चन्द्र तस्य रश्मयश्च तस्या पार्वत्या पारणाविधि अभव-
 हारकर्म्म बभूव तावन्मात्रसाधनकोऽभूत इत्यर्थ । साध्यसाध
 नयोगभेदेन व्यपदेश साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थ । किल इति
 प्रसिद्धौ । वृत्ताणां या वृत्ति जीवनीपाय तद्व्यतिरिक्त साध
 नम उपाय यस्य स तथोक्त पारणाविधि न बभूव । वृत्तो
 ऽप्ययाचितोपस्थितेन मेघोदकेन इन्दुकिरणैश्च जीवतीति प्रसि
 द्धम् अम्बिकापि तावन्मात्रमवालम्बत इत्यर्थ ॥ २२ ॥

निकामेति । विविधेन पञ्चविधेन इत्यर्थ नभश्चरेण
 खेचरेण आदित्यरूपेण इत्यर्थ इन्धनसम्भृतेन काष्ठसमिद्धेन
 वङ्गिना निकामम् अत्यन्त तप्ता सा अम्बिका तपात्यये ग्रीष्मान्त
 प्रावृषि इत्यर्थ नवै वारिभि रक्षिता सिक्ता सती भवा

१ नभश्चरेण नभसि चरति य स तेन । चरघातो कक्षरि टक् ।

२ ऊर्द्ध गच्छति इति ऊर्द्धग । गमघातो कक्षरि ट ।

स्थिता क्षण पक्ष्मसु ताडिताधरा
 पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
 वलीषु तस्या, खल्लिता प्रपेदिरे
 चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दव ॥ २४ ॥
 शिलाशयान्तामनिकेतवासिनी
 निरन्तराखन्तरवातवृष्टिषु ।

पञ्चाग्नितप्तया सह ऊर्द्धगम् ऊर्द्धं प्रसृतम् उष्माण बाष्पम्
 अमुञ्चत । ग्रीष्मोष्णबाष्पोष्माण इति यादव ॥ २३ ॥

स्थिता इति । उदकस्य विन्दव उदविन्दव 'मन्योदन'
 इत्यादिना उदकशब्दस्य उदादेश । प्रथमे उदविन्दव प्रथम
 विशेषणात् विन्दना विरलत्व बहुवचनान्नातिविरलत्वञ्च गम्यते
 तथाच चिरत्वेनाभ्यन्तरगमनयोर्निर्वाह । तस्या पार्वत्या
 पक्ष्मसु नेत्रलोमसु क्षण स्थिता स्थिति गता, स्थिता इत्यनेन
 पक्ष्मणा सान्द्रत्व क्षणमिति स्वैग्यञ्च गम्यते । अनन्तर
 ताडित व्यथित अधर ओष्ठ ये ते तथोक्ता, एतेना
 धरस्य मार्दव गम्यते । तत पयोधरयो स्नानयो उत्सर्षे
 उपरिभागे निपातेन पतनेन चूर्णिता जर्जरिता कुचकाठि
 न्यात इति भाव । तदन वलीषु उदरवेख्यासु खल्लिता
 निम्नोन्नतत्वात् इति भावः । इत्य चिरेण न तु शीघ्र
 प्रतिबन्धबाहुल्यात् इति भाव । नाभि प्रपेदिरे प्रविष्टा न तु
 निर्जग्मु, एनेन नाभेर्गाम्भीर्यं गम्यते । अत्र प्रतिपदमर्थवच्चात्
 परिकुरालङ्कार ॥ २४ ॥

शिलेति । निरन्तरासु नीरन्त्रासु अन्तरे मध्ये वात्

१ निरन्तरासु नि मास्ति अन्तर अवकाश यासु ता ष
 व्यभिच्छिन्नासु ।

व्यलोकयन्नुन्मिषितेस्तडिन्मये

महातपसाच्च इव स्थिता क्षपा ॥२५॥

निनाय स्यात्यन्तहिमोत्किरानिला

सहस्रगवीरुदवासतत्परा ।

धामा तादृश्य या वृष्टय तासु अन्तरवातवृष्टिषु न निकेते
गृहे वसति इति अनिकतवासिनीम् अनागतदेशवासिनीम्
इत्यर्थं शिलाय शिने इति शिलाशया शिनातलशायिनीम् ।
'अधिकरणे शते' इति अच्प्रत्यय । ता पार्वती साक्षाद्द्रष्टा
साक्षी । 'साक्षाद्द्रष्टरि सञ्जायाम' इति इनिप्रत्यय । तस्य कर्म
साक्ष्यं महातपस साक्ष्ये स्थिता क्षपा तडिन्मये विद्यद्रूपै
उन्मिषिते अवलोकने व्यनो यन्निव । इवेति चक्षुषा विलो
कनमेव उत्प्रेक्ष्यते । साक्ष्यं तु, 'आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदय यमश्च । अहश्च रातिश्च उभे च सन्ध्य
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥' इति प्रमाणसिद्धत्वात् नोत्प्रेक्ष्य
मिथ्यनुसन्धेयम् ॥ २५ ॥

एव वर्षासु विहितं तप प्रकारमक्रा सम्प्रति हेमन्ते तप
शरणप्रकारमाह, निनायति । सा पार्वती, उतकिरन्ति क्षिपन्ति
इति उत्किरा 'इगुप ङा' इत्यादिना क । अत्यन्त हिमानाम्
उत्किरा अनिला यासु ता सहस्ररात्री पौषरात्री 'पौष
तैप्रसहस्रौ हौ इत्यमर । उदके वास उद्वास 'पेषवा-
गाहनधिषु च' इति उदादेश । उद्वासे तत्परा आसक्ता
तथा परस्परम् आक्रन्दन्ति अन्योऽन्यम् आक्रोशनिपुर अत्रे
विद्युक्ते विरहिणि विद्रोम गात्रे इति यवत । चक्रवाकी च
चक्रवाकश्च चक्रवाकौ तपो चक्रवाक्यो मिथने हन्ते ऊपावती

परस्परक्रान्दिनि चक्रवाकयो
 पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावृती ॥ २६ ॥
 मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
 प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
 तुषारवृष्टिस्तपद्मसम्पदा
 सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥
 स्वयं विशोर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
 परा हि काष्ठा तपसस्तया पुन ।

सती निनाथ । दुःखिषु कृपालु महता स्वभाव इति चक्रवाक
 मिथुने कृपा, न तु कामितयेति वाच्यानवकाश । अप्सु
 वासस्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयेत तप' इति मनुः ॥ २६ ॥

मुखेनेति । सा पार्वती निशि रात्रौ पद्मवत् सुगन्धिना
 सुरभिणा 'गन्धस्य' इत्यादिना इकार । प्रवेपमानं कम्पमानं
 अधर ओष्ठ एव पत्रं दलं तेन शोभते इति तथोक्तेन मुखेन
 तुषारवृष्ट्या तुहिनवर्षेण क्षता नाशिता पद्मसम्पदा याम्
 ताम् अपां सरोजसन्धानं पद्मसङ्घट्टनम अकरोत् इव, इति
 उत्प्रेचालङ्कारः । पद्मान्तरं तुहिनेनोपहन्यते तन्मुखपद्मं तु न
 तयेति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते इत्युभयो सङ्करः ॥ २७ ॥

स्वयमिति । स्वयं विशोर्णानि स्वतन्त्रतानि द्रुमपर्णानि एव
 वृत्तिं जीवनस्य तस्य भावतत्ता तपसः परा काष्ठा परम
 उत्कर्षं हि । 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इत्यमरः । तथा देव्या
 पुनः तत् पर्णवर्त्तनम् अपि अपाकीर्णम् अपाकृतम् अपि, अतः
 पर्णपकारणात् हेतोः प्रियं वदति इति प्रियम् । 'प्रियवशे

तदप्यपाकीर्णमत. प्रियवदा
 वदन्यपर्णेति च ता पुराविद् ॥ २८ ॥
 मृणालिकापेलवमेवमादिभि
 व्रतै स्वमङ्ग ग्लपयन्त्यर्हनिशम् ।
 तप शरीरै कठिनैरुपाज्जितं
 तपस्विना दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥
 अथाजिनाषाढधर प्रगल्भवाक्
 ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।

वद खच' इति खचप्रत्यय, 'अर्हर्हिषदजन्तस्व मुम इति
 मुमागम् । ता पार्वतीं पुराविद् पुराणज्ञा तप करणसमये
 अविद्यमान पर्णभक्षण यस्या सा अपर्णा इति वदन्ति, नामा
 न्तरममुच्चयार्थश्चकार । स्वयं प्रियवदा परेषामपि प्रियवाद्
 भाजनान् भवन्ति इति भाव । अत्रापर्णमिति अपपाठ,
 इति शब्दाभिहिते द्वितीयानुपपत्ते । यथाह वामन 'निप्यतेना
 प्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्ति परिगणनस्य प्रायिकत्वात्
 इति ॥ २८ ॥

मृणालिकेति । मृणालिकापेलव पद्मिनीकन्दकोमल स्व
 स्वकीयम् अङ्ग शरीरम् एवम् उक्तप्रकार तोयाग्निमध्यवास-
 व्रतम् आदि येषां तै व्रतै अहश्च निशा च अर्हनिशम् । समा-
 हारे इनद्वैकवद्भाव, अयन्तसयोगे द्वितीया । ग्लपयन्ती कर्ष
 यन्ती सा पार्वती कठिनै क्लेशमहे इत्यर्थं शरीरै उपा
 ज्जितं सम्पादित तपस्विना म् चक्षुषीणा तप दूरम् अत्यन्तम्
 अधश्चकार तिरश्चकार अतिशिथिल इत्यर्थे, तपस्विभिरप्येव तप
 कर्तुं न शक्यते इति तात्पर्यार्थं ॥ २९ ॥

अर्थेति । अथ अनन्तरम् अजिन लक्ष्मणमृगत्वक् आषाढ

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवन

शरीरबद्ध १ प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥

तमातिथेयो बहुमानपूर्व्या

सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसा

वपुर्विशेषेष्वतिगौरवा क्रिया ॥ ३१ ॥

प्रयोजनम अस्य इति आघाठ पालाशदण्ड । 'पालाशदण्ड
आघाठ इत्यमर । 'विशाखाघाटादण् मन्थदण्डयो इति
अण्प्रत्यय । तयो धर तथोक्त प्रगल्भवाक् प्रौढवचन ब्रह्म
मथेन वैदिकेन तेजसा ब्रह्मवर्चसा इत्यर्थे ज्वलन इव स्थित,
इवशब्दो निह्वारणार्थ । कश्चित् अनिर्दिष्ट जटिल जटावान
ब्रह्मचारी इति शेष । पिच्छादित्वात् डलच्प्रत्यय । शरीरबद्ध
बहुशरीर शरीरवान इत्यर्थ । वाहिताग्न्यादिषु पाठात्
साधु । प्रथमाश्रम यथा ब्रह्मचर्याश्रम इव, यथाशब्द
इवार्थे । तपोवन देव्या इति शेष, विवेश प्रविष्टवान् ॥ ३० ॥

तमिति । अतिथिषु माध्वी आतिथेयो 'पथ्यतिथ्यादिना'
ठञ्प्रत्यय, 'टिड्ढाणञ्' इत्यादीना ङीप् । पार्वती त ब्रह्म
चारिण बहुमानपूर्व्या बहुमान पूर्व्या यस्या तथा गौरव
पूर्व्या इत्यर्थे, सपर्यया अर्चया । 'सपर्ययार्चणा समा'
इत्यमर । प्रत्युदियाय प्रत्युज्जगाम । कथ समानेऽपि तस्या
स्ताहशी प्रतिपत्तिरत आह सा ३ सति अपि निविष्टचेतसा
स्थिरचित्ताना वपुर्विशेषेषु व्यक्तविशेषेषु अतिशयिन गौरव
यासु ता अतिगौरवा अतिगौरवसहिता क्रिया चेष्टा

विधिप्रयुक्ता परिगृह्य सत्क्रियां
 परिश्रम नाम विनीय च क्षणम् ।
 उमा स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा
 प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रम २ ॥ २२ ॥
 अपि क्रियार्थं सुलभं३ समित्कुश
 जलान्यपि स्नानविधिस्तमाणि ते ।

भवन्ति प्रवर्तन्ते इत्यर्थं, साधवो न साम्याभिनिवेशिन इति
 भावः ॥ २१ ॥

विधीति । स ब्रह्मचारी विधिना प्रयुक्ताम् अनुष्ठिता
 सतक्रिया पूजा परिगृह्य स्वीकृत्य क्षण परिश्रम विश्राम च
 विनीय नाम, नामेत्यपरमार्थं । अथ उमाम् ऋजुना एव
 त्रिलासरहितेन एव चक्षुषा पश्यन् अनुज्झितक्रम अत्यक्तो
 चितपरिपाटीक सन वक्तु प्रचक्रमे प्रारभे ॥ २२ ॥

अपीति । अत्र अपिशब्दा प्रश्ने । क्रियार्थं होमादिकर्मा
 नुष्ठानार्थं समिधश्च कुशाश्च समित्कुशम् । 'जातिरप्राणिनाम्'
 इति द्वन्द्वकवज्ञाव । सुलभम अपि ? सुलभ कश्चित् ? जलानि
 ते तव स्नानविधिस्तमाणि अपि ? स्नानक्रियायोग्यानि कश्चित् ?
 किं च स्वशक्त्या निजसामर्थ्यानुसारेण तपसि प्रवर्तसे अपि ?
 देहमपीडयित्वा तपश्चरसि कश्चित् ? इत्यर्थः । युक्तञ्च नामैतत्
 खलु, यस्मात् शरीरम् आद्य धर्मसाधनम् । धर्मस्तु कायेन
 मनसा वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते तेषु च वप-

१ प्रपूर्वान् क्रमधातो आरम्भार्थं आत्मनेपदम् ।

२ अमज्झित क्रम येन स ।

३ सु सुखेन लभते यत्र तत्र । कर्माणि खल ।

अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्त्तसे
 / शरीरमाद्य खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥
 अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं
 प्रबालमासामनुबन्धि^१ वीरुधाम् ।
 चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
 तुला यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥
 अपि प्रसन्न हरिणेषु ते मन
 करस्यदर्भप्रणयापहारिषु ।

रेव मुख्य साधन सति देहे धर्मार्थकाममोक्षलक्षणाश्चतुर्वर्गा
 साध्यन्ते अत एव 'सततमात्मानमेव गोपायीत इति श्रुति ॥ ३३ ॥

अपि लदेति । त्वया आवर्जितेन सित्केन वारिणा सम्भृत
 जनितम आसा वीरुधा लताना प्रबाल पल्लवम् अनुबन्धि अपि ?
 अनुस्यूत किम् ? यत प्रबाल चिरोज्झित चिरकालत्क
 लाचाराग येन तत तथापि पाटल स्वभावरक्तम् इत्यथ तेन
 चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तव दन्तवाससा अधरेण 'ओष्ठा
 धरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्यमर । तुला साम्यम्
 आरोहति गच्छति इत्यर्थ । अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचिन्वात्
 तद्योगेऽपि 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम् इति न तृतीयाप्रतिषेध
 तत्र सूत्रे सादृश्यवाचिन एव ग्रहणादिति ॥ ३४ ॥

अपीति । करस्थान दर्भान प्रणयेन स्नेहेन अपहरन्ति
 इति ते तथोक्तेषु सापराधेषु इति भाव । अपराधिषु इति
 पाठे दर्भाना प्रणयेन प्राथनया अपराधिषु हारणेषु विषये ते

१ अनुबन्धाति अविच्छेदेन तिष्ठति यत तत अनुबन्धि । अनुपवात
 बन्धधातो कत्तरि णिन ।

य उत्पलाक्षि१ प्रचलैर्विलोचनै
 तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥
 यदुच्यते पार्व्वति पापवृत्तये
 न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वच ।
 तथाहि ते शीलमुदारदर्शने
 तपस्विनामप्युपदेशता गतम् ॥ ३६ ॥

मन प्रसन्नम् अपि ? न लुभित किम् ? सापराधेष्वापि न कोपि
 तत्र तपस्विभि इति भाव । हे उत्पलाक्षि । ये हरिणा प्रचले
 ५५ तै लिलोचनै नेत्रै तव अक्षिसादृश्य प्रयुञ्जते इव अभि
 नयन्ति ५५, प्रसन्नमान् मृगात्वाणि तन्नयने साम्यमुपयान्ति
 इति भाव । उत्पलक्षेपचलरिति पाठान्तरे उत्पलकम्बुचलै
 'भावानयने द्रव्यानयनम्' इति न्यायेन क्षिप्यमाणोत्पलचले
 इत्यर्थ ॥ ३५ ॥

यदिति । हे पार्व्वति । रूप साम्याकृति पापवृत्तये पापा-
 चरणाय न भ्रति इति यत् उच्यते लोकेरिति शेष तत् वच
 न व्यभिचरति न स्वल्पति इति अव्यभिचारि सत्यम् 'यत्रा
 लतिसूत्र गणा , न सुरूपा पापसमाचारा भवन्ति' इत्यादयो
 लोकवादा न विसवादमासादयन्ति इत्यर्थ । किमिति ज्ञायते ?
 तथाहि हे उदारदर्शने । आयताक्षि । सुरूपे इत्यर्थ अथवा
 उन्नतज्ञाने । विवेकवति इत्यर्थ ते तव शील सद्वृत्तम् 'शील
 स्वभावे सद्गत' इत्यमर । तपस्विनाम अपि, उपदिश्यते अनेन
 इति उपदेश प्रवर्तक प्रमाण तन्नाम् उपदेशता गत प्राप्तम् ।
 मनयोऽपि त्वा वीक्ष्य स्ववृत्ते प्रवर्त्तन्ते इति भाव ॥ ३६ ॥

विकीर्णसर्पिर्बलिप्रहासिभि
 तथा न गाङ्गै १ सलिलैर्दिवश्चुरतै ।
 यथा त्वदीयेश्वरितैरनाविलै
 महीधर पावित एष सान्द्य ॥ ३७ ॥
 अनेन धर्मं सविशेषमद्य मे
 त्रिवर्गसार प्रतिभाति भाविनि २ ।
 त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया
 यद्वेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ २८ ॥

विकीर्णैति । एष महीधर हिमवान्मत्त च ते अपयश्च
 सप्रर्षय 'दिक्सङ्घेऽसञ्जायाम' इति समास । विकीर्णै पर्यस्ते
 सप्रर्षीणां सम्बन्धिभि बलिभि पुष्योपहारै प्रहमन्ति ये ते
 तथोक्ते दिव अन्तरिक्षात् च्यते गाङ्गै सलिले तथा न
 पावित अनाविले अकलुषे त्वदीयै चरितै यथा सान्द्य
 सुपुत्रपौत्र पावित पवित्रीकृत ॥ ३७ ॥

अनेनेति । हे भाविनि । प्रशस्ताभिप्राये । अनेनकारणेन
 धर्मं सविशेष मातिशयम् अद्य मे त्वया धम्मवामार्थाना
 वग त्रिवर्गं त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गं समोक्तके 'इत्यमर ।
 तत्र सार श्रेष्ठ प्रतिभाति यत् यस्मात् कारणात् मनस निर्वि
 षयौ अर्थकामौ यस्या तथा त्वया एक धर्म एव प्रतिगृह्य
 स्वीकृत्य सेव्यते यत् त्वया अर्थकामौ विहाय धर्म एव प्रतिगृह्य
 अत सर्वेषां न स अर्थानिते प्रतिपद्यते इत्यर्थ ॥ ३ ॥

१ गङ्गाया इमानि नाङ्गात्तै । इत्यमरः ॥

२ भव प्रशस्ताभि इत्येति यस्या सा तत्त्वबोधने

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
 न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।
 यत, सतां सन्नतगात्रि सङ्गतं
 मनीषिभि साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥
 अतोऽत्र किञ्चिद्भवती बहुक्षमा
 द्विजातिभावादुपपन्नचापल ।
 अय जन प्रष्टुमनास्तपोधने
 न चेद्ब्रह्मस्य प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

सम्प्रति मनोरथ जिज्ञासु प्रक्षीति प्रयुक्तोत् । आत्मना
 त्वया प्रयुक्तं कृतं सत्कारविशेषं पूजातिशयं यस्य तं मा
 परम अत्र सम्प्रतिपत्तुम् अत्रगन्तुं न अर्हसि । हे सन्नतगात्रि ।
 सन्नताङ्गि । 'अङ्गात्रकण्ठेभ्य' इति वक्तव्यात् ङीप् । यत कार
 णात् मनस ईषिभि मनीषिभि विद्वद्भि । शकन्धादित्वात्
 भाध । सता सङ्गतं सख्यं सप्तभि पदै आपाद्यते इति साप्तपदीन
 सप्तपदीचारणसाध्यम् उच्यते । तत्र आवयोस्त्वत्कृतसत्कारप्रयो
 गादेव सिद्धम् इत्यर्थः । साप्तपदीनं सख्यमिति निपातनात्
 साधु ॥ ३९ ॥

अत इति । हे तपोधने । अतः सख्यात् हेतो अत्र प्रस्तावे
 बहुक्षमा बहुक्तिरहः । यद्वा क्षमावती भवती त्वा द्विजाति
 भावात् ब्राह्मणत्वात् उपपन्नचापलं सुलभधार्म्यं अयं जन
 स्वयम् इत्यर्थः । किञ्चित् प्रष्टुं मनः ययं स किञ्चित् प्रष्टुमना
 प्रष्टुकामं 'तुम् काममनसाऽरपि' इति सकारनीयम् । अर्हसि
 भव ब्रह्मस्य गायं न चेत् प्रति-क्तम् अर्हसि ॥ ४० ॥

कुले प्रहृति प्रथमस्य वेधस
 विलोकसौन्दर्यमिबोदितं वपु ।
 अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वय
 तप फल स्यात् किमत पर वद ॥ ४१ ॥
 भवत्यनिष्टादपि नाम दु सहात्
 मनस्विनीना प्रतिपत्तिरीदृशी ।
 विचारमार्गप्रहितेन चेतसा
 न दृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥ ४२ ॥

प्रष्टव्यमाह कुल इति । प्रथमस्य वेधस हिरण्यगमस्य
 कुले अन्ववाये गसति उत्पत्ति 'यज्ञार्थं हि मया सृष्टो हिम
 वानचलेश्वर' इति ब्रह्मपुराणवचनात् । वपु शरीरं तथाणा
 लोकाणा सौन्दर्यं इव उदात्तम एकत्र समा दाप । ऐश्वर्यसुख
 सम्पत्तयुक्त्वं अमृग्यम अन्वगण्येय न भवति किन्तु सिद्धोभ
 यश्च । अथ नान्यौवाम इत्यत्र अत परम अत अन्यत्
 किं तप फल स्यात् । वद अस्ति चतुर्था शेष । न किञ्चिदस्ति
 इत्यर्थ ॥ ४१ ॥

भवतेति । दु सहात् मात् ३ अश्रयात् अलिष्टात् भवोदि
 कृतात् अपि मनस्विनीना धोरस्त्रोणाम ईदृशी तपश्चर गलक्षणा
 प्रतिपत्ति इति प्रतिपत्तिभ्यु गौरवे । प्राप्ती प्रवृत्ती
 प्रागल्भ्ये इति तद्वत् । भवति नाम । नाम इति सम्भाव
 नाशय । विचारमार्गं प्रहितेन चेतसा चित्तन तत अनिष्टं च
 न कृशोदरि । त्वयि न दृश्यते विचार्यमार्गे तदपि नास्ति
 श्रमकारित्वान् इत्यर्थ ॥ ४२ ॥

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति

विमानना सुभ्रु १ कुत पितुर्गृहे ।

पराभिमर्शा न तास्ति क. करं

प्रसारयेत् २ पन्नगरत्नस्रचये ॥ ४३ ॥

अन्यभावमेव प्रपञ्चयति, अलभ्येति । हे सुभ्रु । इयत्त्वाया
 प्राकृति मूर्ति अलभ्य लब्धम अनर्हं शोकन भर्त्वायवभान
 जेम दुःखेन अभिभव तिरस्कार यस्या सा तथोक्ता दृश्यते
 इति शेष । असम्भावितश्चायमथ इत्याह पितु गृहे विमानना
 अवमान कुत ? न सम्भाव्यते एव इत्यर्थ । न चायन्यस्माद्भवती
 त्याह पराभिमर्श परधषण तु तव न अस्ति पन्नगरत्नस्रचय
 फणिशिरोमणिशलाका ग्रहोत्तुम इत्यथ । 'क्रियार्थोपपदस्य च
 कर्मणि स्थानिन' इति चतुर्थी । कर हस्त क प्रसारयेत् । सुभ्रु
 इत्यत्र भ्रुशब्दस्योवङ्स्थानीयत्वात् 'नेयडुवङ्स्थानावस्त्री इति
 नदीसञ्ज्ञाप्रतिषेधात् 'अम्बार्थनदोर्हस्र' इति ह्रस्वत्व नास्ति
 तेन ह्रस्व प्रामादिक इति केचित् । अन्ये तु अप्राणिजातेष्वार
 ज्जादीनाम' इत्यत्र अलावू । कर्कश्रित्यकारान्तादप्युङ्प्रत्यय
 मुदाजहार भाष्यकार । एतस्मादेव ज्ञापकात् क्वचिदूकारान्तस्या
 प्युङ्प्रत्ययान्तात्वे ह्रस्वमित्याहुः । अत एवाह वामन 'ऊकारा
 दप्यङ्प्रकृते' इति । सुभ्रु कुतस्तातगृहेऽवमाननमिति पाठान्तर
 करणन्तु साध्वसमेव उक्तीपपत्तिसम्भवात् । अन्यत्रापि 'सुभ्रु ।
 त्व कुपितेत्यपास्तमशन त्यक्ता कया योषिताम' इत्यादिप्रयोग
 दशनात् वशस्यवृत्ते पादादौ जगणभ्रुप्रसङ्गाच्चेत्यल गोष्ठिभि ३३

१ सु शोभने भ्रुवौ यस्या सा तत्त्वस्योधने ।

२ विस्तारयेत् ।

किमित्यपास्याभरणानि यौवने

धृत त्वया वार्द्धकशोभि वस्त्रलम् ।

वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका

विभावरौ यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥

दिव यदि प्रार्थयसे वृथा अम

पितु प्रदेशास्तव देवभूमयः ।

अथोपयन्तारमल समाधिना

न रत्नमन्विष्यति मृग्यने हि तत् ॥ ४५ ॥

किमिति । हे गौरि । किम इति केन हेतुना यौवने त्वया
आभरणानि अपास्य विहाय वृद्धस्य भाव वार्द्धकम् । मनोज्ञा
दत्त्वाद्ज्प्रत्यय । 'वार्द्धक वृद्धसङ्घाते वृद्धत्वे वृद्धकर्माणि' इति
विश्व । तत्र शोभते इति वार्द्धकशोभि वस्त्रल धृतम् । प्रदोषे
रञ्जनीमुखे स्फुटा प्रकटा चन्द्र तारकाश्च यस्या सा स्फुट
चन्द्रतारका विभावरौ रात्रि अरुणाय सूर्य्यसूताय कल्पते
यदि? अरुण गन्तु कल्पते किम् ? वद ब्रूहि क्रियाथोपपदस्य
इत्यादिना । चतुर्थी दीप्यमानशशाङ्गतारके प्रदोषे यद्यरुण
उदेति ततो विभूषणापहारेण तव वस्त्रलधारण सङ्घटते इति
भाव ॥ ४४ ॥

तप प्रथोजन निराकर्तुमाह दिवमिति । दिव स्वर्ग प्रार्थ
यसे कामयसे यदि । तर्हि अम तपस्वरणप्रयास वृथा निष्फल ।
यदि स्वर्गार्थं तपसे तत अम मा कार्षी । कुत ? तव पितु
हिमवत प्रदेशा देवभूमय स्वर्गपदार्था तवत्या इत्यर्थ ।
अथ उपयन्तार वर प्रार्थयसे तर्हि समाधिना तपसा अल न
कर्त्तव्यम इत्यर्थ । निषेध्यस्य निषेध प्रति करणत्वात् हतोया ।
तथाहि रत्न कर्त्त न अन्विष्यति न मृग्यते ग्रहीतारम इति

निवेदित निश्चसितेन सोऽम्ना१
 मनस्तु मे सशयमेव गाहते ।
 न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते
 भविष्यति प्रार्थितदुर्लभ, कथम् ॥ ४६ ॥
 अहो स्थिर* कोऽपि तवेप्सितो युवा
 चिराय कर्णोत्पलपून्व्यतार२ गते ।
 उपेक्षते य इत्यलम्बिनीर्जटा
 कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गला ॥ ४७ ॥

शय, किन्तु तत रत्न मृग्यते ग्रहीतृभि इति शेष । न हि वरार्थं
 त्यथा तपसि वर्त्तितव्य किन्तु तेनैव त्वदर्थम् इति भाव ॥ ४५ ॥

वरवाचकाचरश्रवणानन्तरमेव देव्या उष्णोच्छ्वाससमालक्ष्य
 प्रश्नेषु च प्रत्युत्तरमनुपलभ्य स्वयमेवाशङ्कग्राह निवेदितमात् ।
 सोऽम्ना निश्चसितेन निश्चासवायना निवेदित चिन्तानभावेन
 उष्णोच्छ्वासन ते वरार्थित्व सूचितम् इत्यर्थ । तर्हि किं प्रश्न
 व्यसननेत्याह, मन इति । मन तु तथापि मे सशयमेव गाहते
 प्राप्नोति । कुत ? ते तव 'कृत्याना कर्त्तरि वा' इति षष्ठी
 प्रार्थयितव्य प्रार्थयितुम् अह एव न दृश्यते प्रार्थितदुर्लभ ।
 प्रार्थित य दुर्लभ स कथं भविष्यति नास्त्येव इत्यर्थ ॥ ४६ ॥

अथ पतिप्रार्थनामेव सिद्धवत् कृत्वाह, अहो इति । अहो
 चित्र तव ईक्षित आप्तम् इष्ट युवा क अपि स्थिर कठिन
 वर्त्तते इति शेष । कुत ? य युवा चिराय चिरात्प्रभृति कर्णो
 त्पलपून्व्यता गते प्राप्ते कपोलदेशे गण्डस्थले ज्ञया शिथिल

१ उष्णवा सङ्घ वत्तमान सोऽम्ना तेन उष्णान् ।

२ कर्णोत्पलेन मून्व्य तस्य भाव ताम् ।

मनिव्रतैस्त्वामन्तिमात्रकशिता
 दिवाकराम्बुष्टिभिषणास्पदाम् ।
 शशाङ्कलेखामिव१ पश्यतो दिवा
 सचेतस कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥
 अवैमि सौभाग्यमदेन२ वञ्चित
 तव प्रिय यश्चतुरावल्लोकिन ।

बन्धना अत एव लम्बिन्य ता ज्ञयन्लम्बिनी कलमा शान्ति
 विषया तषाम् अप्राणि तदत् पिङ्गला जटा उपेक्षते यस्त्वा
 मोहणी दृष्टा न व्यथत स नून वृज्रहृदय इत्यथ ॥ ४७ ॥

मनिव्रतैरिति । मनिव्रतै चान्द्रायणादिभि अतिमात्रम्
 अच्यन्त कशिता कशोक्तना दिवाकरेण सूर्येण आपुष्टानि
 दग्धानि वातातपसम्पशात् सृष्ट्वाच्च श्यामीकृताणि विभषणा
 स्पदानि भूषणस्थानानि यस्या ता तथोक्ताम् अत एव दिवा
 अर्हानि शशाङ्कलखाम् इव स्थिता त्वा पश्यत सचेतस जीवत
 कस्य पुस मन न दूयते न परितप्यत अपि तु सर्वस्यैव
 इत्यर्थ ॥ ४८ ॥

अवैमीति । तव प्रिय वल्लभ सौभाग्यमदेन सौन्दर्यगर्वेण
 कत्वा वञ्चित विप्रलम्बम् अवैमि तस्मि । य प्रिय चतुर मधरम्
 अवल्लोकिने इति चतुरावल्लोकिन अरालपद्मण कुटिलरोम्ण
 अराल वृज्जिन जिह्वम् इत्यमर । अस्य त्वदीयस्य चक्षुष
 आत्मीय वक्त्र मख चिर लक्ष्य विषय न करोति दृष्टिपथ

१ शशाङ्कलेखां शशाङ्कस्य लेखा तां शशिकलाम् ।

२ सौभाग्यस्य मद तन ।

करोति लक्ष्य चिरमस्य चक्षुषः ।

न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मण १ ॥ ४६ ॥

कियच्चिर आम्बसि गौरि विद्यते

ममापि पूर्वाश्रमसञ्चित तप ।

तद्द्वैभागेन लभस्व काङ्क्षित

वर तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना

मनोगतं सा न शशाक शसिरुम् ।

न गच्छति इत्यथ । तदयं गर्व्येण हतो निष्फलात्मलाभो जात इति भावः ॥ ४६ ॥

कियदिति । हे गौरि । कियत् किम्पमाणक किमवधिकम इत्यर्थः । चिर आम्बसि तपस्यसि । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । मम अपि पूर्वाश्रम प्रथमाश्रम ब्रह्मचर्याश्रम तत्र सञ्चित मम्या दित तप विद्यते अर्दशसौ भागश्च तेन तस्य तपस अर्द्धभागेन एकदेशेन काङ्क्षितम् इष्ट वरम् उपयन्तार लभस्व । त वर साधु सम्यक् वेदितुं ज्ञातुम् इच्छामि यद्यसौ याग्यो भवति तदा ममापि सञ्जाति इति भावः ॥ ५० ॥

इतीति । इति इत्य द्विजन्मना द्विजेन प्रविश्य अन्तगत्वा आप्तवत् रहस्यमुद्गाय इत्यर्थः । अभिहिता उक्ता सा पाव्वती मनोगतं ह्यादस्य वर शसितुं वक्तुं न शशाक समर्था न अभून् लज्जया इति शेषः । अथो अनन्तर परिपार्श्ववर्तिनी वयस्या सखी विवर्तित विचालितम अनञ्जन भ्रतवशात् वर्जितकज्जल

अथो वयस्या परिपाश्वर्वर्त्तिनीं
 विवर्त्तितानञ्जननेत्रजैक्षत ॥ ५१ ॥
 सखी तद्दीया तमुवाच वर्णिन
 निबोध साधो तव चेत् कुतूहलम् ।
 यदर्धमभोजमिवोष्णवारणं^१
 कृतं तप साधनमेतयार वपु ॥ ५२ ॥
 इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रिय ३
 चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।

नत्र यस्मिन् कर्मणि तत् तथा ऐक्षत नेत्रसञ्चयेव प्रत्युत्तर
 पाचयाञ्चकार इत्यर्थ ॥ ५१ ॥

सखीति । तस्या पार्व्व्या इय तदोया सखी वयस्या त
 वष प्रशस्ति इति चौरस्यामी । स अस्य अस्ति इति वर्णिन
 ब्रह्मचारिणम् वर्णद्ब्रह्मचारिणि इति इतिप्रत्यय । उवाच
 यूते स्म । किमिति ? ह साध । विदन् । तव कुतूहल चन् श्रोतु-
 मस्ति इति शेष तर्हि निबोध अवगच्छ आकर्णय इत्यथ बुध
 अब, गमने इति धातोभेवादिशब्दोऽ । आतव्य किं तदाह यस्मै
 लाभाय इदम् यदयम् अर्थेन सह नित्यसमास सर्व्वलिङ्गता
 चति वक्तव्यम् इति वाचिकनियमात् क्रियाविशेषणम् । एतया
 पार्व्व्या अभोज पशुम् उष्णवारणम् आतपत्रम इव, वपु
 शरीरं तप साधन कृतं तप प्रवृत्तिकारणमुच्यते श्रूयताम
 इत्यर्थ ॥ ५२ ॥

दृक्षन् सङ्गसङ्गल्पो जागर ह्यग्रता रति । ह्रीत्यागो-

१ उष्णम् आतप वारयति इति उष्णवारणम् ।

२ तप साधन शब्दते अनेन इति साधनम् (करण अण्ट) तपस श्वाङ्गम् ।

३ अधिश्रव अधि अधिका श्री येषां ते तान् ।

अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्
 पिनाकपाणि पतिमाप्तमिच्छति ॥ ५३
 असह्यद्दुङ्कारनिवर्तित १ पुरा
 पुरारिमप्राप्तमुख शिलीमुख* ।
 इमा हृदि व्यायतपानमक्षिणोत्
 विशीर्णमूर्त्तेरपि२ पुष्पधन्वन ॥ ५४ ॥

आदमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दग्ध ।' इति तत्र अस्या काश्चि
 इशा क्रममनादृत्यैव योजयति इयमित्यादिभि षडभि
 श्लोके , इयमिति । मानिनी इन्द्राणीप्रभृतीरतिशय्य वर्त्ति -
 तव्यम इति अभिमानवतो इय पार्वती अधिश्रिय अधिकेश्व
 र्यान् महेन्द्रप्रभृतीन् इन्द्रादीन् चतसृणा दिशाम् ईशान्
 इन्द्रवरुणयमकुबेरान् 'तद्धितार्थ इत्यादिना उत्तरपदसमास
 अवमत्य अवधूय मदनस्य निग्रहात् निवहणात् हेतो अका
 मुकत्वात् इत्यथ रूपेण सौन्दर्येण हार्यं वशीकरणीय न
 भवति इति अरूपहार्यं पिनाक पाणौ यस्य त पिनाकपाणि
 हरम् प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ भवत , इति साधु । पति
 भर्त्तारम् आप्तुम इच्छति, एतेन सङ्कल्पावस्था सूचिता ॥ ५३ ॥

असह्येति । पुरा पूर्वम असह्येन सोढम् अशक्येन हुङ्गा
 रेण रौद्रेण निवर्तित अत एव परारि हरम् अप्राप्तमुख अ
 प्राप्तफल विशीर्णमूर्त्ते नष्टशरीरस्य अपि पुष्पधन्वन कामस्य
 शिलीमुख बाण इमा पार्वती हृदि व्यायत सदूरावगाढ
 इति यावत्, तादृक् पात प्रहार यस्मिन् कर्मणि तत् तथा

१ निवर्तित विमुञ्चता नोत ।

२ विशीर्णमूर्त्ते विशीर्णा मूर्त्ति यस्तु च तस्य ।

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
 ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
 न जातु वाला लभते स्म निर्वृति
 तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥
 उपात्तवर्णं चरिते पिनाकिन
 सबाष्पकण्ठस्खलितै पदैरियम् ।

अस्ति गोत् अकर्णत् दग्धदेहस्यापि मार्गणो लग्न मृदु सर्वत्र
 बाध्यते इति भाव । अनन विवृचती शैलसुतापि भावमित्य
 त्त्रोक्त चत्त प्रीतिमन सङ्गाव्यमवस्थाद्वयमनन्तरावस्थोपयोगि-
 तथा अनूद्य कार्यावस्था सूचिता ॥ ५४ ॥

तदेति । तदा इति क्तेद तदा प्रभृति तत आरभ्य इत्यर्थ ।
 सप्तम्यर्थस्यापि दाप्रत्ययस्य पञ्चम्यथे लक्षणया प्रभृतियोगे पञ्चमी
 नियमात् । पितु गृहे उन्मदना उत्कटमन्मथा ललाटस्य अल
 द्वार ललाटिका तिलक 'कर्णललाटात् कन् अलङ्कारे इति
 कनप्रत्यय । तस्या चन्दनेन धूसरा धूसरवर्णा अलका पूर्ण
 कुन्तना यस्या सा तथोक्ता वाला पार्श्वती जातु कदाचित्
 अपि तुषारसङ्घाता तुषारघना ते एव शीला तासा तलपु
 उपरिभागेषु अपि निवृति सुख न लभते स्म, एतेनारत्यपरमाच्च
 विषयविद्वेषावस्था हादशावस्थापक्षे सज्वरस्य व्यज्यते ॥ ५५ ॥

उपात्तेति । पिनाकिन शम्भो चरिते त्रिपुरविजयादि
 चेष्टिते उपात्तवर्णे प्रारम्भगीतक्रमे 'गीतक्रमे सुतौ वेदे षण
 शब्द प्रयुज्यते' इति हलायध । सबाष्पे गङ्गदे कण्ठे स्खलितै
 विशोणै पदै सुप्तिडन्तरूपै करणै वनान्ते सङ्गीतेन निमि
 त्तन सखी वयन्या किन्नरराजकन्यका अनेकश बहश
 अरोदयन अश्रमोक्षम अकारयत । हरचरितगानजनितमन्

अनेकश किन्नरराजकन्यका
 वनान्तसङ्गीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥
 त्रिभागशेषासु निशासु चक्षुष
 निमील्य नेत्रे सहसा व्यवुध्यत ।
 क्व नीलकण्ठ व्रजमीत्यलक्ष्यवाक्
 असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥ ५७ ॥
 यदा बुधे सर्वगतस्त्वमुच्यते
 न वेत्सि भावस्यमिमं कथं जनम् ।

अत्र अन्तः प्रोच्य किन्नर्योऽपि रुदन् इति भावः । अत्र वर्ष-
 शतानन्तरं एकार्थोक्ता पुनः पुनस्तत्कारणीभूतमूर्च्छाप्रस्थाप्रद-
 भावो व्यज्यते, अथवा सखीररोदयत् इति । द्वादशवस्था
 पक्षे तु प्रलापाप्रस्था च व्यज्यते प्रलापो गणकीर्त्तनम् इति
 अलाङ्कारिका ॥ ५६ ॥

त्रिभागे त । अत्र च त्रिचार्थं, शिष्यते इति शेषः । कश्चिच्छि-
 घ्नः । त्रिभागेत्यर्थः अत्र शिष्यते । यदा राक्षसिचाम-
 त्येन प्रसिद्धत्वात् तृतीयः भागः त्रिभागः सञ्ज्ञाशब्दस्य वृत्ति-
 त्रिपथे पूर्यार्थोर्थाव्यते यथा शतशः सहस्राशः इति
 त्रिभागः शेषः वासा तामु निशासु चक्षुषमात्रं तत्र निमील्य
 मोनयित्वा सहसा सा ह नीलकण्ठः । क्व व्रजम् । कुत्र
 गच्छसि ? इति अनया निषेधात् वाक्यवचनयस्या सा
 तदोक्ता तथा असत्ये लिख्यभूते कण्ठे अर्पित बाहुबन्धना
 यस्या सा तथा सती व्यवुध्यत विबुधुरी, एतेन जागरणे-
 यादौ सूचितो ॥ ५७ ॥

स्वपान्नागः तत्र तदग्रतः दद्वन्द्वमृत्साम्राज्याश्वतारोवि

इति स्वहस्तोल्लिखितञ्च मग्धया
 रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरं ॥ ५८ ॥
 यदा च तस्याधिगमे जगत्यते
 अपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
 तदा सहास्त्राभिरनुज्ञया गुरोः
 इयं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥
 द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं
 फलं तपसात्तिष्ठेदृष्टमेष्वपि ।

हिमा विनोदा, तत्र राममन्दर्शनमुक्त्वा प्रतिक्रान्तिदशन
 माह यदेति । यदा यत इत्यर्थः । यदति त्तौ"ग मयाप्यान
 अस्योपाहतत्वात् । त्व बुधे मनीषिभि मर्जगत मव्य
 व्यापी इति उच्यते । तत इत्यध्याहार । भाते रत्याश्च तिष्ठति
 इति भाष्ये त्ययनरागिणम् इत्यर्थः इम जनम इममिति
 आत्मनिदृश । कथं न ज्ञासि न जानासि इति मग्धया मूढया
 अकिञ्चिद्वक्त्रा त्रगतोपालम् इत्यजानानया इत्यर्थः, तथा
 स्वहस्ता उल्लिखित चित्रे लिखित चन्द्रशेखर रहसि एकान्त
 सन्धी । तसमक्षम् इत्यर्थः उपालभ्यत साधितपम् उक्तम्
 उक्तसमक्षयाथकार यद्यपि रहसीत्युक्त तथापि सखीसमक्ष
 करणसज्जान्यागो व्यज्यते एव ॥ ५८ ॥

यदेति । जगत्यत तस्य ईश्वरस्य अधिगमे प्राप्नो अन्य
 विधिम् उपायं विचिन्वती मृगयमाणा यदा न अपश्यत तदा
 इयं पार्ष्णीती गुरोः पितुः अनुज्ञया अस्त्राभि सह तपसे तप
 चरितुं तपोवनं प्रपन्ना गता । ५९ ॥

दमज्विति । सख्याया रत्या तप कृत जन्म येषां तेषु स्वरा

न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
 मनोरथोऽस्या शशिभौलिसश्रय १ ॥ ६० ॥
 न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभ कदा
 सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।

तप कृशामभ्युपपत्स्यते सखी

वृषेव सीता तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥

रोपितेषु इत्यर्थे तपस साक्षिषु साक्षात् द्रष्टृषु एषु द्रमषु
 अपि फल दृष्ट लब्ध जनितम् इत्यर्थे । अस्या पार्ष्वत्या शशि
 भौलिसश्रय चन्द्रशेखरविषय मनोरथ तु प्ररोहाभिमुख
 अङ्गगोमुख अपि न दृश्यते । 'प्ररोहस्त्वङ्गर' इति वैजयन्ती ।
 स्वयं रोपितवृत्तफलकालेऽपि अस्या मनोरथस्य नाङ्गुरोदयो
 ऽप्यस्ति फलाग्ना तु दूरापास्ता इत्यर्थे ॥ ६० ॥

न वेद्मीति । प्रार्थितं स न दुर्लभं प्रार्थितदुर्लभं स देव
 तप कृशा तपसा कृशा चीणाम् अत एव सखीभिः अस्रोत्तरम्
 अश्रुप्रधानं यथा भवति तथा ईक्षिताम् इमां न सखी तस्य
 इन्द्रस्य अवग्रहेण अनादृष्ट्या क्षता पीडिताम् । वृष्टिर्वर्षं तद्वि-
 घातेऽवग्राहावग्रहौ समौ" इत्यमरः । अवग्रहं वर्षप्रतिबन्ध
 इत्यर्थे सीता कृष्टभुवम् । 'सीता लाङ्गलपङ्क्ति' इत्यमरः ।
 वृषा वासव इव । 'वासवो वृषहा वृषा इत्यमरः । कदा
 अभ्युपपत्स्यते कदा अनुग्रहीष्यति न वेद्मि । अत्र वाक्यार्थं कम्भे ।
 तदवग्रहक्षतामित्यत्र अवग्रहक्षतामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्
 पदस्य वैयर्थ्यापत्ते तदिति शिञ्जत् । 'द वेद्मीत्यस्य कम्भ इति
 यत्कमुत्पश्याम' ॥ ६१ ॥

१ शशि भौलौ यस्य स शशिभौलि स सश्रय विषय यस्य स ।
 स प्रीयते असौ इति सश्रयः । कम्भणि अलः ।

अगूढसङ्गावमितीङ्गितज्ञया
 निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तथा ।
 अथोदमेव परिहास इत्युमाम्
 अपृच्छद्व्यङ्गितहर्षलक्षणम् ॥ ६२ ॥
 अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौर
 समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।

अगूढेति । इङ्गितज्ञया पार्वतीहृदयाभिज्ञया 'इङ्गित
 चङ्गतो भाव' इति सञ्जन । तथा गौरीसख्या इति एवम
 अगूढसङ्गाव प्रकाशितसदभिप्राय यथा तथा निवेदित ज्ञापित
 निष्ठा मरणम् अवधि यस्य स नैष्ठिक यावज्जीवव्रह्मचारी
 सुन्दर विलासी नैष्ठिकश्च असौ सुन्दरश्च इति तथोक्त
 इयोरन्यतरस्य विशेषणत्वविवक्षाया विशेषणसमास । किन्तु
 नैष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वविरोध अथवा देवस्य अलौकिक
 महिमत्वाद्बुभुक्ष तात्त्विकमिति न विरोध । अव्यङ्गित हर्ष
 लक्षण मुखरागादि हर्षलिङ्ग यस्य तथाभूत सन अथि गौरि ।
 अथीति कोमलामन्त्रणे, इदं त्वत्सखीभाषितम् एव सत्य किम्
 इत्यर्थ । परिहास कोलि वा 'द्रवकेलिपरिहासा इत्यमर ।
 इति एवम् उमाम् अपृच्छत् पृष्टवान् ॥ ६२ ॥

अथेति । अथ अनन्तरम् अत्रे तनया पार्वती मुकुली-
 कृताङ्गुलौ सन्पुटीकृताङ्गुलौ अग्रश्च अमौ हस्तश्च इति समा-
 नाधिकरणसमास । 'हस्तायाग्रहस्तयोर्गुणागुणिनोर्भेदात्' इति

१ अगूढसङ्गावश्च अगूढ सङ्गाव यस्मिन् तत् । इङ्गितज्ञया
 इङ्गित जानाति या सा तथा ।

२ मुकुलीकृता अवङ्गुलव यस्य स तस्मिन् ।

कथञ्चिद्वेदस्नानया मिताक्षर
 चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥
 यथा श्रुतं वेदविदाश्च वर त्वया
 जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।
 तप किलेद तदवाप्तिसाधन
 मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥
 अथाह वर्षीं विदितो महेश्वर
 तदर्थिनी त्व पुनरेव वर्त्तसे ।

वामन । तस्मिन् अग्रहस्त्रे स्फटिकानाम् अक्षमालिका जप
 मालिकाम् अर्पयन्ती आमुञ्चन्ती कथञ्चित् महता कष्टेन चिर
 व्यवस्थापितवाक् चिरेण खीकृतवाक एतेन लज्जोपरोधो व्यज्यते
 मिताक्षर परिमितवण यथा तथा अभाषत वभाषे ॥ ६३ ॥

किमुवाचेत्याह, यथेति । हे वेदविदा वर । वैदिकश्रेष्ठ । त्वया
 यथा श्रुतं सम्यक् श्रुतम् । श्रुतार्थमेवाह, अथ जन स्वयम् इत्यर्थं
 उच्चैः पदस्य शिवलाभरूपोन्नतस्थानस्य लङ्घने आक्रमणे उत्सुकः ।
 किमत्रायुक्तमित्यत्राह, इदं तप तदवाप्ते तस्य उच्चैः पदस्य अवाप्ते
 प्राप्ते साधनं किल । किलेत्यलीके । अतितुच्छत्वादसाधक
 मेव इत्यर्थः । तर्हि त्यज्यतामित्याशङ्क्य दुराशा मा न मुञ्चती
 त्याग्येनाह मनोरथानां कामानाम् अगतिं अविषयं न विद्यते
 न हि स्वशक्तिपर्यालोचनया कामा प्रवर्त्तन्ते इति भावः ॥ ६४ ॥

अथेति । अथ वर्षीं ब्रह्मचारी वर्णिनी ब्रह्मचारिण्य
 इत्यमरः । आह उवाच इत्यर्थः । आहेति भूतार्थं लटप्रयोगो
 भ्रान्तिमूल इत्याह वामन । किमित्याह, महेश्वर महादेव

१ वेद विदन्ति ये ते वेदविदः तेषाम् । विन्धती कश्चिद्विपः ।

अमङ्गलाभ्यासरति^१ विचिन्त्य त
 तवानवृत्ति न च कर्त्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥
 अवस्तुनिर्बन्धपरे कथ नु ते
 करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
 करेण शम्भोर्वलयीकृताहिनार
 सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥

विदित त्वया ज्ञायते इत्यर्थ । बुद्ध्यत्वाद् वत्तमाने क्तप्रत्यय ,
 तद्योगात् षष्ठी च । येन त्व प्राक् भग्नमनोरथा कृता इति भाव ।
 पुन एव त्व तम् ईश्वरम् अर्थयते तदर्चिनी एव तत्कामा एव
 प्रवर्त्तसे तत्प्रभावमनभूयापि इति भाव । अनुसरणे को दोष-
 स्वत्राह, अमङ्गलाभ्यामे अमङ्गलाचारे रति यस्य त तयोक्त तम्
 ईश्वर विचिन्त्य विचार्य्य तव अनवृत्तिम् अनुसरण कर्त्तु न
 उत्सहे न अनुमन्तु शक्नोमि इत्यर्थ ॥ ६५ ॥

अवस्त्विति । अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि निर्बन्ध अभिनिवेश
 परे प्रधान यस्या तस्या मन्बुद्धि अवस्तुनिर्बन्धपरे । पाव्वति
 आमक्तम आसञ्जित विवाहे यत् कौतुक हस्तसूत्रे तत् यस्य
 स ते अय कर 'कौतुक मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले' इति
 शाश्वत । वलयीकृताहिना भृषणीकृतसर्पेण शम्भो महादेवस्य
 करेण करणभूतेन तत् एव प्रथम तत्प्रथमम् अपरिचितत्वादति-
 भयङ्करम् इति भाव , तत् च तत् अवलम्बन ग्रहण च इति
 कथ मे सहिष्यते न कथञ्चिदपि सहिष्यते इत्यर्थ । अग्रतो
 यज्ञाभि तत् दूरेऽवातष्ठता प्रथम करग्रह एव दुसह इति
 भाव ॥ ६६ ॥

१ रति अनुराग ।

२ वलयीकृताहिना न वलय कृत अहि सप यस्मिन् स तेन ।

त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वय
कदाचिदेते यदि योगमर्हत ।

बधूदुकूलं कलहसलक्षणं

गजाजिन शोणितविन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयो

परोऽपि को नाम तवानुमन्यते २ ।

त्वमेवेति । हे गौरि । त्वम एव स्वयम् आत्मना तावत् इति
मानार्थं यावन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रम् इत्यर्थः । इदमेवो
दाहृतत्र गणव्याख्याने । परिचिन्तय पर्यालोचय । किमिति ?
क-हसलक्षणं कलहसचिह्नम् । 'चिह्नं लक्षणं च लक्षणम् इत्य-
मर । बध्वा नवोढाया दुकूलं बधूदुकूलम् 'बध्' स्तुषा
नवोढा स्त्री इति विश्वः । तथा शोणितविन्दुं वर्षति इति
तथोक्तम् आर्द्रम् इत्यर्थः । गजाजिनं च कृत्तिवासस्य तत
पिनाकिन इत्याशयः । एते कदाचित् जातु अपि योगमर्ह-
तिम् अर्हतं यदि ? अर्हतं किम् ? एतत् त्वमेव चिन्तय
इति पूर्व्वेण अन्वयः । पाणिग्रहणकाले किल बधूवरयोर्वस्त्रान्त
ग्रन्थि क्रियते कृत्तिवाससा पाणिपीडने तु दुकूलधारिण्यास्तत्र
स कथं मह्यं दृश्यते इति भावः ॥ ६७ ॥

चतुष्केति । चतुष्के गृहविशेषे यः पुष्पप्रकरं तत्र अत्र
कीर्णयोः पक्षयोः कुसुमासृतदिव्यभवनभृशञ्चारोचितयो
इत्यर्थः । तत्र पादयोः अलङ्काराङ्गाणि लालारञ्जितानि पदानि

१ कान्हेसा दुकूलप्रान्नेषु चित्रिता सूता ता इति शेषं लक्षणं नि-
चिह्नानि यस्य ततः ।

२ अनुमन्यते अनुजानाति ।

अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयो
 विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥
 अयुक्तरूप किमत परं वद
 त्रिनेत्रवक्ष सुलभ तवापि यत् ।
 स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्यदे
 पद चिताभस्सरज करिष्यति ॥ ६९ ॥

पादाकाराणि पादन्यासचिह्नानि । पद शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयो । पादतच्चिह्नयो इति विश्व । विकीर्णा विच्छिन्ना केशा श्वशिरोरुहा यासु तासु विकीर्णकेशासु अतन्व्य तत्र दृष्टम् इति वचनात् 'स्नाङ्गाद्योपसर्जनादसयोगोपधात्' इति विकल्पान्न डीप । परेतभूमिषु प्रेतभूमिषु अज्ञानेषु इत्यर्थ पर अपि शत्रु अपि क नाम अनुमन्यते । न कोऽपि इत्यर्थ । नामेति कुत्सायाम् । पिनाकपाणिपाणि यद्वये तस्य परेतभूसञ्चारित्वेन साहचर्यात् तवापि तत्र सञ्चारोऽवश्यभावी इति भाव ॥ ६८ ॥

अयुक्तेति । त्रिनेत्रवक्ष व्यम्बकालिङ्गनम् इत्यर्थ । तव तत्सम्बन्धितया सुलभम् अपि सुप्राप च भवति इति शेष । तव इति शेषे षष्ठी 'न लोकाव्यय इत्यादिना कृत्योगलक्षणे षष्ठ्या निषेधात् । अत परम् अस्मात् त्रिनेत्रवक्षोलाभात् अन्यत् अयुक्तरूपम् अत्यन्तायुक्त कि वद न किञ्चित् इत्यर्थ । 'प्रशसाया रूपम्' इति रूपप्रत्यय । कुत ? यत यस्मात् कारणात् हरिचन्दनास्यदे हरिचन्दनस्य आस्यदे स्थानभूते अस्मिन् स्तनद्वये

इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
 यदूढया वारुणराजहार्यया^१
 विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठित^२ त्वया
 महाजन स्मेरमुखो^३ भविष्यति ॥ ७० ॥
 हयं गतं सम्प्रति शोचनीयता
 समागमप्रार्थनया पिनाकिन ।

चिताभस्म शशानभस्म तत एव रज पूर्णं कर्तुं पदं करिष्यति
 पदं निधास्यति भर्तुर्भवस्य भस्माङ्गरागात् इति भावः ॥ ६९ ॥

इयमिति । इयं च ते तव पुरतो आदौ एव अन्या विडम्बना
 परिहास इत्यर्थः । का सेत्यत्राह, ऊढया परिणीतया । वहे
 कर्मणि क्त । वारुणराजहार्यया गजेन्द्रवाह्यया त्वया अधि
 स्थितम् आरूढं वृद्धम् उच्चाणं वृद्धोक्षम् 'अचतुर' इत्यादिना
 निपातः । विलोक्य महाजन साधुजन स्मेरमुख स्मितमुख
 भविष्यति उपहसिष्यति यतः, इयमिति पूर्वेषु सम्बन्धः । स्मेरेति
 'नमिकम्पिस्त्राजस' इत्यादिना रप्रत्ययः ॥ ७० ॥

इयमिति । पिनाकिन ईश्वरस्य समागमप्रार्थनया प्राप्ति
 कामनया क्रियमाणया इति शेषः । सम्प्रति हयं शोचनीयता
 शोच्यत्वगतम् । किं तदाह, सा प्रागेव हृदयरोगता । अत्र
 अतिप्रसिद्धार्थत्वान्न यच्छब्दापेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे, 'प्रक्रान्त
 प्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नापेक्षते' इति ।

१ वारुणा राजा वारुणराज तेन हार्या तया । हृधातो कम्पि
 ष्यणः ।

२ वृद्धोक्षं वृद्धं उच्चा वृद्धोक्षं तम् ।

३ स्मेरं सहासं मुखं यस्य सः । स्मिधातो कत्तरि रः ।

कला च सा कान्तिमती^१ कलावत
 त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥
 वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
 दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
 वरेषु यद् बालमृगाक्षि^२ मृग्यते
 तदस्ति कि व्यस्तमपि विलोचने ॥ ७२ ॥

कान्तिमत । नित्ययोगे मतुप् । कलावत चन्द्रस्य कला षोडश
 भागश्च अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी नेत्रानन्दिनी इत्यर्थं त्वञ्च
 कान्तिमतीत्वनेत्रकौमुदीत्वविशेषणयोरुभयत्राप्यन्वय । प्रागेकेव
 शोच्या सम्प्रति तु त्वमप्यपरेति इय शोच्यमिति पिण्डितार्थ
 शोच्यत्वञ्च निरुद्धाश्रयणात् इति भाव ॥ ७१ ॥

कन्या वरयते रूप माता वित्त पिता अतम । बान्धवा कुल
 मिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जना ॥' इति लोकानामाभाषणकम् ।
 तत्र किञ्चिदपि नास्तीत्याह, वपरिति । वपु तावत अस्य
 विरूपाणि विरुक्तरूपाणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य तत विरू
 पाक्षम् 'बज्रनीहौ सकथ्यद्गणो स्वाङ्गात् षच् इति षच्प्रत्यय ।
 वैरूप्यञ्च त्रिनेत्रत्वादिति क्षीरस्वामी । अतो न सौन्दर्यवार्त्तापि
 इत्यर्थं । अलक्ष्यम अज्ञात जन्म यस्य तस्य भाव तत्ता कुलमपि
 न ज्ञायते इत्यर्थ । अलक्षिता जनि इति पाठे जनि उत्पत्ति
 अलक्षिता न ज्ञाता । 'जनिरुत्पत्तिरुद्भव' इत्यमर । वसु
 वित्त दिगम्बरत्वेनैव निवेदित नास्तीति ज्ञापितम् इत्यर्थं ।
 यदि वित्त भवति यदा कथ दिगम्बरो भवति अतो ज्ञेय

१ कान्ति विद्यते यस्या सा शोभाशालिनी ।

२ बालमृगस्य इव अक्षिणी यस्या सा तत सम्बोधने । गच्छेति
 विशेषण गहनयोश्चपलताद्योतनाद्यम् ।

निवर्त्तयास्मादसदीप्शितान्मन

क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।

अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी

ऽऽशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनिर्

प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।

निर्धनोऽयमिति । किं बहुना हे बालमृगात्ति । पाव्वेति । वरेषु
वोढेषु । 'वरो जामाहवोढारौ' इति विश्व । यत् रूपवित्ता
दिक मृग्यते कन्यातद्वन्धुभिरन्विष्यते तत् त्रिलोचने त्वम्बके
यस्तम् एकम् अपि समस्त मा भूत् इति भाव अस्ति किम् ।
नास्त्येव इत्यर्थ ॥ ७२ ॥

निवर्त्तयेति । अस्मात् असदीप्शितात् अनिष्टमनोरथात्
मन निवर्त्तय निवारय सा पूर्वीका विधा प्रकार यस्य तथोक्त
अमङ्गलशील इत्यर्थे क्व महदन्तरम् इत्यर्थे पण्यलक्षणा
प्रशस्तभाग्यचिह्ना त्व च क्व ? अत न तवायमर्ह इत्यर्थे ।
तथाहि, साधुजनेन 'साधुर्वाङ्मौषिके वारो सज्जने चाभिधेयवत्'
इति विश्व । ऽऽशानशूलस्य ऽऽशानभूमिनिष्पातस्य बध्यशङ्को
वेदिकी वेदोक्ता यूप नाम पशुबन्धनसाधनभक्त मस्कृतदारु
विशेष तस्य सत्क्रिया प्रोक्षणाभक्षणादिसंस्कार यूपसत्क्रिया
न अपेक्ष्यते न इष्यते । यथा ऽऽशानशूले यूपसत्क्रिया न क्रियत
तथा त्वमपि नैष्ये न घटसे इति तात्पर्यार्थ ॥ ७३ ॥

इतीति । इति एव प्रकारेण द्विजातौ द्विजे प्रतिकूलवादिनि
सति प्रवेपमानेन चञ्चलन अधरेण अधरोष्ठेन लक्ष्य अनमेय

१ पुण्यानि लक्षणानि यस्या सा ।

२ प्रतिकूल विरुद्ध वदति य य तस्मिन् । वन्दते कर्त्तारिणि ।

विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तथा
 बिलोचने तिर्यगपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥
 उवाच चैनं परमार्थतो हर
 न वेत्सि नून यत एवमात्थ माम् ।
 अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकर
 द्विषन्ति मन्दाश्चरित महात्मनाम् ॥ ७५ ॥
 विपत्प्रतीकारपरेणर मङ्गल
 निषेव्यते भृतिसमुत्सुकेन वा ।

कोप क्रोध यस्या तथा तथोक्तया तथा पार्वत्या उपान्त
 लोहिते प्रान्तरक्ते बिलोचने विकुञ्चिते कुटिलिते भ्रूलते यस्मिन्
 तत तथा मधुभङ्गम इत्यर्थ । तिर्यक् साधि आहिते निहिते
 अनादरात् तिर्यगैच्छत इत्यर्थ । ७४ ।

उवाचेति । अथ एनं ब्रह्मचारिणम् उवाच च । किमिति ?
 परमार्थत तत्त्वत हर न वेत्सि न जानासि ननम् । कुत ?
 यत माम एवम उक्तया रीत्या आत्थ ब्रवीषि । 'ब्रुव पञ्चा
 नामादित' इति रूपसिद्धि । अज्ञानादेवाय शिवश्चेधस्तवेत्याश्रये
 नाह, मन्दा मूढा 'मूढान्पापटुनिर्भाग्या मन्दा' इत्यमर ।
 लोकसामान्यम इतरजनसाधारण न भवति इति अलोक
 सामान्यम अचिन्त्यहेतुकं दुर्बोधकारणक महात्मना चरित
 द्विषन्ति हेत्वपरिज्ञानात् दूषयन्ति, विहासस्तु कोऽयत्र हेतु
 रस्तीति बज्ज मन्यते इत्यर्थ । ७५ ॥

सम्प्रत्यमङ्गलाभ्यासरतिमित्याद्यक्तदूषणजात विपदित्या

१ उपान्तलोहिते उपान्तयो प्रान्तभागयो लोहिते रत्ने ।

२ अचि त्वहेतुकम अचिन्त्य हेतु यस्य तत ।

३ विपदा प्रतीकार च एव पर प्रधान यस्य तेन ।

जगच्छरण्यस्य निराशिष,१ सत
 किमेभिराशोपक्षतात्मवृत्तिभिः ॥ ७६ ॥
 अकिञ्चन सन् प्रभव स सम्पदां
 बिलोकनाथ पितृसद्गोचर ।

दिभि षड्भि लोके परिहर्तुमारभते, विपदिति । विपत्प्रती
 कारपरेण अनर्थपरिहारार्थिना इत्यर्थः । ‘उपसर्गस्य घञ्
 मनुष्येषु बहुलम् इति दीर्घः । भूतिसमस्तुकेन ऐश्वर्यकामेन वा
 मङ्गल गन्धमाख्यादिक निषेद्यते । शरणे रक्षणे साधु शरण्य
 ‘तत्र साधु’ इति यत्प्रत्ययः । ‘शरण गृह्णति’ इत्यमरः ।
 जगत शरण्य तस्य जगच्छरण्यस्य निराशिष निरभिलाषस्य
 सत शिषस्य ‘आशीरुदगदद्याया विप्रवाक्याभिलाषयो इति
 शाश्वतः । आशया दृष्ट्या उपहता दूषिता आत्मवृत्ति अन्त
 करणवृत्ति येषां ते एभि मङ्गलै किम्? वृथा इत्यर्थः । पूर्वं
 मङ्गलमित्येकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वादेभिरिति बहुवचनेन
 परामर्शो न विरुध्यते । इष्टावाप्तनिष्टपरिहारार्थिनो हि
 मङ्गलाचारनिर्वन्ध तदभयासष्टस्य तु यथाकथञ्चिदाज्ञा को
 दोष इत्यर्थः । एतेनामङ्गलाभासरितिमित्युक्तं प्रत्यक्तम् ॥ ७६ ॥

अकिञ्चन इति । स हर न विद्यते किञ्चन द्रव्य यस्य
 स अकिञ्चन दरिद्र सन सम्पदा प्रभवति अस्मात् इति
 प्रभव कारण पितृसद्गोचर शशानाश्रय सन त्रयाणा
 लोकानां नाथ ‘तद्वितार्थ इत्यादिना उत्तरपदसमासः ।
 स देव भीमरूप भयङ्कराकार सन शिव सौम्यरूप इति
 उतीर्यते उच्यते । अतः पिनाकिन हरस्य यथाभूत अर्थ

१ आशास्यते इति आशी । आडपर्वत् शास्त्राणे कर्माणि क्रिय ।
 नि नास्ति आशी आशास्य यस्य स तस्य ।

स भीमरूप शिव इत्युदीर्यते१
 न सन्ति याथार्थ्यविद् पिनाकिन ॥ ७७ ॥
 विभूषणोद्गासिर् पिनङ्गभोगिर् वा
 गजाजिनालम्बिः दुकूलधारि वा ।
 कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरम्
 न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपु ॥ ७८ ॥

यथार्थं तस्य भाव याथार्थ्यं तत्र तस्य विद् न सन्ति । लोको
 न्तरमहिम्नो निर्लेपस्य यथाकर्थाच्चिदवस्थान न दोषाय इति
 भाव । एतेन अवस्तुनिबन्धपरं इति श्लोकोक्त परिहृतं वादि
 तयम् ॥ ७७ ॥

देवस्य लौकिकमलौकिकञ्च प्रसाधन नास्तीत्याशयेनाह,
 विभूषणेति । विश्वमूर्ति यस्य इति विश्वमूर्तेः अष्टमूर्तेः
 शिवस्य वपु शरीर भूषणै उद्गासते इति भूषणोद्गासि स्यात्
 पिनङ्गभोगि आमक्तभुजङ्गम वा स्यात् । पिनङ्ग इति नक्षत्रेणपि
 पूर्वात् कर्माणि क्त, 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसगयो'
 इति अकारलोप । गजाजिनालम्बि स्यात् अथवा दुकूल-
 धारि स्यात् । कपालम अस्मि अस्मि इति कपालि ब्रह्मशिर
 कपालशेखर वा स्यात् इन्दुशेखर वा स्यात् न अवधार्यते न
 निर्द्धार्यते सञ्च सम्भवति इत्यर्थ । एतेन त्वमेव तावदिति
 श्लोकोक्त प्रत्यक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

१ उदीर्यते । उपावात इत्येते चौराणिकात् कर्माणि लट् ।

२ आभरणै विभूषणै शोभमानम् इत्यर्थ ।

३ भोग भुजङ्गमशरीर स विद्यते येषां ते भोगिनः सर्पा ।
 अस्त्यः इति । पिनङ्गा भोगिनः यत्र ता ।

४ ग स्य अजिम चम्ब आलम्बत धारयति यत्र तत्र ।

तदङ्गससर्गमवाप्य१ कल्पते
 ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।
 तथाहि नृत्याभिनयक्रियाच्छ्रुत
 विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥ ७६ ॥
 असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छत
 प्रभिन्नदिग्धारणयाहनो वृषा ।

अयुक्त रूपं किमत पर वदेति लोकोक्तं प्रत्याह तदङ्गेति ।
 तस्य शिवस्य अङ्गं तस्य ससर्गम अवाप्य आसाद्य चिताभश्चा
 एव रजं विशुद्धयं कल्पते अलं पर्याप्नोति इत्यर्थः । अलमर्थं
 योगात् 'नमः स्वस्तिस्वाहा' इत्यादिना चतुर्थी । ध्रुवः शोधकत्व
 प्रमाणसिद्धम् इत्यर्थः । प्रमाणमेवाह तथा हि, प्रसिद्धमेव इत्यर्थः ।
 नृत्यताम्रं च अभिनयं अर्थव्यञ्जकचेष्टाविशेषं स एव
 क्रिया तथा निमित्तेन च्युतपतितं चिताभस्मरज इति शेषः ।
 अम्बरौकसा देवानां मौलिभिः विलिप्यते श्रियते । अशुद्ध
 चतः कथमिन्द्रादिभिर्भिद्येतेत्यर्थापत्तिरनमानं वा प्रमाणम्
 इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

यदुक्तं दिग्ध्वरत्वेन निवेदितं वसु, इयञ्च तेऽन्या पुरतो
 विडम्बनेत्यादि च तत्रोत्तरमाह, असम्पद इति । प्रभिन्नं मद
 स्मावो दिग्धारणं दिग्गजं वाहनं यस्य स एगवतेनोढ
 इत्यथ वृषा देवेन्द्र असम्पदं दारिद्र्यस्य वृषेण गच्छत
 वृषभाहूढस्य तस्य ईश्वरस्य पादौ मौलिना मुकुटेन उपगम्य
 प्रणम्य इत्यर्थः विनिद्राणां विकसितानां मन्दाराणां कल्प
 तरुकुसुमानां रजोभिः परागे अरुणा अङ्गुलय यद्यो तौ

१ ससर्ग सम्पत् ।

२ अम्बरौकसाम् अम्बर स्वर्गं लोकां स्थानं येषां ते तेषाम् ।

करोति पादावुपगम्य मौलिना
 विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥
 विवक्षतार दोषमपि च्युतात्मनार
 त्वयैकमीश प्रति साधु भाषितम् ।
 यमामनन्यात्मभुवोऽपि कारण
 कथं स लक्ष्यप्रभवोऽ भविष्यति ॥ ८१ ॥
 अलंपु विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
 तथाविधस्तावदशेषमस्तु स ।

तथोक्तौ करोति । दिग्गजारोहिणामिन्द्रादीनामपि बन्धस्य इन्द्रमौले किं सम्पदा, वृषारोहणे वा को दोष इत्यथ ॥ ८० ॥

यदुक्तम् अलक्ष्यजन्मतेति तत्रोत्तरमाह, विवक्षतेति । च्युतात्मना नष्टवभावेन अत एव दोष दूषण विवक्षता वक्तुम इच्छता अपि त्वया ईश प्रति एकम् अलक्ष्यजन्मतेत्येतदक वच इत्यर्थ, साधु भाषित सम्यक उक्तम् कुत ? यम् ईश्वरम् आत्मभुव अपि ब्रह्माण अपि 'ब्रह्मात्मभू सुरज्येष्ठ इत्य मर । कारणम् आमनन्ति उदाहरन्ति विहास इति शेष । पात्राभास्थान्नादान' इत्यादिना मनादेश । स ईश्वर कथ लक्ष्यप्रभव लक्ष्यजन्मा भविष्यति, अनादिनिधनस्य भगवत कारणशङ्काकलङ्कय नान्विष्यते इत्यर्थ ॥ ८१ ॥

अलमिति । अथवा विवादेन कलहेन अल, त्वया यथा

१ विनिद्राणि विगता निद्रा अविकाशभाव येषा तानि ।

२ वचधातो सनन्तात् शब्द तत् तृतीयाया एकवचनम् ।

३ च्युत सन्मार्गात् खलित इत्यथ आत्मा यस्य स तेन ।

४ लक्ष्य श्रेय प्रभव यस्य स ।

५ विवादो नैव कलञ्च इत्यथ ।

ममात्र भावेकरस मन स्थितं
न कामवृत्तिर्वचनोयमौचते १ ॥ ८२ ॥

निवार्यतामालि किमप्यथ वटु
पुनर्विवक्षु २ स्फुरितोत्तराधर. ३ ।

न केवल यो महतोऽपभाषते

शृणोति तस्मादपि य स पापभाक् ॥ ८३ ॥

येन प्रकारेण स ईश्वर श्रुत, अशेष कार्त्स्न्येन तथाविध तावत्प्रकार एव अस्तु । मन मनस्तु अत्र ईश्वरे भाव शृङ्गार एक अहितीय रस आखाद यस्य तत् तथा स्थितम् । तथा हि, कामवृत्ति स्वेच्छाव्यवहारो वचनीयम् अस्थानसङ्गापवाद न ईक्षते न विचारयति, न हि स्वेच्छासञ्चारिणो लोकाप-
वादाद् विभ्यति इति भाव ॥ ८२ ॥

निवार्यतामिति । हे आलि । सखि । 'आलि सखी वयस्या च' इत्यमर । स्फुरितोत्तराधर स्फुरणभूयिष्ठोष्ठ अथ वटु माणवक पुन किमपि विवक्षु वक्तुमिच्छ । नृव सनन्ता-
दुप्रथय । निवार्यताम् । तहि वक्तुमेवकथ न ददासीत्याह, तथा हि य महत पूज्यान् अपभाषते अपवदति न केवल स पापभाक् भवति इति शेष । किन्तु तस्मात् महतामपवादकात् य शृणोति महदपवादकवाक्यम् इति शेष स अपि पाप भागित्यनुषज्यते । अत्र स्मृति गरो प्राप्त परीवाद न श्रोतव्य कथञ्चन । कर्णौ तत्र पिधातथौ गन्तव्य वा ततोऽ-
न्यत ॥ इति ॥ ८३ ॥

१ कामवृत्ति कामेन स्वेच्छवा इति व्यवहारः यस्य च ।

२ विवक्षु वक्ष्धातो सनन्तात् उ ।

३ स्फुरित उत्तराधर लोकापवाद-४-

इतो गमिष्याम्यथ वेति वादिनी
 चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।
 स्वरूपमास्थाय च ता कृतस्मित
 समाललम्बे वृषराजकेतन ॥ ८४ ॥
 त वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि
 निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्धहन्ती१ ।
 मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धु
 शैलाधिराजतनया नययौ न तस्थौ२ ॥ ८५ ॥

मम्यति गन्तव्यपक्षमाश्रयते इत इति । अथ वा इत अन्यत्र
 गमिष्यामीति वादिनी वदन्ती स्तनाभ्या भिन्नवल्कला रथ
 वशात् कुचस्रस्तचीरा बाला पार्ष्वती चचाल । वृषराजकेतन
 ऋषभध्वजस्य स्वरूपम् आस्थाय निजरूपम् आश्रित्य कृतस्मित
 स्तन ता पाव्वती समाललम्बे जग्राह ॥ ८४ ॥

तमिति । त देव वीक्ष्य वेपथुमती कम्पवती सरसाङ्गयष्टि
 खिन्नगात्री, महादेवदर्शनेन देव्या सात्विकभावोदय उक्त ।
 निक्षेपणाय अन्यत्र विन्यासाय उद्धृतम् उन्क्षिप्त पदम् अद्-
 धिम् उद्धहन्ती शैलाधिराजतनया पार्ष्वती मार्गं अचल तस्य
 व्यतिकरेण समाहत्वा श्रवराधनेन इति यावत् आकुलिता
 मस्त्रमिता सिन्धु नदी इव देशे नदविशेषेऽप्यौ सिन्धुर्ना सरिति
 स्त्रियाम् इत्यमर । न ययौ न तस्थौ लज्जया इति भाव ।
 असन्ततिलकादृत्तमेतत् ॥ ८५ ॥

१ उद्धहन्ती तथैव धारयन्ती ।

२ मन्त्रमातिशयवशात् विकत्तव्यताविहृत्वा कम्पव्यवस्थाविशेष माप-
 त्यथ ।

अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दास
 क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
 अङ्गाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज^१
 क्लेश फलेन हि पुनर्नवता विधत्ते ॥ ८६ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
 तप फलोदयो नाम पञ्चम सर्ग ।

अद्यति । चन्द्रमौलौ शिवे हे अवनताङ्गि । पार्ष्वति । अद्य
 प्रभृति अस्मात् दिनादारभ्य इत्यर्थ । प्रभृतियोगादद्येति सप्त
 म्यर्थवाचिना पञ्चम्यर्थो लक्ष्यते । तव तपोभि क्रीत । दास्युदाने
 दासत आत्मान ददाति इति दास अस्मि इति वादिनि वदति
 सति सा देवी अङ्गाय सपदि द्राक् झटित्यञ्जसाङ्गाय द्राङ्गञ्ज
 सपदि द्रुतम् इत्यमरः । नियमज तपोजन्य क्लम क्लेशम् उत्स
 सञ्ज फलप्राप्त्या क्लेश विसन्धार इत्यर्थ । तथा हि, क्लेश फलेन
 फलिसिद्ध्या पन नवता विधत्ते पूर्ववदेवाक्लिष्टतामापादयति
 इत्यर्थ । सफल क्लेशो न क्लेश इति भाव ॥ ८६ ॥

इति श्रीमन्महाभद्रोपाध्याय श्रीलाघलमङ्गिनासङ्गरि विरचिताय
 कुमारसम्भवव्याख्यायां सङ्गीतगीतमाख्याया पञ्चम सर्ग ।

१ उत्ससञ्ज तत्याज ।

षष्ठ सर्ग ।

अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथ सखीम् ।
दाता मे भृष्टता नाथ प्रमाणोक्रियतामिति ॥ १ ॥
तथा व्याहृतसन्देशा सा बभौ निभृता प्रिये ।

अथेति । अथ देवदेवानुग्रहानन्तर गौरी पार्वती विश्वम
आत्मा स्वरूप यस्य इति विश्वस्य आत्मा इति वा विश्वात्मने
शिवाय मिथ रहसि मिथोऽन्योन्य रहस्यपि' इत्यमर ।
सखी सन्दिदेश अतिस्वसर्ज्ज । क्रियामात्रप्रयोगेऽपि सम्प्रदानत्वा
च्चतुर्थी । किमिति ? भृष्टता नाथ हिमवान् मे मम दाता सन
प्रमाणीक्रियताम् इति दाढत्वेन प्रमाणीक्रियताम् इत्यर्थ ।
प्रार्थनाया लोट । पित्रा दीयमानाया परिग्रहो मम महा
ननुग्रह इति भाव ॥ १ ॥

तथेति । तथा सख्या सखीमुखेन इत्यर्थ व्याहृतसन्देशा
उक्तवाचिका प्रिये हरे विषये निभृता निश्चला परमासक्ता
इत्यर्थ सा गौरी मधौ वसन्ते निभृता स्थिरा परभृतया
कोकिनया उन्मुखी मुखरा परभृतोन्मुखी, मुखशब्देन अभि
भाषणव्यापारो लक्ष्यते । तथा च परभृतामुखेन व्याहरन्ति
इत्यर्थ । परभृतति क्रियाशब्दविवक्षाया 'जातेरस्त्री' इति
डीप्प्रत्ययो न भवति । तथेत्युपमेयस्य व्यस्तत्वाद्पमानस्य^{mi}पर-
भृताशब्दस्य समास सोढव्य । अथवा मृद्गरण सम्प्रदादित्वात्

चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥ २ ॥
 स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्यमाम् ।
 ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासन ॥ ३ ॥
 ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधना ।
 सारुन्धतीका सपदि प्रादुरासन् पुर प्रभो ॥ ४ ॥
 आप्नुतास्तीरमन्दार-कुसुमोत्किरवीचिषु ।

क्विप। परे भृत् यस्या तथा परभृता इति व्यासेन व्याख्येयम् ।
 पदमञ्जरीकारस्तु परे भ्रियते इति कर्म्मणि क्विपमाह । चूत
 यष्टि चूतशाखा इव अभ्यासे अन्तिके बभौ 'सदेशाभ्याससविध
 समर्थ्यादसवेशवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यया अप्यभितोऽ
 व्ययम्' इत्यमर ॥ २ ॥

स इति । स प्रकृत शास्त्रि इति शासन । बहुलग्रहणात्
 कर्त्तरि ल्युट् । स्मरस्य शासन ईश्वर तथा इति प्रतिज्ञाय
 तथा करिष्यामीत्युक्त्वा इत्यर्थ । उमा कथम् अपि कृच्छ्रेण
 विसृज्य तत्र गाढानुरागत्वात् इति भाव । ज्योतिर्मयान तेजो
 रूपान सप्तर्षीन् अङ्गिर प्रभृतीन् सस्मार स्मृतवान् ॥ ३ ॥

त इति । ते तप एव धनयेषां ते तपोधना सप्तर्षय
 प्रभामण्डलै तेजपञ्चै व्योम आकाश द्योतयन्त प्रकाशयन्त
 सारुन्धत्या सह वर्त्तन्ते इति सारुन्धतीका मन्त 'नदृतश्च
 इति कप् । सपदि प्रभो ईश्वरस्य पुर पुरोभागे प्रादुरासन्
 प्रत्यक्षा बभूवु ॥ ४ ॥

इत पर षड्भि श्लोकैस्तानेव मुनीन् वर्णयति, आप्नता

१ ज्योति तेज स्वरूपम् एषाम् इति ज्योतिमया तान् । स्मारुष्याथे
 मयट् ।

व्योमगङ्गाप्रवाहेषु दिङ्नागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥
 मुक्तायज्ञोपवीतानि विभ्रतो हेमवस्त्रला ।
 रत्नाक्षसूत्रा प्रव्रज्या कल्पवृक्षा इवाश्रिता ॥ ६ ॥
 अध प्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना ।
 सहस्ररश्मिना सूक्ष्मात् सप्रणाममुदीक्षिता २ ॥ ७ ॥

इत्यादिभि । उत्किरन्ति विक्षिपन्ति इति उत्किरा 'दग
 पथ इत्यादिना ऋप्रत्यय । तीरे ये मन्दारा कल्पवृक्षा तेषा
 कुसुमानाम् उत्किरा वीचय तरङ्गा येषा तेषु दिङ्नागाना
 दिग्गजाना मदगन्ध येऽ इति तथोक्तेषु व्योमगङ्गाप्रवाहेषु
 आकाशगङ्गास्त्रोत स आश्रुता ज्ञाता ॥ ५ ॥

मुक्तेति । मुक्ताना मौक्तिकाना यज्ञोपवीतानि मुक्ता
 मयानि इत्यथ विभ्रत दधाना हेममयानि वस्त्रलानि येषा
 ते हेमवस्त्रला , रत्नमयानि अक्षसूत्राणि येषा ते रत्नाक्षसूत्रा
 प्रव्रज्या प्रव्रजनम् । व्रजयजाभिर्वे क्यप्' इति क्यप् । आश्रिता
 कल्पवृक्षा इव स्थिता । अत्र चतुर्थाश्रमवाचिना प्रव्रज्या
 शब्देन वानप्रस्थाश्रमा लक्ष्यते जह्नु परिग्रहव्रीडा प्राजा
 पत्याक्षपस्त्रिन इति सपत्नीकत्वाभिधानात् 'सुतविन्ध्यस्त-
 पत्नीक तथा वानुगतोऽपि सन्' इति वानप्रस्थस्योभयथा
 स्मरणात् ॥ ६ ॥

अध इति । अध प्रस्थापिताश्वेन सूर्यमण्डलोपरिवृत्ति
 त्वात् सप्तर्षिमण्डलस्य इति भाव समावर्जितकेतुना तन्म
 षडलाघातशङ्कया नामितध्वजेन सहस्ररश्मिना सूर्येण साक्षात्

१ अध निम्न प्रस्थापिता प्रेरिता अन्वा येन स तेन ।

२ उदीक्षिता जह्नुम रक्षिता ।

आसक्तबाहुलतया१ साङ्गमुद्धृतयार भुवा ।
 महावराहदृष्ट्या विश्रान्ता प्रलयापदि ॥ ८ ॥
 सर्गशेषप्रणयनात् विश्वयोनेरनन्तरम् ३ ।
 पुरातना पुराविद्धि धातार इति कीर्त्तिता ॥ ९ ॥
 प्राक्तनाना४ विशुद्धाना परिपाकमुपेयुषाम् ५ ।

स्वयम् एव स्वप्रणामम उदीचिता गमनाभ्यनुज्ञादानपथ्यन्तम्
 इत्यथ, भगवत सुख्यस्वाप्यपास्या इति भाव ॥ ७ ॥

आसक्तेति । पुन कावधा ? प्रलयापदि कल्पान्तसङ्घटे
 आसक्तबाहुलतया दृष्टायाम इति शेष उद्धृतया दृष्ट्या इति
 शेष, भवा साङ्ग धरणा सह महावराहदृष्ट्या विश्रान्ता
 महाप्रलयस्यविनाशिन इत्यर्थ ॥ ८ ॥

सर्गशेषेति । विश्वयोने ब्रह्मणा अनन्तर सर्गशेषस्य प्रणय
 नात् ब्रह्मसृष्ट्यावशिष्टसृष्टे करणाद्धेतो इत्यर्थ पराविद्धि
 पराणवेदिभि व्यासादिभि परातना धातार इति कीर्त्तिता ।
 विश्वयोनेरिति सखन्धमाले षष्ठी 'तस्यानन्तरम्' इति भाष्य
 दर्शनात्, अपादानत्वविवक्षायां तु पञ्चमी अयमद शब्दो यथा
 शब्दावृत्तादनन्तरस्य' इति श्रावरभाष्ये दर्शनात् । तथा अथातो
 धर्माजिज्ञासा वेदाध्यायादनन्तरम् इत्याचार्या । कविश्च
 'पुराणपत्रापगमादनन्तरम्' इति । एवमन्यत्रापि दृश्यद्म् ॥ ९ ॥

प्राक्तनानामिति । प्राक्तनाना जन्मान्तरभवानां विशुद्धाना

१ आसक्ते बाहु लते इव यस्या सा तवा ।

२ उद्धृतया उत्तोल्य धृतया ।

३ विश्वयोने विश्वस्य जगत योनि प्रभव कारणम् इति यावत् तस्य ।

४ प्राक् भवानि प्राक्तनानि तेषाम् । भवार्थे तत्रप्रत्यय ।

५ उपेयुषाम् उपपूर्वात् रधातो कसु तत् षष्ठा बहुवचनम् ।

तपसामुपभुञ्जाना फलान्यपि तपस्विन ॥१०॥ (कुलकम्)

तेषा मध्यगता१ साध्वो पत्य, पादार्पितेक्षणा ।

साक्षाद्वि तप सिद्धि वभासे बह्वरुन्वती ॥ ११ ॥

तामगौरवभेदेन२ मुनीञ्चापश्यदीश्वर ।

स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा वृत्त द्वि महित सताम् ॥ १२ ॥

तद्दर्शनादभूत् शम्भो भूयान्३ दारार्थमादर ।

निर्मलाना परिपाक फलदानोन्मत्तत्वम उपेक्षुषा गताना
तपसा फलानि उपभञ्जाना अपि तपस्विन तपोनिष्ठा
प्रारब्धभोगिनो निस्पृहाश्च इति भाव ॥१०॥ (कुलकम्)

तेषामिति । तेषाम् ऋषीणां मध्यगता साध्वी पतिव्रता
अत एव पत्य वशिष्ठस्य पादयो अर्पितेक्षणा निविष्टदृष्टि
अरुन्वती साक्षात् प्रत्यक्षा तप सिद्धि इव तेषामेव इति शेष,
तेषा मध्यगतेति लिङ्गवचनादिसाम्यादियमुपमा । बह्व भूयिष्ठ
वभासे भाति स्म ॥ ११ ॥

तामिति । ईश्वर भगवान् ताम् अरुन्वतीं मुनीन् च
अगौरवभेदेन समानप्रतिपत्त्या अपश्यत दृष्टवान् । नचायम
विवेक इत्याह, द्वि यस्मात् स्त्रीपमान च इत्येषा अनास्था
स्त्रीपुंसभेद न विवक्षित किन्तु सतां साधूना वृत्त चरितम्
एव महित पूज्यम् । 'गणा पूजास्थान गुणेषु न च लिङ्ग न
च वय' इति भाव ॥ १० ॥

तदिति । तद्दर्शनात् अरुन्वतीदर्शनात् शम्भो दारार्थं

१ मध्य गता इति द्वितीयातत्पुरुष समास ।

२ अगौरवभेदेन गौरवस्य भेद गौरवभेद न गौरवभेद अगौरवभेद
नेन आदराविशेषेण ।

३ अतिशयेन बह्व भूयान् । बह्वशब्दात् ईयसु ।

क्रियाणां खलु धर्माणां सत्यत्वयो मूलकारणम् ॥१३॥
 धर्मोणापि पदं शर्वे कारिते पार्वती प्रति ।^२
 पूर्वापराधभीतस्य^१ कामस्योच्छसितं मन ॥ १४ ॥
 अथ ते मुनय सर्वे मानयित्वा जगद्गुरुम् ।
 इदमुचुरनूचाना प्रीतिकण्टकितत्वच ॥ १५ ॥
 यद् ब्रह्म सम्यगाम्नात यद्गौ विधिना हृतम् ।

दारपरिग्रहार्थम् आदर भूयान् बहतर अभूत् । ननु दारा
 कुत्रोपयज्यन्त इत्यत्राह, धर्माणा धर्मान् अनपेतानाम । 'धर्म
 पथर्थन्यायादनपते' इति यतप्रत्यय । क्रियाणाम इत्यादीनां
 सत्य पतिव्रता पत्न्य सत्यत्वम् । पत्यर्नो यज्ञसयोगे' इति
 डीप् नकारश्च । मूलकारण खलु ॥ १३ ॥

धर्मोणेति । धर्मोण दारसन्निवृत्तालक्षणेन अपि कर्त्री
 शर्वे ईश्वरे पार्वतीं प्रति पद कारिते सति । हृत्कोरन्वतर-
 म्याम् इति शर्वस्याणिकर्तु कर्म्मत्वम् । पूर्वापराधभीतस्य
 कामस्य मन उच्छसित पुनर्जीवनावकाशो भवतीति सप्रत्या
 श्रमभूत् इत्यर्थ ॥ १४ ॥

अथेति । अथ अनूचाना साङ्गवेदप्रवक्तार । अनूचान +
 प्रवचने साङ्गेऽधीती गरीसु य' इत्यमर । 'उपेयिवानना
 श्राननश्चानश्च इति निपात । प्रीत्या कण्टकिता पुलकिता
 त्वच येषां ते तथोक्ता ते सर्वे मुनय जगद्गुरु हर मानयित्वा
 पूजयित्वा इद् वक्ष्यमाणम् ऊच ॥ १५ ॥

यदिति । ब्रह्म वेद । 'वेदस्तान्च ऋषो ब्रह्म' इत्यमर ।

१ पश्चात् अपराधात् शिवसमाधिभङ्गरूपात् इत्यथ भीत तस्य ।

२ उच्छसितम् उतपर्वति श्वसधातो कश्चि र्ज्ञ ।

यच्च तप्त तपस्तस्य विपक्व फलमद्य न ॥ १६ ॥

यदध्यक्षेण^१ जगता वयमारोपितास्त्वया ।

मनोरथस्याविषय मनोविषयमात्मन ॥ १७ ॥

यस्य चेतसि वर्त्तेथा स तावत् कृतिना^२ वर ।

किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्य तव चेतसि वत्त ते ॥ १८ ॥

सम्यक् नियमपुञ्जम् आम्नातम् अधीतम् इति यत् अग्नौ
विधिना हुतम् इति यत्, तप चान्द्रायणादिक तप्तम् इति च
यत, तस्य अध्ययनेज्यातपोरूपस्य आश्रमत्रयसाध्यस्य कृत्स्न
स्थापि कर्मण इत्यर्थ । समुदायाभिप्रायकमेकवचनम् अन्यथा
आवृत्त्यान्वयप्रसङ्गात् । न च नपुंसकैकवङ्गाव अनपुंसकेनेति
नियमात् । फल काव्यम अद्य न अस्माक विपक्व सुनिष्पन्नम
इत्यर्थ । कर्माणि क्त 'षचा व' इति निष्ठातस्य वलम ॥ १६ ॥

तदेव फलमाह, यदिति । यत् यस्मात् कारणात् जगताम
अध्यक्षेण अधिपेन त्वया वय मनोरथस्य अभिनाषस्य अवि
षयम अगोचरम आत्म । स्वस्य मनोविषय मनोदेशम् आरो
पिता प्रापिता, तस्माद् विपक्व फलमिति पूर्वेण सम्वन्ध ।
सकलजगदन्वेषस्य भगवताऽपि वयमन्वया भवाम इति
परमोत्कृष्टा वयम इति भाव ॥ १७ ॥

तदेवोपपादयति, यस्मेति । यस्य जनस्य चेतसि वर्त्तेथा
येन स्मर्यसे इत्यथ स तावत् रा ए कृतिना कृतकृत्याना
पर अष्ट । नाना वत्स्य वत्स ॥ योने कारणात् यद्वा
प्रमाणकस्य तव चतसि य वर्त्तत त्वया स्मर्यते इत्यर्थ, कि
पन स कृतिना वर इति किं द पु इत्यथ ॥ १८ ॥

१ अध्यक्षेण साक्षात्कारविषयेण ।

२ वा विद्यते यथा । कृति तेषा कृताया नाम ।

सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् १ ।
 अद्य त्वच्चैस्तर ताभ्या स्मरणानुग्रहात् तव ॥ १९ ॥
 त्वत्सम्भावितमात्मान बहु मन्यामहे २ वयम् ।
 प्राय प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादर ॥ २० ॥
 या न प्रीतिर्विरूपाक्ष ३ त्वदनुध्यानसम्भवा ४ ।

सत्यमिति । अर्कात् सूर्यात् च सोमात् चन्द्रात् च परम
 उच्च पद स्थानम् अध्यास्महेतिष्ठाम वयम् इति शेष, सत्यम् ।
 अधिशीङ्स्थासा कर्म इति कर्मत्वम् । अद्य तु तव कर्तुं
 स्मरणम् एव अनग्रह प्रसाद तस्मात् हेतो ताभ्याम् अर्केन्दु-
 भ्याम् लचैस्तरम् अद्य च पदम् अध्यास्महे इति सम्बन्ध । उच्चै
 स्तरमिति द्रव्यप्रकर्षत्वान्नामप्रत्यय ॥ १९ ॥

त्वदिति । वय त्वया सम्भावित सतकृत त्वत्सम्भावितम्
 आत्मानम् आत्मस्वरूप बहु अधिक यथा तथा मन्यामहे ।
 तथाहि, उत्तमादर सत्पुरुषकर्तृक सत्कार स्वगुणेषु विषये
 प्रायेण भूम्ना प्रत्यय विश्वासम् आधत्ते जनयति । सर्वस्यापि
 महाजनपरिग्रह एव पूज्यताहेतु इत्यर्थ ॥ २० ॥

येति । हे विरूपाक्ष । त्वदनुध्यानसम्भवा त्वत्कर्तृकस्मरण
 जन्या न अस्माक या प्रीति सा प्रीति तुभ्य किम् आवेद्यते ?

१ पदमिति अधिपूर्वादासधातेरधिकरणस्य कर्मात्वम् ।

२ जान्मि ।

३ विरूपाक्ष । विरूपाणि विषभाणि शीणि इति यावत् अक्षीणि यस्य
 भ तसुम्बोधने ।

४ तत्र त्वत्कृतकम् इत्यय अनुध्यान तस्मात् सम्भव उत्पत्ति यस्या
 म ।

सा किमावेद्यते तुभ्यम् अन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥
 साक्षाद् दृष्टोऽसि न पुन विद्मस्त्वां वयमञ्जसा ।
 प्रसीद कथमात्मान न धिया पथि वर्त्तसे ॥ २२ ॥
 कि येन सृजसि व्यक्तम् उत येन विभर्षि तत् ।
 अथ विश्वस्य सहर्त्ता भाग कतम एष ते ॥ २३ ॥
 अथवा सुमहत्पेषा प्रार्थना देव तिष्ठतु ।

किमथ निवेद्यते ? तथाहि, देहिना प्राणिनाम् अन्तरात्मा
 अन्तर्यामी असि, सब्रह्माक्षिणा त्वया अस्मत्प्रीतिरनावेदि
 तापि ज्ञायते एव यत, ततो न बुद्धबोधन सम्भवति ज्ञात
 भाव ॥ २१ ॥

साक्षादिति । हे देव । साक्षात् प्रत्यक्षेण दृष्ट असि अञ्जसा
 पुन तत्त्वतस्तु त्वा वय न विद्म दृश्यमानस्य रूपस्यातात्त्विक
 त्वात् इति भाव । अत प्रसीद अनुगृहाण आत्मान निजस्वरूप
 कथय । न चाकथित तत सुबोधमित्याह, धिया बुद्धीना पथि
 न वर्त्तसे अतस्त्वयैव तद्रूप कथनीयम् इत्यर्थ ॥ २२ ॥

तात्त्विक रूप तावदास्ता न दृश्यमानमपि रूप तत्त्वतो
 रूपयितु शक्यमित्याह, किमिति । हे देव । एष दृश्यमान ते
 भाग कूर्त्ति, किम् ? येन भागेन व्यक्त प्रपञ्च सृजसि स ।
 यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् सर्वत्र तच्छब्दोऽध्याहार्य्य । उत येन
 भागेन तत् व्यक्त विभर्षि पालयसि स वा । अथ य भाग त्रिस्थ
 विश्वस्य सहर्त्ता स वा । किमाद्य सन्देहे । कतम ? ब्रह्मविष्णु
 महेश्वरेषु अय कतम भाग ? तदुच्यताम् इत्यर्थ ॥ २३ ॥

ननु हर इत्येव विनिश्चयात् कथमय सशयस्तत्राह अथ
 वेति । अथवा हे देव । सुमहती गुह्यतमत्वात् अतिदुर्लभा
 इत्यर्थे, एषा प्रार्थना तिजरूपनिरूपणप्रार्थना तिष्ठतु । किन्तु

चिन्तितोपस्थितास्तावत् शाधि१ न करवाम किम् ॥२४॥
 अथ मौलिगतस्येन्दो२ विशदैर्दशनांशुभि ।
 उपचिन्वन् प्रभा तन्वी प्रत्याह परमेश्वर ॥ २५ ॥
 विदित वो यथा स्वार्था न मेकाञ्चित् प्रवृत्तय ।
 ननु मूर्तिभिरष्टाभि, इत्यभूतोऽस्मि सूचित ॥ २६ ॥
 सोऽह तृष्णातुरैर्वृष्टिं विद्युत्वानिवर चातकै ।

चिन्तितेन चिन्तिता वा उपस्थिता चिन्तितोपस्थिता तान न
 अस्मान तावत् शाधि आज्ञापय कि करवाम ? प्रार्थनाया
 लोट । अलमप्रस्तुतेन प्रस्तुते तावन्नियङ्क्ष्व इत्यर्थ ॥ २४ ॥

अथेति । अथ परमेश्वर मौलिगतस्य इन्दो तन्वीम्
 अल्पा कलामात्रत्वात् इति भाव प्रभा कान्ति विशदै शशै
 दशनांशुभि उपचिन्वन् वर्द्धयन् प्रत्याह प्रत्युवाच इत्यर्थ ॥२५॥

विदितमिति । हे मुनय । काञ्चित् अपि मे प्रवृत्तय
 व्यापारा स्वार्था न भवन्ति यथा तथा व युष्माक विदितम
 वाक्यार्थ कर्म, बद्धार्थत्वाद्दर्त्तमाने क्त, तद्योगात् षष्ठी । प्रवृ
 त्तिपाराथ्ये प्रमाणमाह, अष्टाभि मूर्तिभि इत्यभूत् इम प्रकार
 परार्थप्रवृत्तिरूप प्राप्त । भू प्राप्ताविति धातो कर्त्तरि क्त ।
 सूचित ज्ञापित अस्मि, मतस्वमूर्त्तिचेष्टया पारार्थमनुमेयम्
 इत्यर्थ ॥ २६ ॥

स इति । स परार्थप्रवृत्ति अहम् तृष्णातुरै चातके
 वृष्टि विद्युत्वान मेघ इव, अरिविप्रकृतै शत्रुपीडितै देवे

१ शासधातो लोट मध्यमउरुषैकवचनम् ।

२ मौलिगतस्य मौलि गत तस्य शिर स्थितस्य ।

३ विद्युत् विद्यते यस्य स विद्युत्वान् ।

अरिविप्रकृतैदेवै प्रहृतिं प्रतिधाचित ॥ २७ ॥
 अत आहर्तुमिच्छामि पार्व्वतीमात्मजन्मने ।
 उत्पत्तये हविर्भोक्तु यजमान इवारणिम् ॥ २८ ॥
 तामस्मदर्थे युष्माभि याचितव्यो हिमालय ।
 विक्रियायै न कल्पन्ते सम्बन्धा सदनुष्ठिता ॥ २९ ॥
 उन्नतेन स्थितिमता धुरमुह्वहता भव ।

प्रहृतिम पुत्रोत्पादनम् प्रतिधाचित । याचतेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्त ॥ २७ ॥

अत इति । अत सुरप्राथितत्वाद्धेतो आत्मजन्मनेपुत्राय पत्रमुत्पादयितुम् इत्यर्थः । क्रियार्थोपपदस्य' इत्यादिना चतुर्थी । पार्व्वतीम यजमान यथा 'पुयजो शानन' इति शाननप्रत्यय । हविर्भोक्तु अग्ने उत्पत्तये अरणिम अग्निमन्यनदारुविशेषम इव । 'निर्मन्थदारुणि त्वरणिहयो इत्यमर । आहर्तुम सग्रहीतुम इच्छामि ॥ २८ ॥

तामिति । अस्मदर्थे अस्मत्प्रयोजने निमित्ते सति युष्माभि ताम पार्व्वतीम हिमालय हिमवान याचितव्य । याचेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि तव्यप्रत्यय । आवश्यकञ्चैतदित्याह, सङ्गि सत्पुरुषे अनुष्ठिता सङ्गटिता सम्बन्धा यौनादय विक्रियायै वैकल्योत्पादनाय न कल्पन्ते न पर्याप्नुवन्ति, न समजा इत्यर्थः । अलमर्थयोगाच्चतुर्थी ॥ २९ ॥

न चाह लौल्यात स्त्रियमिच्छामि किन्तु देवोपकाराय यद्येव निखिलदेवेषु विद्यमानेषु हिर्मागरे शिलानूतस्य कन्या परिणयेच्छा कथमित्युक्ते स एव मे ज्ञाथ्यसम्बन्धोऽत्रभवान हिमवानित्याह, उन्नतेनेति । उन्नतेन प्राशुना प्रसिद्धेन च स्थितिमता प्रतिष्ठावता भव धरम भारम् उह्वहता निर्वाह

तेन योजितसम्बन्धं वित्तं मामप्यवञ्चितम् ॥ ३० ॥

एव वाच्यं स कन्यार्थम् इति वो नोपदिश्यते ।

भवत्प्रणीतमाचारम् आमनन्ति^१ हि साधवः ॥ ३१ ॥

आर्याप्यहन्वती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।

प्रायेणैवविधे कार्ये पुरन्धीणा प्रगल्भता ॥ ३२ ॥

तत् प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।

केन इत्यर्थं तेन हिमवता योजितं सङ्घटितं सम्बन्धं यौनसम्बन्धं यस्य तत् मामपि अवञ्चितम् अश्यामोहितम् वित्तं जानीत । विदं ज्ञाने इति धातोर्लोट् ॥ ३० ॥

तर्हि स किं वाच्यं इत्याशङ्क्याह एवमिति । कन्यार्थं कन्याप्रदानाय स हिमवान् एव वाच्य इति व युष्मभ्यम् न उपदिश्यते । कुत ? हि यस्मात् साधवः विदास भवद्भिः प्रणीतं स्मृतिरूपेण निबद्धम् आचारम् आमनन्ति उपदिशन्ति । न हि स्वयमुपदेष्टारं परोपदेशरूपे चन्ते इत्यर्थं ॥ ३१ ॥

आर्येति । आर्यां पूज्या अहन्वती अपि तत्र विवाहकाले व्यापारसाहचर्यं कर्तुम् अर्हति । तथाहि, प्रायेण प्राचुर्येण एवविधे कार्ये विवाहादिकार्ये दुर्घटे इत्यर्थं, पुरन्धीणा कुटुम्बिनीनाम् । 'स्यात् तु कुटुम्बिनी पुरन्धि' इत्यमरः । प्रगल्भता चातुर्यम् । स्त्रीप्रधानेषु कालेषु स्त्रीणामेव घटनापाठवम् इति भावः ॥ ३२ ॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् औषधिप्रस्थं नाम हिमवत्परं हिमवन्नगरं सिद्धये कार्यं सिद्धयै प्रयातुं गच्छतः । अस्मिन् पुरोवर्तिनि महाकोशी नाम तत्रत्या काचित् नदी तस्याः प्रयाते भृगौ एव सा नदी यत्र पतति तस्मिन् इत्यर्थः ।

१ आमनन्ति । आङ्पूर्वात् प्राधातो कर्त्तरि लट् ।

महाकोशीप्रपातेऽस्मिन् सङ्गम पुनरेव न ॥ ३३ ॥

तस्मिन् सयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।

जहु परिग्रहव्रीडा प्राजापत्यास्तपस्विन ॥ ३४ ॥

तत. परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।

भगवानपि सम्प्राप्त प्रथमोद्दिष्टमास्यदम् ॥ ३५ ॥

ते चाकाशमसिंश्यामम् उत्पत्य परमर्षय ।

आसेदुरोषधिप्रस्थ मनसा समरंहस २ ॥ ३६ ॥

‘प्रपातस्वतटो भृगु इत्यमर । न अस्माक पन सङ्गम
अस्तु इति शेष, भवत्समागम प्रतिपालयन्नहमिहव निवत्स्यामि
इत्यथ ॥ ३३ ॥

तस्मिन्निति । सयमिना योगिनाम् आद्ये तस्मिन् ईश्वरे
परिणयोन्मुखे विवाहोत्सुके जाते सति प्रजापते इमे प्राजा
पत्या ब्रह्मपत्ना इत्यर्थ, तपस्विन मुनय परिग्रहे पत्नीभि
व्रीडा गाहस्थानिमित्ताम इत्यर्थ । ‘पत्नीपरिजनादानमूल
शापा परिग्रहा’ इत्यमर । जहु तत्यजु । जहातेलिटि
रूपम् । न हि समानगुणदोषेषु व्रीडागमोऽस्ति इति भाव ॥ ३४ ॥

तत इति । तत अनन्तर मुनिमण्डल मुनिसमूह पर-
मम् इति उक्त्वा ओम् इति उक्त्वा अनुमन्य इत्यर्थ । ‘अथय
मेतत् ‘ओमेव परम मतम्’ इत्यमर । प्रतस्थे भगवान ईश्वर
अपि प्रथमोद्दिष्ट पूर्वसङ्कतितम् आस्यद स्थान महाकोशी
प्रपात सम्प्राप्त ॥ ३५ ॥

त इति । मनसा समरंहस मनस्तुल्यवेगा ते परमर्षयश्च
पूर्वश्लोकोक्तेश्वरसमक्षयार्थश्चकार । असिवत् श्याम नीलम्

१ रुचमिना सखस मनस समाधि च विद्यते येषा ते तेषाम् ।

२ सम रङ्ग येषां ते ।

अलकामतिवाह्यैव वसति वसुसम्पदाम् ।
 स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वैवोपनिवेशितम् ॥ ३७ ॥
 गङ्गास्रोत परिच्छिन्न वप्रान्तज्वलितौषधि ।
 वृहन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम् ॥ ३८ ॥
 जितसिंहभया नागा यत्राश्रया विलयोनय ।

आकाश ख प्रति उत्पत्य ओषधिप्रस्थ हिमवत्पुर आसदुः
 सद्य प्रापु इत्यर्थ ॥ ३६ ॥

इत पर दशभि लोके ओषधिप्रस्थमेव वर्णयति, अलका
 मिति । वसुसम्पदा धनसमृद्धोना वसति स्थानम् अलका
 कुबेरनगरीम अतिवाह्य परिच्छिद्य इति यावत् उप
 निवेशितम् इव स्थित तथा स्वर्गस्य अभिष्यन्द अतिरेक अति
 रिक्तजन इति यावत् तस्य वमन नि शारण कृत्वा उपनिवे
 शितम् इव स्थितम् । उभयत्रापि कौटिल्य , 'भूतपूज्यमभूतपूज्य
 वा जनपद परदेशापवाहेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत
 इति । अलकामरावत्यतिशयितसमृद्धिकम् इत्यर्थ ॥ ३७ ॥

गङ्गेति । गङ्गाया स्रोतोभि प्रवाहै परिच्छिन्न परि-
 वेष्टित तैरेव सपरिखम् इत्यर्थ , वप्र चय प्राकारचैत्यम् इति
 यावत् । 'स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्' इत्यमर । तस्य अन्त मध्ये
 ज्वलिता प्रकाशमाना ओषधय यस्य तत तथोक्त ज्वलितौ
 षधित्वात् रात्रिषु सञ्चारिणा दीपनिरपेक्षम् इत्यर्थ , वृहन्
 विपल मणिशिलाना माणिक्याना साल प्राकार यस्य तत्
 तथोक्तम् । 'प्राकारो वरण साल' इत्यमर । अत एव गुप्तौ
 अपि सवरणे अपि मनोहरम् अकृत्रिमदुर्गसंवरणम् इति
 भाव ॥ ३८ ॥

जितेति । यत्र परे नागा गजा जित सिंहेभ्य भय ये

यत्ना किंपुरुषा पौरा योषितो वनदेवता ॥ ३९ ॥
 शिखरासक्तमेघा^{नी}ना व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् ।
 अनुगर्जितसन्दिग्धा १ करणैर्मु^रजस्वना ॥ ४० ॥
 यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपाशुकै ।

त तथोक्ता सिंहाधिकबला इत्यथ । नाथस्तु 'पद तुषारस्फुति
 धौतरक्तम्' इत्येतद्विरोधभयात् वीतवीतभया इति पपाठ ।
 तथा न भेत्य तत्र वनगजाना सिंहहतत्वाभिधानात् अत्र तु
 ओषधिप्रस्थगजाना हिमवन्महिम्ना सिंहतिरेकसम्भवेनाविरो
 धादिति । वीतवीतेति पाठे वीत विगत वीतात् पादाङ्गकम्भभा
 भय येषां ते तथोक्ता स्वभावविनीता इत्यर्थ । 'पादकर्म्म द्युत
 प्रोक्त यातमङ्गुशवारणम् । उभय वीतमाख्यातम्' इति यादव ।
 अत्रा विलयोनय विलसम्भवा अन्यत्र तु न तथेति वैचित्र्यम् ।
 उक्त च, 'अमृताद् बाष्पतो वक्त्रे वेदेभ्योऽण्डाच्च गर्भत । सान्धो
 हयानामुत्पत्ति सप्तधा परिकीर्त्तिता ॥' इति । यत्रा
 प्रसिद्धा किंपुरुषा किन्नराश्च पौरा पुरजना वनदेवता एव
 योषित न तु मानय्य इत्यर्थ ॥ ३९ ॥

शिखरेति । यत्र पुरे शिखरेषु आसक्ता मेघा येषां तेषां
 वेश्मना सम्बन्धिन अनुगर्जितानि प्रतिगर्जितानि ते
 सन्दिग्धा मुरजस्वना करणै तालव्यवस्थापकै ताडनविशेषै ।
 तद्गुक्त राजकन्दर्पेण शृत्यवादिवगीताना प्रयोगवशमेदिनाम् ।
 सस्यान ताडन रोध करणानि प्रचक्षते ॥ इति । व्यज्यन्ते
 स्फुटोक्रियन्ते ॥ ४ ॥

यत्रेति । यत्र नगरे विलोलानि चञ्चलानि विटपेषु

१ अनुगर्जितै सन्दिग्धा जनितसन्देहा उभयो सादृश्यातिशयात्
 इति भाव । ॥

हृद्यन्त्रपताकाश्री. अपौरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥

यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।

ज्योतिषा प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥ ४२ ॥

यत्रोपधिप्रकाशेन नक्त दर्शितसञ्चरा ।

अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिका ॥ ४३ ॥

यौवनान्तं वयो यस्मिन् नान्तक कुसुमायुधात् ।

अशुकानि येषां ते कल्पद्रुमै एव अपौरादरेण पौरादर विना

एव निर्मिता अथत्नसिद्धा इत्यर्थं गृहेषु यानि यन्त्राणि

आधारदाहूणि तेषु पताका तासां श्री सम्भवति इति शेषः ।

तत्र लम्बाम्बरा कल्पद्रुमा एव वैजयन्तीति सम्भाव्यन्ते

इत्यर्थं ॥ ४१ ॥

यत्नेति । यत्र पुरे नक्त रात्रौ स्फटिकहर्म्येषु आपान-
भूमिषु पानगोष्ठीप्रदेशेषु ज्योतिषा नचत्राणां प्रतिविम्बानि
उपहारता पश्योपहारत्व मौक्तिकोपहारत्व वा प्राप्नुवन्ति ॥ ४२ ॥

यत्नेति । यत्र पुरे दुर्दिनेषु मेघाच्छन्नदिवसेषु नक्तम
ओषधीनां तृणज्योतिषा प्रकाशेन सञ्चरन्त एभि इति सञ्चरा
पन्थान । 'गोचरसञ्चर' इत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातः ।

दर्शितसञ्चरा प्रकाशितमार्गा अभिसारिका कान्तार्थिन्यः ।

'कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केत साभिसारिका' इत्यमरः ।

तमिस्राणां तमसाम् । कृद्योगात् कम्पणि षष्ठी । अनभिज्ञा

स्तमासि नाभिजगन्ति इत्यर्थं ॥ ४३ ॥

यौवनेति । यस्मिन् पुरे वयं यौवनान्तं यौवनावधिकं

१ न अभिजानन्ति या ता अनभिज्ञा । जानाते कर्त्तरि ष् ।

तमिस्राणांमिति कृद्योगे कम्पणि षष्ठी ।

२ यौवनम अन्त अवधि यस्य ततः ।

रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा सञ्जाविपर्यय ॥ ४४ ॥

भ्रूभेदिभि र सकम्पौष्ठै ललिताङ्गुलितर्जनै ।

यत्र कोपै कृता, स्त्रीणाम् आप्रसादाधिनि, प्रिया, ॥४५॥

सन्तानकतरुच्छाया-सुप्तविद्याधराध्वगम् २ ।

यस्य चोपवन वाह्य गन्धवद्गन्धमादनम् ॥४६॥ (कलकभ)

सर्वेऽप्यजरा इत्यर्थं तथा कुसुमायधात कामात अन्य इति शेष अन्तक मृत्यु न अस्ति इति शेष विरहिणा तादृग द् खोत्पादकत्वादनकत्व पचार । काम विना मृत्युर्नास्ति इत्यर्थ, अत एव ततकार्यभूतमरणाभाव इत्याशयेनाह रतीति । रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा सुप्ति एव सञ्जाविपर्यय चेतनापगम न तु तीव्रनिद्रारूप इत्यर्थ । अत्रत्या सर्वे अजरामरा इति श्लोकतात्पर्यार्थ । अन्तयति अन्त करोति अन्तक । अन्तयतेस्तत्करोतीति एव तात एवुत्प्रत्यय ॥ ४४ ॥

भ्रूभेदिभिरिति । यत्र पुरे प्रिया युवान भ्रूभेदिभि भ्रमद्भ्रवद्भि सकम्पा ओष्ठा येषु ते ललितानि अङ्गुलितर्जनानि येषु ते स्त्रीणां कपे मानास्यै आप्रसादार्थिन आप्रसाद प्रसादपर्यन्तम अर्थिन याचका कृता न तु शत्रुकोपे इति भाव ॥ ४५ ॥

सन्तानकेति । किं च इति चार्थ । सन्तानकतरो ह्याथासु सुप्ता विद्याधरा देवताविशेषा ते एव अध्वगा यस्मिन् तत तथोक्त गन्धवत गन्धाश्च गन्धमादन नाम गिरि यस्य पुरस्य वह्निर्भव वाह्यम उपवनम आराम । अत्र 'गन्धवद्गन्धमादनम इति आगन्तुक पाठ । प्राचीनपाठस्तु 'सुगान्धर्गन्धमादन

१ भ्रूवा भेद भङ्ग विद्यते येषु ते तै ।

२ अध्वगा अध्वनि गच्छन्ति ये ते अध्वगा । गच्छते ड ।

अथ ते मनयो दिव्या प्रेक्ष्य हैमवत पुरम् ।
 स्वर्गाभिसन्धिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥ ४७ ॥
 ते सद्गानि गिरेर्वगात् उन्मुखद्वास्थवीक्षिता १ ।
 अवतरुर्जटाभारैः लिखितानलनिश्चलै २ ॥ ४८ ॥

इति पुलिङ्गान्त । अत एव क्षीरस्वामिना गन्धमादनमन्ये चेत्त्यत्र
 गन्धेन मादयतीति गन्धमादन इति व्याख्याय प्रयोगे च पुलिङ्गता
 दृश्यते इत्याशयेनोक्तम्, 'सुगन्धिगन्धमादन' इति कालिदास
 न्ति । सन्नानकतरुच्छायेत्यत्र पर्व्वपदार्थबाहुल्यसम्भवेऽपि श्लभ
 च्छायम् इत्तच्छायमितिवत् समर्थच्छायानिष्यत्तेस्तदपेक्षाभावात्
 'हायाबाहृल्ल्ये इति नपुंसकत्वनास्तीत्यनुसन्धेयम् ॥ ४६ ॥

अथेति । अथ ते दिवि भवा दिव्या मनय हैमवत
 इदं हैमवत पुरं प्रेक्ष्य स्वर्गाभिसन्धिना स्वर्गादेशेन यत् सुकृत
 ज्योतिष्टोमादि अनष्टान तत् स्वर्गाभिसन्धिसुकृतं वञ्चना
 प्रतारणाम इव मेनिरे । हैमवन्नगरमत्रेक्ष्य स्वर्गस्थं पण्यफलत्वं
 वन्ता वेदेन वयं विप्रलब्धा इत्यर्थं स्वर्गादतिरमणीयम् इति
 भावः ॥ ४७ ॥

त इति । लिखितानलनिश्चलैः चित्रगनज्वलननिष्यन्दै
 इति वेगप्रकर्षोक्तिः । जटाभारैः उपलक्षिता ते मनय द्वारि
 तिष्ठन्ति इति द्वास्था द्वारपालका । 'प्रतीहारे द्वारपाल
 दा स्थ द्वास्थित दर्शयका' इत्यमरः । उन्मुखे ऊङ्मुखे द्वास्थौ
 वोक्षिता सन्त न तु विनिवारिता इत्यर्थं, गिरे हैम
 वत सद्गानि वेगात् अवतरु अवतीर्णवन् ॥ ४८ ॥

१ द्वास्था द्वारि तिष्ठन्ति ये ते द्वास्था । तिष्ठते क्त्वरि ड ।

२ लिखिता अनला इव निश्चला तैः ।

गगनादवतीर्णा सा यथावृद्धपुरसरा ।
 तोयान्तर्भास्कुरालीव रेजे मुनिपरम्परा ॥ ४९ ॥
 तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्ययौ गिरि ।
 नमयन् सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुन्धराम् ॥ ५० ॥
 धातुताम्राधर प्राशु देवदारुवृद्धज ।
 प्रकृत्यैव शिलोरस्क सुव्यक्तो हिमवानिति ॥ ५१ ॥

गगनादिति । गगनात् अवतीर्णा अवरूढा यथावृद्ध
 वृद्धानुक्रमेण स्थिता पुरसरा अयेसरा यस्या सा तथोक्ता ।
 अनुपसञ्जनाधिकारान्न डोप् । सा मुनिपरम्परा मुनिपत्ति,
 तोयान्त तोयाभ्यन्तरे भास्कुराली प्रतिविम्बितार्कपङ्क्ति इव,
 रज । एतेन मनीना तेजस्वित्वेऽपि सखसन्दर्शन सूचयति ।
 भास्कुराणा भृयिष्ठत्वसम्भावनार्थं तोयान्तरित्युक्तम् । अत एव
 बहवसिद्धिश्च ॥ ४९ ॥

तानिति । गिरि हिमवान अर्घ्यम् अर्घ्याय जलम्
 आदाय सारगुरुभिः अन्तसारदुर्भरे पादन्यासैः वसुन्धरा
 नमयन् अध प्रापयन् अर्घ्यम् अहन्ति इति अर्घ्यान पूज्यान ।
 णाडादित्वाद् यप्रत्यय । तान् मुनीन् दूरात् प्रत्युद्ययौ ॥ ५० ॥

सम्प्रति हिमवन्तमेव जङ्गमस्थावररूपहयसाधारणैर्विशि
 षण्णैर्विशिनष्टि, धात्विति । धातुवत् ताम्र अधर यस्य स
 तथोक्त, अन्यत्र धातु एव ताम्र अधर यस्य, प्राशु उन्नत,
 उभयत्रापि समानम् । देवदारुवत् वृहन्तौ भुजौ यस्य स
 तथोक्त, देवदारुव एव वृहन्तौ भुजौ यस्य इति अन्यत्र
 प्रकृत्या स्वभावेन एव शिलावत् उर यस्य स शिलोरस्क
 शिला एव इति अन्यत्र । 'उर प्रभृतिभ्य कप्' इति कप् ।
 अत हिमवान इति सुव्यक्त । वर्त्तमाने क्त । सस्य स एवाय
 हिमवानिति तद्वर्णप्रत्यभिज्ञातात्पर्यधारित इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विधिप्रयुक्तसत्कारैः^१ स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।
 स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्माभिः^२ ॥ ५२ ॥
 तत्र वेत्रासनासीनान्^३ कृतासनपरिग्रहः ।
 इत्युवाचेश्वरान् वाच प्राञ्जलिभूधरेश्वरः^४ ॥ ५३ ॥
 अपमेघोदयपू वर्षम अदृष्टकुसुमं फलम् ।

विधीति । स हिमवान् विधिना शास्त्रेण प्रयुक्तसत्कारैः
 कृतार्चनैः शुद्धकर्माभिः अदृष्टचरितैः शुद्धान्तप्रवेशार्हैः इत्यथ
 तं मनिभिः स्वयं मार्गस्य दर्शयति इति दर्शकं दर्शयिता
 सन् । पश्यतेर्णन्तात् एतुलप्रत्ययः । शुद्धान्तम अन्तं पुरम् आक्र-
 मयामास प्रवेशयामास इत्यर्थः । अत्र क्रमेण गत्यर्थत्वात् 'गति-
 वद्धि' इत्यादिना तेरित्यस्य न कर्मात्वम् ॥ ५२ ॥

तत्रेति । तत्र शुद्धान्ते वेत्रासनासीनान् वेत्रं लताविशेषं
 वेत्रमथविष्टरोपविष्टान् ईश्वरान् प्रभून् भूधरेश्वरं हिमवान्
 कृतासनपरिग्रहं उपविष्टं सन् इत्यर्थं प्राञ्जलिं कृताञ्जलिं
 सन् इति एव वाचम् उवाच ॥ ५३ ॥

अपेति । अतर्कितोपपन्नम् अविचारितम् एव उपगतम्
 अत्यन्तासम्भावितम् इत्यर्थः, व यस्माकं दर्शनम अपमेघोदय
 वर्षम अनभ्रा वृष्टिं तथा अदृष्टं कुसुमं यस्य तत् तथोक्तं फलं
 च तत मे प्रतिभाति अतिदुर्लभलाभं सवृत्तं इत्यर्थः । अत्र
 मेघोदयकुसुमरूपकारणयोरेभावेऽपि वर्षफलरूपकार्ययोरुद-

१ विधिना प्रयुक्तं सत्कारं येषां ते ते ।

२ शुद्धं निष्कलं कर्म येषां ते ते ।

३ वेत्रामनेष आसीनाः । आसधातो कत्तरि शानवः ।

४ प्राञ्जलिं प्रवृद्धं अञ्जलिं येन सः । मध्यपदलोपी समामः ।

५ उपगतं मेघस्य उदयं यस्मिन् ततः ।

अतर्कितोपपन्नं व दर्शनं प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥
 मूढं बुद्धमिवात्मानं हैमीभूतमिवायसम् ।
 भूमेर्दिवमिवारूढं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥ ५५ ॥
 अद्य प्रभृति भूतानाम् १ अधिगम्योऽस्मि शुद्धये ।
 यदध्यासितमर्हद्भिः तद्भि तीर्थं प्रचक्षते ॥ ५६ ॥
 अवैमि पूतमात्मानं ह्येनैव द्विजोत्तमा ।

याभिधानात् विभावना, मुनिदर्शनस्य विशिष्टवृत्तित्वेन च
 रूपणात् रूपकालङ्कारश्च इत्युभयो मसृष्टि ॥ ५४ ॥

मूढमिति । भवदनुग्रहात् आत्मानं मा मूढं बुद्धिमिवाकृतं
 च दूढम् इव मूढो भूत्वा यं बुद्धवान् तस् इव । कर्त्तरि क्त ।
 आयसम् अयोविकारं हैमीभूतम् आयसत्वं विहाय सौवर्णत्वं
 प्राप्तिव इत्यर्थः । भूमे भूलोकात् दिव स्वर्गम आरूढम् इव
 मन्ये ज्ञानरूपस्थानानि अद्य मे परमुत्कथन्ते इति भावः ॥ ५५ ॥

अद्येति । अद्य प्रभृति इत आरभ्य भूतानां प्राणिनां
 शुद्धये अभिगम्य अस्मि शुद्ध्यर्थिना तीर्थभूतोऽस्मि इत्यर्थः ।
 भवदागमनात् इति शेषः । हि यस्मात् यत् अर्हद्भिः सद्भिः
 अध्यासितम् अधिष्ठितं जृष्टम् इति यावत् तत् तीर्थं प्रचक्षते ।
 निपानागमयोस्तीर्थमृषिजष्टजले गुरौ इत्यमरः ॥ ५६ ॥

अवैमीति । हे द्विजोत्तमा । आत्मानं मा ह्येन एव पूतं
 मूढम् अवैमि अवगच्छामि । केन ह्येन ? मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन
 मन्दाकिनीपातेन, व युष्माक धौतयो क्षालितयो पादयो
 अभ्यसा च । अत्र गङ्गाजलवत् पादाभ्यस पावनत्वमित्यौपम्य

१ भूतानामिति कद्योमे कर्त्तरि षष्ठी ।

२ कथयन्ति ।

मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाभसा१ च व ॥ ५७ ॥
 जङ्गमं प्रैष्यभावे व स्थावर चरणाङ्कितम् ।
 विभक्तानुग्रहं२ मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः ॥ ५८ ॥
 भवत्सम्भावनोत्थाय३ परितोषाय मूर्च्छते ।
 अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥
 न केवल दरीसस्थ४ भास्वता दर्शनेन व ।

गम्यते तच्च प्रस्तुताप्रस्तुतयोरिति दीपकालङ्कार । 'प्रिय प्रिय
 तराख्यानम् इति लक्षणात् प्रियोऽलङ्कार इति केचित् ॥ ५७ ॥

जङ्गममिति । हे मुनय । द्विरूप जङ्गमस्थावरात्मकत्वात्
 द्विप्रकारकम् अपि मे वपुः विभक्तानुग्रहं विभज्य कृतप्रसाद
 मन्ये । कुत ? जङ्गम वपुः व यन्नाक प्रैष्यभावे कैङ्कर्यं स्थितम्
 इति शेष । प्रादूहोढोढोषेषु वृद्धिर्वक्तव्या' इति वृद्धिः ।
 'नियोज्यकिङ्करप्रेष्यभुजिष्यपरिचारका' इत्यमरः । स्थावर
 वपुः चरणाङ्कितम् अथमेव हि गृहाननग्रहो दासजनस्य यत्
 कर्मसु नियोजनं मूर्ध्नि पादन्यासश्च इति तात्पर्यार्थः ॥ ५८ ॥

भवदिति । व्याप्ता दिगन्ता ये तानि व्याप्तदिगन्तानि
 महान्त्यपि इत्यर्थः मे मम अङ्गानि भवत्सम्भावनोत्थाय यन्न
 दनुग्रहजन्याय मूर्च्छते व्याप्नुवते परितोषाय न प्रभवन्ति न
 पर्याप्नुवन्ति । अलमथयोगाच्चतुर्थी । यथा महतस्त्वपि मद्गा
 तेषु न माति तथा मे हर्षो वर्द्धते इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

नेति भास्वता तेजस्विना विवस्वता च युष्माकं दर्शनेन

१ धौत धावधातो सकम्पकात् प्रचालनाधात् कम्पणि क्त ।

२ विभक्त अनुग्रह यस्य तत् ।

३ भवता सम्भावन तेन उत्तिष्ठति य स तस्मै ।

४ दरीष सन्निष्ठते यत् तत् । स्थाधातो क्त्वरि ड ।

अन्तर्गतमपास्त मे रजसोऽपि पर तम ॥ ६० ॥
 कर्त्तव्य वो न पश्यामि स्याच्चेत् कि नोपपद्यते ।
 मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिह ॥ ६१ ॥
 तथापि तावत् कस्मिञ्चित् आज्ञा मे दातुमर्हथ ।
 विनियोगप्रसादा हि किङ्करा प्रभविष्णुषु ॥ ६२ ॥

कुर्वन्व दरीसख्य गुहागत तम ध्वान्तरूपम् एव न अपास्त
 किन्तु मे अन्तर्गतम अन्तरात्मगत रजस रजोगुणात् परम
 अनन्तर तम अज्ञानरूपम् अपि अपास्तम, रजसु पादन्यासै
 रेवापास्तम् इति भाव । प्रसिद्धै भास्वद्भि वाह्य तम अपा
 स्यते एभिस्त्वन्तरमपि इति व्यतिरेकी व्यज्यते ॥ ६० ॥

कर्त्तव्यमिति । कर्त्तव्य कार्यं व युष्माकं न पश्यामि
 निस्पृहत्वात् इति भाव । अथ स्यात् चेत् विद्येत यदि कि न
 उपपद्यते ? कि नाम न सम्भवति सर्व्वं सुलभमेव इत्यथ अथ
 वा किमत्र प्रयोजनचिन्तयेत्याह मत्पावनाय मच्छोधनाय
 एव भवताम् इह विषये प्रस्थानम् इम देशम् उद्दिश्य इद
 प्रयाणम् इत्यर्थं मन्ये तर्कयामि ॥ ६१ ॥

तथापीति । तथापि भवता निस्पृहत्वेऽपि कस्मिञ्चित्
 कर्मणि इति शेष आज्ञाम् इद कुर्व इति आदेश तावत्
 दानी मे मद्दातुम अर्हथ मदनुग्रहबुद्ध्या इति भाव । हि
 यस्मात् किङ्करा भृत्या प्रभवन्ति इति प्रभविष्णुषु प्रभुषु विषये
 'भुवश्च' इति इष्णुच्प्रत्यय विशेषणं विनियोग विनियोग
 प्रेषणम् एव प्रसाद अनुग्रह चेष्वा ते तथोक्ता अथवा
 स्वस्वामिभावो निष्फल इति भाव ॥ ६२ ॥

एते वयममी दारा १ कन्येय कुलजीवितम् ।
 ब्रूत येनात्र व कार्यम् अनस्था वाह्यवस्तुषु ॥ ६३ ॥
 इत्यूचिवास्तमेवार्थ २ गुह्यामुखविसर्पिणा ।
 द्विरिव३ प्रतिशब्देन व्याजहार हिमालयः ॥ ६४ ॥
 अथोद्गिरसमग्रण्यम् उदाहरणवस्तुषु ।

एत इति । किं बहुना एते वयम, अमी दारा इय कुलस्य
 जीवित प्राणभूता परमप्रेमास्पदम् इत्यर्थं कन्या, अत्र एषा
 मध्य येन जनेन व कार्यं प्रयोजनं ब्रूत तम् इति शेषं येन
 सोऽपि दीयते इति भावः । रत्नहिरण्यादिकं तु न मे गण्यं
 सित्याह, वाह्यवस्तुषु कनकरत्नादिषु अनास्था अनादरः ।
 प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इत्यते । अदेयं न किञ्चिदस्ति
 इति भावः ॥ ६३ ॥

इतीति । इति ऊचिवान उक्तवान् । वचे कसुप्रत्ययः ।
 हिमालय हिमवान् गह्वाना मुखेषु विवरेषु विसर्पति इति
 तथोक्तेन प्रतिशब्देन तम एव पूर्वाक्तम एव अर्थं द्वि हि वारमः ।
 द्विविचतुर्भ्यं सुच् इति सुच्प्रत्ययः । व्याजहार बभाषे ॥ ६४ ॥

अथेति । अथ अनन्तरम ऋषय उदाहरणानि कथा
 प्रसङ्गा ते एव वस्त्वनि अर्था तेषु अग्र नयति इति अग्रणी
 तम अग्रण्यं प्रगल्भम् सत्सूहिष' इत्यादिना क्विप्, 'अग्र
 यामाभ्या नयतेरिति वक्तव्यम्' इति णत्वम् । अद्गिरस नाम

१ ट २ शब्द स्त्रीवाचकोऽपि नित्यपुनिङ्ग नित्यवहुवचनान्तश्च आभि
 धानिकः ।

२ ऊचिवान् । वचधातो क्त्वरि अतीते कश्च ।

३ द्वौ वारौ इति द्वि ।

ऋषयो नोदयामासु प्रत्युवाच स भूधरम् ॥ ६५ ॥
 उपपन्नमिदं सर्व्वम् अतः परमपि त्वयि ।
 मनस शिखराणाञ्च सदृशी१ ते समुन्नति ॥ ६६ ॥
 स्थाने त्वां स्थावरात्मान विष्णुमाहुस्तथा२ हि ते ।
 चराचराणा भूताना कुक्षिराधारतां गत ॥ ६७ ॥

ऋषि नोदयामासु प्रतिवक्तुं प्रेरयामासु । स अङ्गिरा भूधर
 ऋषिमुवाच ॥ ६५ ॥

उपपन्नमिति । इदम् 'एते वयममी दारा' इत्या
 द्यक्तं सर्व्वम् अतः परम अतः अधिकम् अपि त्वयि उपपन्न
 प्रज्यते तथाहि, ते मनस शिखराणां च समुन्नति सदृशी
 शिखराणीव मनः महोन्नतम् इत्यर्थः । किं नाम दुष्कर
 मुन्नतचित्तानाम् ? इति भावः । प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्मनः शिख
 रयोरीपयस्य गम्यत्वाद् दीपकालङ्कारः ॥ ६६ ॥

स्थान इति । त्वां स्थावरात्मानं स्थावररूपिणं विष्णुम्
 आहुः 'स्थावराणां हिमालयः' इति गीतावचनात् । स्थाने
 युक्तम् । युक्तार्थे अन्यथमेतत् । युक्ते हे साम्प्रतः स्थाने इत्य
 मरः । तथाहि, ते तव कुक्षि चराचराणां जङ्गमस्थावर
 रूपिणा भूतानां पृथिव्यादीनाम् आधारतां गतः, तवैव विष्णो
 कुक्षिरेवभूत इति भावः ॥ ६७ ॥

१ समाना इ- वृणते या सा सदृशी । समानशब्दपूर्व्वान् वृणधायो
 ० समानशब्दस्य स आदेशः, स्त्वात्वादीप् ।

२ -वेणि व्याप्नोति यः स विष्णुः । विष्धायो ह्यदिगन्धीयात्
 त्तरि क्तः ।

गामधास्यत् कथं नागं मृणालमृदुभिः १ फणैः ।
 आ रसातलमूलातरं त्वम् अवालम्बिष्यथा न चेत् ॥ ६८ ॥
 अच्छिन्नामलसन्तानो समुद्रोर्म्यनिवारिता ।
 पुनन्ति लोकान् पुण्यत्वात् कीर्तय सरितश्च ते ॥ ६९ ॥
 यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिन ।

गामिति । नागं शेषादि मृणालमृदुभिः विसकोमले
 फणैः गा भव कथम् अधास्यत् धारयेत् त्वम् आ रसातल-
 मूलात् पातालपथ्यन्तम् । विकल्पादसमासः । न अवालम्बि-
 ष्यथा चेत् पादैर्नावालम्बेया यदि तदवलम्बनादेव भुजग-
 राजोऽपि भुव विभर्त्ति इत्यर्थः । अत्र क्रियातिपत्यभावात्
 लुङ्प्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ६८ ॥

अच्छिन्नेति । अच्छिन्ना अवच्छिन्ना अमलाश्च सन्ताना
 प्रवन्धा प्रवाहाश्च यासां ता तथोक्ता समुद्रोर्मिभिः अनि-
 वारिता पारगमनादन्त प्रवशाच्च इति भावः । ते तव कीर्तय
 सरितश्च गङ्गादयः पुण्यत्वात् पवित्रत्वात् लोकान् पुनन्ति
 पावयन्ति लोकपावनां खलु पुण्यश्लोका इति भावः । केवल-
 प्रकृतविषयसुखयोगितालङ्कारः ॥ ६९ ॥

यथेति । गङ्गा भागीरथी प्रभवत्यस्मात् इति प्रभव-
 तेन कारणेन परमे तिष्ठतीति परमेष्ठिनं विष्णोः । 'परमे-
 कित्' इति कितप्रत्ययः, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् इति अलुक्-
 'परमे वर्हिदिव्यग्निभ्य स्थ इति षत्वम् । पादेन कारणेन यथा
 एव श्लाघ्यते प्रशंस्यते तथा एव द्वितीयेन प्रभवेण उच्चिरसा

१ मृणालानि इव मृदूनि ते ।

२ आरसातलमूलात् रसादां पृथिव्या तर्जं तस्य मूलं तस्मात् ।

प्रभवेण द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥ ७० ॥

तिर्य्यगूर्द्धमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरे ।

त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत् स तु स्वाभाविकस्तव ॥ ७१ ॥

यज्ञभागभुजां मध्ये पद्मात्स्थुषां त्वया ।

उच्चैर्हिरण्यं शृङ्ग सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥ ७२ ॥

त्वया स्नायते, हरिचरणवत् तीर्थस्यापि तीर्थभूतस्त्वम् इति भावः ॥ ७० ॥

तिर्य्यगिति । तिर्य्यक् ऊर्द्धम् अधस्ताच्च व्यापक सर्व्वव्यापा इत्यर्थः, महिमा महत्त्व हरे विष्णो विषु विक्रमेष उद्यतस्य मत आसीत्, त्रिविक्रमोद्यतस्यापि कदाचिदेव न तु सर्व्वदा इत्यर्थः । तव तु व्यापको महिमा स्वाभाविक नित्यसिद्ध इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

यज्ञेति । यज्ञभागभजाम इन्द्रादीना मध्ये पद्मं आतस्थुषा निहितवता त्वया उच्च उन्नत हिरण्यस्य विकार हिरण्यधम् । 'दाण्डिनायनहास्तिनायन' इत्यादिना निपातनात् साधु । सुमेरो शृङ्ग शिखर प्राधान्यं च ध्वन्यते । 'शृङ्ग प्राधान्यसान्त्वोच्च' इत्यमरः । वितथीकृत व्यथीकृत तस्य यज्ञ भागाभावात् इति भावः । अस्य तु तत्सङ्गवे प्रमाणम् 'हिमवतो हस्ती' इति अति ॥ ७२ ॥

परा किं भगवान् विष्णु वामनरूपी छद्मना दैत्यराज बलि विपादपरिमिता भूमि ययाचे । दत्ता च सा तस्मै प्रतारिणेन दैत्यपतिना । अथ प्रकटितविश्वरूपेण चक्रिष्या ह्याभ्यामेव विक्रमाभ्या (पादाभ्या) त्रिभुवनानि व्यानशिर इति पौराणिको वार्त्ता ।

२ यज्ञस्य भागान् भुङ्क्ते ये ते तेधाम ।

३ आपूवात् स्थाधातो कर्त्तरि अतीते कसु ।

काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्व्वमर्पितम् ।
 इदं तु ते भक्तिनम्र सतामाराधन वपु ॥ ७३ ॥
 तदागमनकार्य्यं न शृणु कार्य्यं तवैव तत् ।
 श्रेयसामुपदेशात् २ तु वयमत्राशभागिन ॥ ७४ ॥
 अणिमादिगुणोपेतम् ३ असृष्टपुरुषान्तरम् ।
 शब्दमीश्वर इत्युच्चैः सार्द्धचन्द्रं विभर्त्ति यः ॥ ७५ ॥

काठिन्यमिति । भवता सर्व्वं काठिन्यम् अनम्रत्वम् इत्यर्थं
 स्थावरे स्थिरे काये शिलामये इत्यर्थं अपित न्यस्त सताम्
 अर्हताम् आराधन पूजासाधनं ते इदं वपुस्तु जङ्गमम् इत्यर्थं
 भक्तिनम्रं काठिन्यलेशोऽप्यत्र नास्ति अन्यथा नम्रत्वासम्भवात्
 इत्यर्थं तथा चासाधारण्यं ध्वन्यते ॥ ७३ ॥

तदिति । तत तस्मात् न अस्माकम् आगमनस्य काव्य
 प्रयोजनं शृणु तत काव्यं च तव एव न त्वस्माकमित्यवधार
 णार्थं एवकारः । वयं तु श्रेयसाम् उपदेशात् अत्र कार्य्यं अश
 भागिनं, त्वमेवात्र फलभाक् वयमपदेष्टार इति भावः ॥ ७४ ॥

कार्य्यमेवाह अणिमेत्यादिना, अणिमेति । यं शब्दं अणिमा
 दिगुणोपेतम् अणिमादिभिः अष्टभिः गुणैः वाच्यभूते उपेतम्
 अष्टैश्वर्य्यवाचकमित्यर्थं अत एव असृष्टं पुरुषान्तरं येन तत्तथोक्तं
 पुरुषान्तरस्य अनभिधायकं तस्यैव एवगणत्वात् इत्यर्थं
 उच्चैः परमम ईश्वर इति शब्दं निरूपणेश्वरशब्दम् इत्यर्थं
 सार्द्धचन्द्रम् अर्द्धचन्द्रयुक्तं अर्द्धचन्द्रञ्च इत्यर्थं विभर्त्ति ॥ ७५ ॥

१ ऋगतौ इति ऋधातोर्णिजन्तात् क ऋणि ऋत् ।

२ श्रेयसां साङ्गल्यकस्मिणाम् ।

३ अणिमादिगुणा अणिमा लघिमा प्राप्ति प्राकास्य महिमा तथा
 क्रेशिपञ्च वशित्वञ्च तथा कामावदायिता ॥ इति ।

कलितान्योऽन्यसामर्थ्ये पृथिव्यादिभिरात्मभिः ।
 येनेदं ध्रियते विश्वं धुर्यैर्यानमिवाध्वनि ॥ ७६ ॥
 योगिनो य विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्त्तिनम् ।
 अनावृत्तिभयं यस्य पदमाहुर्मनीषिण ॥ ७७ ॥
 स ते दुहितरं साक्षात् साक्षी विश्वस्य कर्मणाम् ।
 वृणते वरदं सन्मु अस्मात्संक्रामितैः पदैः ॥ ७८ ॥

कलितेति । येन शब्धना कलित धृतिसग्रहादिस्वस्वगुण-
 सम्पादितम् अन्योऽन्यसामर्थ्यं परस्परसहकाररूपं ये तथोक्ते
 स्वस्वरूपसामर्थ्यम् अन्योऽन्याधेयमेव इति भावः, पृथिव्यादिभि
 अत्मभि अष्टाभि मन्तिभि इत्यर्थ इदं व्यक्तं विश्वं, धुर
 वहन्ति इति धुर्यै अश्वैः । 'धुरो यद्भुक्तौ' इति यत्प्रत्ययः ।
 अध्वनि यान रथ इव, ध्रियते ॥ ७६ ॥

योगिन इति । योगिन अध्यात्मवेदिन क्षेत्राभ्यन्तर
 वर्त्तिन शरीरान्तश्चर सर्वभूतान्तर्यामिन परमात्मस्वरूपिणम्
 इत्यर्थं क्षेत्रं पत्नीशरीरयो' इत्यमरः । य शम्भु विचिन्वन्ति
 मृगयन्ते । मनीषिण विद्वांस यस्य शम्भो पद स्थानम् अवि
 द्यमानम् आवृत्ते पुनः संसारापत्ते भयं यत्र तत् यथाभूतम्
 आज्ञ ॥ ७७ ॥

स इति । विश्वस्य जगतः कर्मणा साक्षी द्रष्टा । 'साक्षाद्
 द्रष्टरि सन्नाथाम्' इति इतिप्रत्ययः । वरान द्रष्टान ददाति
 इति वरदं 'आतोऽनुपसर्गे ऋ' इति कप्रत्ययः । स पूर्वोक्त
 शम्भु अस्मात्संक्रामितैः पदैः अस्मासु निवशितैः वाक्यैः ते दुहि
 तरं साक्षात् वृणते अस्मान्मात्वेन स्वयमेव याचते इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तमर्हसि ।

अशोच्या हि पितु कन्या सङ्गर्तप्रतिपादिता ॥ ७९ ॥

यावन्त्येतानि भूतानि स्थावराणि चराणि१ च ।

मातरं कल्पयन्त्येनाम् ईशो हि जगत पिता ॥ ८० ॥

प्रणम्य श्रितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।

चरणौ रञ्जयन्त्वस्याः चूडामणिमरीचिभि २ ॥ ८१ ॥

उमा बधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् ।

तमिति । त शम्भु भारत्या वाचा अथम् अभिधेयम् इव,
सुतया दुहिता योक्तु सङ्गर्तयितुम् अर्हसि । अत्र वागर्थयो-
रूपमानत्वसामर्थ्यात् शिवयोर्नित्ययोगो विवक्षित इत्युक्त
'वागर्थीविव सम्पृक्तौ' इत्यत्रापि । तथाहि, सङ्गर्तं प्रतिपादितां
दत्ता कन्या पितु अशोच्या ॥ ७९ ॥

गणान्तरमप्याह यावन्तीति । स्थावराणि चराणि च
यावन्ति एतानि भूतानि सन्ति इति शेष सर्वाणि भूतानि
इत्यर्थ एना ते दुहितर मातर कल्पयन्त । हि यस्मात् ईश
जगत पिता, पित्रदारेषु मातृभावो न्याय्य इति भाव ॥ ८० ॥

प्रणम्यति । विबुधा देवा श्रितिकण्ठाय शिवाय प्रणम्य
तदनन्तर नीलकण्ठप्रणामानन्तरम् अस्या चरणौ चूडामणि
मरीचिभि रञ्जयन्तु ईश्वरपरिग्रहादखिलदेवतावन्द्या भवतु
इत्यर्थ ॥ ८१ ॥

उमेति । उमा बधू, भवान् दाता इमे वयं याचितार

१ चरन्ति यानि तानि चराणि जङ्गमानि ।

२ चूडामणिमरीचिभि चूडायाः ये मणय तेषा मरीचय किरणा

वर शम्भुरल क्षेप त्वत्कुलोद्भूतये विधिः१ ॥ ८२ ॥
 अस्तोतु स्वयमानस्य वन्द्यस्यानन्यवन्दिन ।
 सुतसम्बन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरु ॥ ८३ ॥
 एवं वादिनि देवर्षी पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
 लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ ८४ ॥
 शैल सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ॥

प्रार्थका, शम्भु वर बोढा, एष विधि एषा सामग्री त्वत्
 कुनस्य उद्भूतये उच्छ्रयाय अल पर्याप्तं हि । 'नमस्वस्ति
 स्वाहास्वधा' इत्यादिना चतुर्थी ॥ ८२ ॥

अस्तोतुरिति । स्वयम् अन्यस्तोता न भवति इति अस्तोतु
 किन्तु स्वयमानस्य सर्व्वस्तुत्यस्य वन्द्यस्य जगद्वन्द्यस्य स्वयम अन्य
 न वन्दते इति अनन्यवन्दिन विश्वगुरो देवस्य सुतासम्बन्ध
 विधिना यौनसम्बन्धाचरणेन गुरु भव । यो नान्य स्तौति न
 वन्दते तस्यापि त्व सुत्यो वन्द्यश्च इत्यहो तव भाग्यवत्ता
 इत्यर्थ ॥ ८३ ॥

एवमिति । देवर्षी अङ्गिरसि एव वादिनि सति पार्वती
 पितु पार्श्वे अधोमुखी सती लङ्कया इति शेष लीलाकमल
 पत्राणि गणयामास सम्बन्धौ लज्जावशात् कमलदलगणना
 व्याजेन हर्षं जगोप इत्ययं, अनेन अवहित्यास्य सञ्चारी भाव
 उक्त । तदुक्तम्, 'अवहित्या तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनम्
 इति ॥ ८४ ॥

शैल इति । शैल हिमवान् सम्पूर्णकाम अपि दात

१ अनुष्ठानम् ।

२ उत्पन्न एतदपश्यत ।

प्रायेण गृहिणीनेत्रा कन्यार्थेषु कुटुम्बिन ॥ ८५ ॥
 मेने मेनापि तत सर्व पत्यु कार्यमभीषितम् ।
 भवन्त्यव्यभिचारिण्य भर्तुरिष्टे पतिव्रता ॥ ८६ ॥
 इदमत्रोत्तर न्याय्यम् इति बुद्ध्या विमृश्य स ।
 आददे वचसामन्ते मङ्गलालङ्कृता सुताम् ॥ ८७ ॥
 एहि विश्वात्मने वत्से भिक्षासि परिकल्पिता ।

कृतनिश्चयोऽपि इत्यर्थः, मेनामुख्यम् उदेक्षत उचितोत्तर-
 जिज्ञासया इति भावः । तथाहि प्रायेण कुटुम्बिन गृहस्था
 कन्यार्थेषु कन्याप्रयोजनेषु गृहिणी एव नेत्र कार्यज्ञानकारण
 यथा ते तथोक्ता कलत्रप्रधानवृत्तय इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

मेने इति । मेना अपि पत्यु हिमालयस्य तत सर्वसु-
 अभीषित कार्यं मेने अङ्गीचकार । तथाहि, पति एव व्रत
 यासा ता भर्तु इष्ट अभीषिते न विद्यते व्यभिचार यासा
 ता अव्यभिचारिण्य भवन्ति भर्तृचित्ताभिप्रायज्ञा भवन्ति
 इति भावः ॥ ८६ ॥

इदमिति । स हिमवान् वचसाम् अन्ते मनिवाक्याव-
 माने अत्र मनिवाक्ये इदम् उत्तररत्नाके वक्ष्यमाण दानम् एव
 न्याय्य न्यायान् अनयेतम् उत्तरम् इति बुद्ध्या चित्तेन विमृश्य
 विचिन्त्य मङ्गलं यथा तथा अलङ्कृता मङ्गलालङ्कृता सुताम्
 आददे हस्ताभ्या जग्राह ॥ ८७ ॥

एहीति । हे वत्स । पुत्रि । एहि आगच्छ त्व विश्वात्मने
 शिवाय भिक्षा परिकल्पिता असि निश्चिता असि 'रत्नादि-
 स्तम्बपर्यन्तं सर्वं भिक्षा नपस्विन इति वचनात्' इति भावः ।

१ अभीषितम् आप्तमित्यम् । अभि आ पूर्वात् आप्रधानोः सन्तान्
 कर्मणि क्त ।

अर्थिनो मुनय प्राप्त गृहमेधिफलं मया ॥ ८८ ॥
 एतावदुक्त्वा तनयाम् ऋषीनाह महीधर ।
 इय नमति व सर्वान् त्रिलोचनबधूरिति ॥ ८९ ॥
 ईक्षितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरैर्वच ।
 आशीर्भिरैधयामासु पुर पाकाभिरम्बिकाम् ॥ ९० ॥
 ता प्रणामादरस्वस्त जाम्बूनद्वतंसकाम् ।
 अङ्गमारोपयामास लज्जमानामरुन्धती ॥ ९१ ॥

अर्थिन याचितार मुनय मया गृहमेधिन गृहस्थस्य फल
 प्राप्तम्, इह परत्र च तारकत्वात् पात्रे कन्यादान गाहस्थ्यस्य
 फलम् इत्यर्थ ॥ ८८ ॥

एतावदिति । महीधर हिमवान तनयाम् एतावत् पूज्या
 क्रम उक्त्वा ऋषीनाह । किमिति ? इय त्रिलोचनबधू
 व्यम्बकपत्नी व सर्वान् नमति इति । त्रिलोचनबधूरिति
 सिद्धवदभिधानेन प्रतिपन्न दानमिति सूचयति ॥ ८९ ॥

ईक्षितति । ते मुनय ईक्षितार्थक्रियया द्रष्टाथकरणेन
 उदार महत् । 'उदारो दाहमहतो' इत्यमर । गिरे हिम
 वत वच वचनम् अभिनन्द्य साधु इति सस्तुत्य अम्बिकाम्
 अम्बा पच्यते इति पाक फल पुर पाकाभि पुरस्त्वनफलाभि
 आशीर्भि आशीर्वादे एधयामासु बवद्धयामासु ॥ ९० ॥

तामिति । प्रणामादरेण नमस्कारासक्त्वा स्वस्ती जाम्बूनदे
 सुवर्णविकारे वतसके कनककुण्डले यस्या ता लज्जमाना ताम्
 अम्बिकाम् अरुन्धती अङ्गम् आरोपयामास । 'रुह पोऽन्य
 तरस्याम्' इति पकार ॥ ९१ ॥

तन्मातरञ्चाश्रुमुखी दुहितस्नेहविक्रवाम् ।
 वरस्थानन्यपूर्वस्य विशोकामकरोद् गुणैः ॥ ८२ ॥
 वैवाहिकी तिथि पृष्टा तत्क्षण हरबन्धुना ।
 त्वहादूर्द्धमाख्याय चैरुञ्चीरपरिग्रहा ॥ ८३ ॥
 ने हिमालयमामन्त्र्य पुन प्राप्य च शूलिनम् ।

तदिति । दुहितस्नेहेन पत्रिकाप्रेमणा विक्रवा वियो
 द्यते इति भीताम अत एव अश्रुणि मुखे यस्या ताम अश्रु
 मुखी तस्या अम्बिकाया मातरतन्मातर मेना च अन्या पूर्व
 यस्य अस्ति स अन्यपूर्व । सर्वनाम्नो वृत्तिविषये पुवज्ञाव
 इति पत्रपदस्य पुवज्ञाव । स न भवति इति अनन्यपूर्व तस्य
 अनन्यपूर्वस्य सापत्न्याद खमकुञ्जत इत्यर्थे वरस्य वोढु गणै
 मृत्यञ्जयत्वादिभि विशोका निर्दु खाम अकरोत् ॥ ८२ ॥

वैवाहिकीमिति । चीरपरिग्रहा वल्कलमात्रवसना त
 तपस्विन तत्क्षण तस्मिन् एव क्षणे हरबन्धुना हिमवता
 वैवाहिको विवाहयोग्या तिथि पृष्टा केत्यनुयक्ता सन्त त्वया
 णाम अज्ञा समाहार व्यह 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च
 इति समास, 'राजाह सखिभ्यष्टश्' इति टच्प्रत्यय द्विग
 त्वादकवचनम्, रात्राज्ञाहा पुसि' इति पुलिङ्गता । तन्मात
 त्वहात ऊर्द्धम उपरि आख्याय चतुर्थे अहनि विवाह इति
 उक्त्वा चेह चलिता ॥ ८३ ॥

त इति । ते मुनय हिमालयम आमन्त्र्य साधु धाम इति
 आपृच्छ्य पुन शूलिन हर रुद्धेतस्मानस्य प्राप्य सिद्ध निष्प
 न्नम अर्थ प्रयोजन तस्मै निवेद्य ज्ञापयित्वा च तद्विष्टया
 तेन शूलिना विष्टया खम आकाश प्रति उद्ययु उत्पेतु ।
 अत्र सङ्घिप्तार्थाभिधानात् सङ्घेपो नाम गण उक्त ।

सिद्धञ्चात्सै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टा खमुद्ययु ॥ ८४ ॥

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रात्

अगमयदद्रिसुतासमागमोत्क ।

कमपरमवशं न विप्रकुर्युः

विभुमपि त यदमी स्पशन्ति भावा ॥ ८५ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

उमाप्रदानो नाम षष्ठः सर्गः ।

तदुक्तम्, सडाच्चिप्रार्थाभिधानं यत सउच्चप परिकीर्तित
ति ॥ ८४ ॥

भगवान् पशुपतिं व्यहमात्रविलम्बमपि सोढुं न शशाक
। दौस्तुक्त्वादित्याह, पशुपतिरिति । उत्कमनं यस्य स उत्क
उत्क उन्नता इति निपातः । आत्सुतासमागमोत्क पार्वती
परण्यौत्सुक्यं पशुपतिं अपि तानि द्वीणि ज्ञातशेषं अहानि
कृच्छ्रात् अगमयत् अयापयत् । कविराह, अमी भावा औत्
सुक्याद्यं सञ्चारिणः अवशं इन्द्रियपरतन्त्रम् अपरं प्रथग्जन
कं न विप्रकुर्युः न विकारं नयेत् । यन् यस्मात् विभुं समु
र्जितेन्द्रियमिति यावत् तस्मिन् सारहरमं आप स्पशन्ति विकुर्वन्ति
इत्यर्थः । अत्र विभुविकारमर्थनाट्यादितरजनविकारकैरु-
त्कित्कन्यायादापततोत् अर्थापत्तिरलङ्कारः । तथा च सूत्रम्
'दण्डाणां पिकयाणां तत्रापतनमर्थापत्तिः इति । अर्थान्तरन्यास
इति केचित्, तत्पञ्चगोप्यं युक्तम् विस्तरमयान्नोच्यते । पण्य
तात्रावृत्तम् 'अर्थाजं न यगरफतो यकारो युजि च गजौ जव-
गाश्च पाष्पताया' इति लक्षणात् ॥ ८५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथ-स्वरिविरचिताया
कुमारसम्भव-आख्यायां सञ्जीवनीसनाख्यायां षष्ठः सर्गः ।

सप्तम सर्ग ।

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ
तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतबन्धुर्हिमवान् सुताया
विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥
वेवाहिकै कौतुकसविधानै
गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गम् ।

अथेति । अथ व्यहानन्तर हिमवान् औषधीनाम् अधि-
पस्य चन्द्रस्य वृद्धौ शुक्लपक्षे इत्यर्थः । शुभकर्मासु आपूर्य-
माणपक्षस्य प्राशस्त्यात् । तिथौ च जामित्र लग्नात् सप्तम
स्थान तस्य गण शुद्धि सा च ग्रहराहित्य तेन अन्विताया
सत्याम् । यद्यपि जामित्रशुद्धिर्लघ्नधर्म तथापि तद्वारा तिथे
रपि तथा व्यपदेशे न दोषः । समेतबन्धु युक्तबन्धु सन्
सुताया दुहितु विवाहदीक्षा विवाहसंस्कार सा एव विधि
कर्मात्मन् अन्वतिष्ठत हतवान् ॥ १ ॥

वेवाहिकैरिति । अनरागात् प्रीतिवशात् गृहे गृहे प्रति
गृहम् । वीर्याया द्विभावः । विवाह प्रयोजनम् एषाम् इति
वेवाहिकानि तैः । 'तदस्य प्रयोजनम्' इति ठक् । कौतुकं तत्
विधाने मङ्गलार्थसम्पादनै व्यग्र व्याकुल पुरन्ध्रिवर्ग कुटु-
म्बिनोऽपि यस्मिन् तत् तथोक्तं सानुमत अत्रे पुर वाच्यम्
अधोधिप्रस्यम् अन्त पुरम् अवरोधन च एककुलेन एकगृहण

आसीत् पुर सानुमतोऽनुरागात्
 अन्तःपुरञ्चैककुलोपमेयम् ॥ २ ॥
 सन्तानकाकीर्णमहापथं तत्
 चीनाशुकै कल्पितकेतुमालम् ।
 भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां
 स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभाषे ॥ ३ ॥
 एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ
 चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेवर ।

एतन्नोत्रण वा उपमेयम् आसीत् । सजातीयगणै गोत्रे ग्रहऽपि
 कल्पित कुलम् इति विश्व । सर्वेषामपि स्वगृहे एव इत्
 शोभन वर्तते इत्यभिमानोऽभूत् इत्यर्थ, एतन् हिमाद्रे एजा
 राग उक्त । अत्र सर्वं सम्पन्नमेव इत्यर्थ ॥ २ ॥

सन्तानेति । सन्तानके मन्दारकुसुमै आकीर्णा आस्तुता
 महापथा राजकीयपथा यस्मिन् तत यथोक्त चीनाशुके
 पट्टवस्त्रे कल्पिता विरचिता केतुमाला ध्वजपङ्क्तय यम्य
 तत् तथोक्त काञ्चनतोरणाना भासा प्रभया उज्ज्वलत दीप्य
 मान तत् पुर, स्थानान्तर मेरो अन्यत्र स्थित स्वर्ग इव
 आवभाषे, उत्प्रेक्षालङ्कार ॥ ३ ॥

एकैवेति । पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्रा । 'भाद्रपुत्रौ स्वसृ
 दुहितृभ्याम्' इत्येकशेष 'पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च इत्य
 मर । तेषा पङ्क्तौ मङ्गे सत्याम अपि उमा एका एव चिरस्य

१ तोरणा वहिर्द्वाराणि । तोरणोऽस्त्री वहिर्द्वारम् इत्यमर ।

२ मृतोत्थिता मृता सती उत्थिता प्राणजीवना इत्यर्थ ।

आसन्नपाण्यग्रहणेति१ पित्वो
 उमा विशेषोच्छसित बभूव ॥ ४ ॥
 अङ्गाद् यथावङ्कमुदीरिताशी
 सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त२ ।
 सम्बन्धिभिन्नोऽपि गिरे कुलस्य
 स्नेहस्तदेकायतन जगाम ॥ ५ ॥
 मैत्रं मुहूर्त्ते शशलाङ्कनेन
 योग गतास्त्तरफलगुनीषु ।

दृष्टा इव चिरात् नष्टलम्बा इव मृनोत्यिता इव मृत्वा पन
 उत्पन्ना इव आसन्नपाण्यग्रहणा आसन्नविवाहा इति भक्त
 गृह गमिष्यतीति हेतो इत्यर्थः । पित्वो मातापित्वो 'पिता
 मात्रा इत्येकशेषः । विशेषेण उच्छसित प्राणभृता बभूव,
 पुमपत्यादपि अधिकप्रेमास्यदमभूत् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अङ्गादिति । सा पार्वती उदीरिताशी प्रयुक्ताशुवाहा
 सती अङ्गात् अङ्गम् उत्सङ्ग यथौ, मण्डनात् मण्डनान्तरम्
 अन्यत् मण्डनम् अन्वभुङ्क्त, तदा सर्वे बभूव प्रत्येकमेव
 तामङ्गमारोप्य मण्डन प्रायच्छन इत्यर्थः । तच्च स्नेहितिवधन
 मवेत्याह सम्बन्धिभि स्वपुत्रादिभि भिन्न विभक्त अपि
 गिरे कुलस्य वशस्य स्नेह तदेकायतन सा एव एकम् आय
 तन स्थान तत् जगाम । तदिति हेतुदेऽप्ययमेवाथ विधय
 प्राधान्यान्नुसक्तत्वमिति । सर्वे बभूव स्वापत्येभ्योऽपि तस्या
 मधिकं त्वह्यन्ति इति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

मैत इति । अथ मैत्रे मित्रदैवत्व मङ्गते उदयमुहूर्त्तात्

१ आसन्नपाण्यग्रहणा आसन्न पाण्यग्रहण यस्या सा ।

२ अन्वभुङ्क्त अनुभव परिहितवती इति यावत् ।

तस्या शरीरे प्रतिकर्म चक्रु
 बन्धुस्त्रियो या पतिपुत्रवत्य १ ॥ ६ ॥
 सा गौरसिद्धार्यनिवेशवद्भि २
 दूर्वाप्रबालै प्रतिभिन्नशोभम् ३ ।
 निर्नाभि कौशेयमुपात्तबाणम्
 अभ्यङ्गनेपथ्यमलञ्चकार ॥ ७ ॥

तृतीयमुद्धृत इत्यर्थ । 'आर्द्रं सार्द्रंस्तथा मेत्रं शुभो वासव
 गव च इति वृहस्पतिस्मरणात् । उत्तरफलगुनीषु फलगुनी
 नक्षत्रे 'फलगुनीप्राष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे' इत्येकस्मिन्नेपि बह
 वचनम् । शशलाञ्जनेन चन्द्रेण योग गतासु सतीषु तस्या
 पावत्या शरीरे बन्धुस्त्रिय प्रतिकर्म प्रसाधनम् । 'प्रतिकर्म
 प्रसाधनम्' इत्यमर । चक्रु । कोदृश ? या पतिपुत्रवत्य
 जीवद्भक्त्या जीवदपत्याञ्च इत्यर्थ ॥ ६ ॥

प्रतिकर्मप्रकारमेव प्रपञ्चयति, सेति । सा गौरी गौर
 सिद्धार्यनिवेशवद्भि श्वेतसर्षपप्रक्षेपवद्भि दूर्वाप्रबाले दूर्वा
 झुरे प्रतिभिन्नशोभ विशेषितशोभ निर्नाभि अतिक्रान्तनाभि
 कौशेय वस्त्रविशेष यस्मिन् तत तथोक्तम् । कौशेय क्रिमि
 कोशोत्थम् इत्यमर । उपात्तबाणं गृहीतशरम् 'शरं क्षत्रि
 यथा ग्राह्यं' इति मनुस्मरणात् । अभ्यङ्गनेपथ्यम् अभ्यङ्गवेशम
 अलञ्चकार अलङ्कारमण्डलञ्चकार इत्यर्थ ॥ ७ ॥

१ पति पुत्राञ्च विद्यन्ते यासा ता ।

२ गौरसिद्धार्यस्य निवेश विद्यते येषु तै ।

३ प्रतिभिन्ना शोभा यस्मिन् तत तथोक्तम् ।

बभौ च सम्पकमुपेत्य बाला
 नवेन दीक्षाविधिसायकेन ।
 करेण भानोर्वहुलावसाने
 सन्धुच्यमाणेव शशाङ्गरेखा ॥ ८ ॥
 ता लोभ्रकल्केन हताङ्गतलाम्
 आस्थानकालेयकृताङ्गरागाम् ।
 वासो वसानामभिषेकयोग्य
 नार्थ्यञ्चतुष्काभिमुख व्यनैष ॥ ९ ॥
 विन्यस्तवेदूर्यग्निनातलेऽस्मिन्
 आवद्भुक्ताफलभक्तचित्रे ।

बभाविति । किञ्च इति चार्थः । बाला नवेन दीक्षाविधौ
 त्रिवाहकृत्ये यः सायकं तेन सम्पकम् उपेत्य बहुलावसाने
 कृष्णपक्षाद्ये शक्नुपक्षादौ इत्यथ, भाना करेण किरणेन
 सन्धुच्यमाणा उपचीयमाना 'सलिलमय शशिनि रवेर्दीधि
 तयो मच्छितासुमो नशम् चपयन्ति' इत्यादिवचनात् ।
 शशाङ्गरेखा इव, बभौ ॥ ८ ॥

तामिति । लोभ्रकल्केन लोभ्रचूर्णेन हतम् अङ्गतैल यस्या
 ता कृतोद्धर्तनाम् इत्यथ । आस्थानम ईषत् शुष्कं तन काले
 येन गन्धद्रव्येण कृताङ्गरागा कृतसङ्घाम् इत्यर्थः । अथ
 जायक कालयकञ्च कालानमाय्यञ्च' इत्यमरः । अभिषेकयोग्य
 वासो वस्त्र वसाना स्नानशाटीम आच्छाद्यन्ती ता पार्वती
 नाथ्य चतुष्कं चतुस्रसङ्घं तदभिमुख व्यनैः स्नानगृहं निन्यु
 इत्यर्थः ॥ ९ ॥

विन्यस्तिति । विन्यस्त वदूर्यग्निनातल मरुताङ्गलाप्रदेश

आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयै
 सतूर्थमेना स्नपयाम्बभूवु ॥ १० ॥
 सा मङ्गलस्नानविष्णुद्वगात्री
 गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ।
 निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका
 प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥
 तस्मात् प्रदंशाच्च वितानयन्त
 युक्त मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।

यस्मिन् तस्मिन् आवर्जिताना मुक्ताफलाना भक्तिभि रचनाभि
 चित्रे अस्मिन् चतुष्के एना पार्वतीम् आवर्जितानाम आन
 मितानाम अष्टापदकुम्भाना कनककलसाना तोयै सतूर्थ
 मङ्गलवाद्ययुक्त यथा तथा स्नपयाम्बभूवु , अष्टसु लोहषु पद
 प्रतिष्ठा यस्य इति अष्टापदम् 'अष्टन सञ्जायाम' इति दीघ
 अष्टापद स्यात् कनकम् इति विश्व ॥ १० ॥

सेति । मङ्गलार्थस्नानेन विष्णुद्वगात्री निर्मलाङ्गी पत्य
 वरस्य उद्गमनीयवस्त्र धौतवस्त्रम् । धौतमङ्गमनीय स्यात्' इति
 हलायुध, 'तत् स्यादुद्गमनीय यद्वौतयोर्वस्त्रयोर्युगम्' इत्य
 मर , युगग्रहणन्त प्रायिकृभिप्रायम् । अत एवान्न चीरस्वामी
 युग प्रायश्च यत्रक्ष्य तदेव इति व्याख्याय गृहीतपत्युद्गमनीय
 वस्त्रेत्येतदेव उदाहृतवान् । गृहीत पति प्रति उद्गमनीयवस्त्र
 यथा सा धौतवस्त्रमाच्छादितवती इत्यर्थे सा पावता
 निवृत्त निष्यन्न पर्जन्यस्य जलेन अभिषेक यस्या सा
 तथाक्ता प्रफुल्लतोति प्रफुल्ल काश काशपुष्प यस्या सा तथाक्ता
 यमुधा इव, रेज शुशुभ ॥ ११ ॥

पतिव्रताभि परिगृह्य निन्दे

कृप्रासन कौतुकवेदिमध्यम् १ ॥ १२ ॥

ता प्राङ्मुखी तत्र निवेश्य तन्वी

क्षण व्यलम्बन्तर पुरो निषणा ।

भूतार्थशोभाह्वियमाणनेत्रा

प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्य्य ॥ १३ ॥

धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभाव

केशान्तमन्त कुसुम तदोयम् ।

तस्मादिति । किञ्चेति चाथ । तस्मात् प्रदेशात् स्नान-
प्रदशात् वितानवन्तम् उल्लोचयुक्तम् । अस्त्री वितानमलोच '
इत्यमर । मणिसम्भवचतुष्टयेन युक्तं कृपु सज्जमानम् आसन
यस्मिन् त कौतुकवेदिमध्य पतिव्रताभि परिगृह्य दोर्भाम
आलिङ्ग्य निन्देनीता प्रसाधनार्थम् इत्यर्थ ॥ १२ ॥

तुमिति । नार्य्य प्रसाधिका ता तन्वी पार्ष्वती तत्र
वेदिमध्ये प्राङ्मुखी निवेश्य उपवेश्य पुर निषणा अग्रे
स्थिता प्रसाध्यते अनेन इति प्रसाधने अलङ्कारसाधनवर्गे
सन्निहिते अपि भूतार्था सत्यरूपा स्वाभाविकी इति यावत्
या शोभा रामणीयक तथा ह्वियमाणानि आकृष्यमाणानि
नत्राणि आसा ता तथोक्ता क्षण व्यलम्बन्त, स्वभावसुन्दर्या
किमस्या प्रसाधनेनेति तूष्णी तस्यु इत्यथ ॥ १३ ॥

वृषेति । काचित् प्रसाधिका धूपोष्मणा करणेन आर्द्र-
भावम् आर्द्रत्व त्याजितम् । पश्चादिषु पाठात् द्विकर्मकत्वम्,

१ कौतुकवेदि माङ्गल्यवेदि तस्या मध्यम् ।

२ प्रिलम्ब चक्रु ।

पर्यान्तिपत् काचिदुदारबन्ध१

दूर्वावता पाण्डुमधुकदाम्ना ॥ १४ ॥

विन्धस्तशुक्लागुरु चक्ररङ्ग

गोरोचनापत्रविभक्तमस्या ।

सा चक्रवाकाङ्कितसैकताया

त्रिस्रोतस कान्तिमतीत्य तस्थौ ॥ १५ ॥

लग्नद्विरेफं२ परिभय पद्म

समेधरेव शशिनश्च विम्बम् ।

त्यजतेर्ष्यन्ताद्प्रधाने कर्मणि क्त । अन्त कुसुम अन्तर्निक्षिप्त
कुसुम तस्या इम तदीय केशान्त केशपाश दूर्वावता मध्ये मध्ये
ग्रथितदूर्व्वेण पाण्डुमधुकदाम्ना हरिश्चमधुद्रमकुसुममान्यन
मधूके तु गुडपष्पमपु-मो, इत्यमर । उदारबन्ध रम्बबन्ध
यथा तथा पर्यान्तिपत बबन्ध ॥ १४ ॥

विन्धस्तेति । अस्या गौर्या अङ्ग गात्र विन्धस्त विर
चित शुकलागुरु यस्मिन् तत् गोरोचनाया पत्रै पत्ररच
नाभि विभक्त विशेषित च चक्रु । सा तथाभूता गौरी चक्र
वाकै अङ्कित सैकत यस्या तस्या त्रिस्रोतस गङ्गाया कान्ति
शोभाम् अतीत्य अतिक्रम्य तस्थौ । अत्र गोरोचनाचक्रवाकयो
पीतलेन साम्य त्रिस्रोतसो धावत्यन्तु प्रसिद्धत्वान्न स्वपदेनो
पात्तम् ॥ १५ ॥

लग्नेति । प्रसिद्धै भूषितै प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ इत्य
मर । अलके उपलक्षिता तस्या गौर्या आनन-त्री लग्न

१ उदारबन्धम उदार बन्ध यस्मिन् तत् ।

२ लग्ना द्विरेफा भ्रमरा यस्मिन् तत् ।

तदाननश्रीरलकौ प्रसिद्धै
 चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥
 कर्णार्पितो लोध्रकषायरूचे
 गोरोजनाक्षेपनितान्तगौरै ।
 तस्या कपोले परभागलाभात्
 बबन्ध चक्षुषि यवप्ररोह ॥ १७ ॥
 रेखाविभक्त सुविभक्तगाव्या
 किञ्चिन्मधूच्छिष्टविमृष्टराग ।

द्विरेफ पद्म समेधरेख मेघरेखायुक्त शशिन विम्बञ्च परिभूय
 तिरस्कात्य सादृश्यम उपमा तस्य कथा उक्ति तस्या प्रसङ्ग
 प्रसक्ति सादृश्य वाङ्मात्रप्रसक्तम् अपि चिच्छेद अभिनत् ।
 प्रसक्तयो पद्मचन्द्रयो परिभूतत्वादन्वय चाप्रसङ्गात् इत्यथ ।
 अत्र पूर्वार्द्धवाक्यार्थस्य सादृश्यकथाच्छेद प्रति हेतुत्वेनोप
 न्यासात् काव्यलिङ्गमलङ्कार । लक्षणन्तुक्तम् ॥ १६ ॥

कर्णेति । तस्या गौर्या कर्णे अर्पिते निक्षिप्त यवप्ररोह
 यवाङ्गुर लोध्रस्य दृक्षविशेषस्य कषायेण विलेपनेन रूचे
 विशदे उदन्तिते इत्यर्थ । 'कषायो रसभेदे स्यात् अङ्गराग
 विलेपने इति विश्व । गोरोजनाया क्षेपेण विन्यासेन नितान्त
 गौरै अन्यन्तारुणे 'गौर श्यतेऽरुणे पीते इति विश्व । कपोले
 गण्डस्थले परभागलाभात् वर्णात्कर्षप्राप्ते चक्षुषि द्रष्टृणाम्
 इति शेष बबन्ध जहार आचकर्ष इत्यथ । गोरोजनारुणे
 गण्डस्थले पाण्डुरो यवाङ्गुरो विजातीयवर्णसन्निधानाल्लभ
 वर्णात्कर्ष मन चक्षुराकषकोऽभत् इति भाव ॥ १७ ॥

रवेति । सुविभक्तगाव्या सुसञ्चिष्टावयवाया पार्ष्वत्या

कामणभिख्या स्फुरितैरपुष्यत्
 आसन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठ ॥ १८ ॥
 पत्यु शिरश्चन्द्रकलामनेन
 स्पृशति सख्या परिहासपूर्वम् ।
 सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशी १
 माल्येन ता निर्वचन जघान ॥ १९ ॥

रखया मध्यगतया विभक्त सुस्निष्ट किञ्चित् ईषत मध्विच्छ
 घ्नन सिकथकेन विमृष्ट विशेषेण निर्मलीकृत राग यस्य स
 तथोक्त । 'मधूच्छिघ्रन्तु सिकथकम् इति, 'निर्णिक्त शोधित
 मृष्टम्' इति च अमर । अन्यतोक्तम्, 'लौहित्यापगमाया
 धरेष सिकथकनेप क्रियते' आसन्न सन्निहित लावण्यफल
 सौन्दर्यप्रयाजन मुखचस्वनादिरूप यस्य स तथोक्त अधरोष्ठ
 स्फुरितै भाविशुभशसिभि स्पन्दे काम अपि अनिर्वाच्याम्
 असिख्या शोभाम् अपश्यत् पुषोष । 'अभिख्या नामशोभयो
 न्त्यमर ॥ १८ ॥

अत्यरिति । सख्या कर्त्रा चरणौ रञ्जयित्वा लात्ता
 रसाक्तौ कृत्वा कृताशीरिति करोतिना समानकत्वकत्वम् । अनेन
 चरणेन । रञ्जने द्वयोरपि नियमाच्चरणावित्युक्तापि औचित्यात्
 ताडनविधौ एकतरपरामर्श इत्याहु । पत्यु ईश्वरस्य शिर
 चन्द्रकला सुरतविशेषे इति शेष स्पृश ताडय इति परिहास
 पूर्वं कृताशी प्रयक्ताशीर्वादा सा पाञ्चती ता सखी माल्येन
 मालया । माल्य मालास्रजौ इत्यमर । निर्वचन यथा तथा
 त्पणीम् इत्यथ जघान ताडयामास । निर्वचनान्यनेन

तस्या सुजातोत्पलपत्रकान्ते
 प्रसाधिकाभिर्नयने निरीक्ष्य ।
 न चक्षुषो कान्तिविशेषबुद्ध्या
 कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ॥ २० ॥
 सा सभवाद्भिः कुसुमैर्लतेव
 ज्योतिभिरुद्यद्भिर्गिव त्रियामा ।
 सरिद्विहङ्गैरिव लोयमानै
 आमुच्यमानाभरणा चकाशे ॥ २१ ॥

विहताख्य ऋङ्गारानभाव उक्त । तदुक्तम् 'प्राप्तकालन्तु यद्
 प्रयात् कुर्याद्वा विहृतं हि तत्' इति ॥ १० ॥

तस्या इति । प्रसाधिकाभिः अलङ्करीभिः सुजाते सम्यक्
 'उत्पन्ने उत्पलपत्रे इय कान्ते रम्ये तस्या नयने निरीक्ष्य
 कालाञ्जनम् अञ्जनविशेष चक्षुषो कान्तिविशेषबुद्ध्या शोभा
 तिशयो भविष्यतीति बुद्ध्या इत्यर्थं न उपात्तं न ग्रहीत किन्तु
 मङ्गलं शुभमिति हेतोः उपात्तं निसर्गसुभगस्य किमाहार्यका-
 डम्बरेण इति भावः ॥ २० ॥

सेति । आमुच्यमानाभरणा निबध्यमानाभरणा सा गौरी
 सभवाद्भिः उत्पद्यमानैः कुसुमैः लता इव, अनेन पद्मरागेन्द्र-
 नीलादीन्याभरणानि सृचितानि लताकुसुमाना नानावर्ण-
 त्वात् । उद्यद्भिः उद्यद्भिः गच्छद्भिः ज्योतिर्भिः उडुभिः त्रियामा
 रात्रि इव अनेन मौक्तिकानि कथितानि । लोयमाने आश्र-
 यद्भिः निषीदद्भिः इत्यर्थं विहङ्गैः चक्रवाकैः सरित् इव अनेन
 सुवर्णाभरणानि सृचितानि विहङ्गाश्च तत्सुसुचनाय चक्रवाका
 अभिमता । चकाशे रेजे । अत्र लताकुसुमादीनां जहस

आत्मानमालोक्य च शोभमानम्
 आदर्शविम्बे स्तिमितायताक्षीः ।
 हरोपयाने त्वरिता बभूव
 स्त्रीणा प्रियालोकफलो हि वेश ॥ २२ ॥
 अथाङ्गुलिभ्या हरितालमार्द्रं
 माङ्गल्यमादाय मन शिलाञ्च ।
 कर्णावसक्तामलदन्तपत्र
 माता तदीय मुखमुन्नमय्य ॥ २३ ॥

मन्वन्निनामपमानत्वेनोपादानात् आहार्यकमपि तस्या सरज
 मिवाशोभत इति भाव ॥ २१ ॥

आत्मानमिति । किञ्च इति चार्थः । गौरी शोभमानम्
 आत्मानं निजशरीरम् आदर्शविम्बे दर्पणमण्डले । दपणे
 मुकुरादर्शौ' इत्यमरः । स्तिमितायताक्षी आदरात् निश्चला
 यतलोचना सती आलोक्य हरोपयाने हरप्राप्तौ त्वरिता व्यग्रा
 बभूव । स्त्रीणा वेश नेपथ्य प्रियस्य भर्तु आलोक दर्शनं फल
 प्रयोजन यस्य स तथोक्तं हि । अन्यथा अरण्यचन्द्रिका स्यात्
 इति भावः । अनेन कालाक्षमललक्षणमौतसुक्यमुक्तमित्यन-
 मन्वेथम् ॥ २२ ॥

अथेति । अथ प्रसाधनानन्तरं माता मनका माङ्गल्य
 मङ्गलार्थम् मार्द्रं द्रव हरितालं वर्णद्रव्यविशेषं मन शिला
 धातुविशेषं च अङ्गुलिभ्या तर्जनीमध्यमाभ्याम् आदाय कण्ठो
 अवसक्ते लग्ने अमले दन्तपत्रे यस्य तत् तथोक्तं तस्या पाव्यत्या

उमास्तनोद्भेदमनुप्रवृद्ध
 मनोरथो य प्रथम बभूव ।
 तमेव मेना दुहितु कथञ्चित्
 विवाहदीक्षातिलकञ्चकार ॥ २४ ॥ (युष्मकम्)
 बबन्ध चास्त्राकुलदृष्टिरस्या
 स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशम् ।
 धाव्यङ्गुलीभि प्रतिस्वार्थ्यमाणम्
 ऊर्णामय कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

इदं तदीय मुखम् उन्नमय्य । विवाहदीक्षातिलक चकार
 इत्युत्तरश्लोकेनान्वय ॥ २३ ॥

उमेति । उमाया स्तनोद्भेदम् अनु स्तनोदयमारभ्य इत्यर्थं
 प्रवृद्धं वृद्धिं गतं प्रागेवोत्पन्न इति भावः, य मनोरथ
 वाञ्छा 'वाञ्छा लिप्सा मनोरथ इत्यमरः । प्रथममनोरथान्त-
 रात् प्राक् अथमेव प्रथमो मनोरथ इत्यर्थं बभूव । मेना
 दुहितु तम् एव मनोरथभूतम् एव । तद्विषयतत्तपोचारः ।
 विवाहदीक्षाया विवाहकृत्ये तिलक कथञ्चित् कञ्चरेण चकार
 आनन्दबाष्पान्वतथा इति शेषः । विवाहानन्तरभावित्वादन्ये
 षाम् अथमेव प्रथमो मनोरथ इति भावः ॥ २४ ॥ (युष्मकम्)

बबन्धेति । अस्या पार्ष्वत्या अस्त्रे आनन्दबाष्पे आकुल
 दृष्टि अत एव स्थानान्तरे कल्पित सन्निवेश निक्षेप यस्य
 तत् स्वस्थानादन्यत्र स्थापितम् इत्यर्थः । अत एव धाव्या उप-
 मातु अङ्गुलीभि प्रतिस्वार्थ्यमाण स्वस्थान प्राप्यमाणम् ऊर्णा-
 मय मेषादिलोमनिर्मितम् 'ऊर्णा मेषादिलोनि स्यात् इत्यमरः ।
 कौतुकहस्तसूत्रं मङ्गलहस्तसूत्रम् । 'कौतुकं मङ्गले हर्षं हस्तसूत्रे

लोकोद्वेनेव सफेनपुञ्जा
 पर्याप्तचन्द्रेव शरत्त्रियामार ।
 नव नवक्षौमनिवासिनी सा
 भूयो बभौ दर्पणमादधाना ॥ २६ ॥
 तामर्चिताभ्य कुलदेवताभ्य
 कुलप्रतिष्ठा प्रणमय्य माता ।

कुतहले' इति शश्वत । ववन्थ च मेना प्रति शेष । पर्वीक्त
 तिलकक्रियासमच्चयाथञ्चकार ॥ २५ ॥

क्षीरोदेति । नव नतन क्षौम दूकूल निवस्ते आच्छादयति
 इति नवक्षौमनिवासिनी । वस्तेराच्छादनार्थाणिनि । तन्ना नव
 द्रवणम आदधाना विभ्रती सा गौरी सफेनपुञ्जा सर्चिण्णिर
 प्रडक्ति, क्षीरम् उदक यत्न स क्षीरोद क्षीरसमुत् 'उद
 कस्योद् मञ्जायाम' इति उदादेशे । तस्य वेला तीरभूमि इव
 वेला काले च जलधेस्तीरे नीरविकारयो' इति विग्रह ।
 पर्याप्तचन्द्रा पूणचन्द्रा शरत्त्रियामा शरद्रात्रि इव भूय
 भूयिष्ठ बभौ चकाशे ॥ २६ ॥

तामिति । कारयितव्येऽु दक्षा कारयित्री कर्म्मोपदेश
 कुशला इत्यर्थे माता मेना प्रतिष्ठिति अस्थाम इति प्रतिष्ठा
 आतञ्चोपसर्गे' इति क, स्त्रिया टाप । कुलस्य प्रतिष्ठा कुला
 लम्बनभता स्थितिकारिणीम इत्यर्थे ता गौरीम् अर्चिताभ्य
 पूजिताभ्य कुलदेवताभ्य गृहदेवताभ्य प्रणमय्य प्रणाम कार

१ पर्याप्तचन्द्र पर्याप्त सम्पूर्णकल चन्द्र यस्या सा ।

२ तव आद्यवत्त खड्गाना शेषवत्तुत्तखड्गानाञ्च भाक्तदिवात्वेन इति
 भाव यामा प्रहृता यस्या सा ।

अकारयत् कारयितव्यदत्ता
 क्रमेण पादग्रहण सतीनाम् ॥ २७ ॥
 अखण्डित प्रेम लभस्व पत्यु
 इत्यच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा ।
 तथा तु तस्यार्द्धशरीरभाजा
 पश्चात्कृता स्निग्धजनाशिषोऽपि ॥ २८ ॥
 इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रि १
 तस्या कृती कृत्यमशेषयित्वा ।

'यत्वा 'न्यपि न गण्वा' इति गोरघादेश । सतीना पतिव्रताना
 पादग्रहण पादाभिन्दन क्रमेण अकारयत् कारयामास 'हृको
 रन्यतरस्याम्' इति, अन्यत्र च नमेरकर्मकत्वात् 'गतिबुद्धि'
 'त्यादिना अणिकर्तु कर्मत्वम् ॥ २७ ॥

अखण्डितमिति । नम्रा प्रणता उमा ताभि सर्वाभि
 पत्यु शिवस्य अखण्डितम् अक्षत प्रेम लभस्व प्राप्नुहि इति
 उच्यते स्म अभिहिता 'लट् स्मि' इति भूतार्थे लट् । तस्य हरस्य
 अर्द्ध शरीरस्य अर्द्धशरीरम् । 'अर्द्ध नपुसकम्' इति समास ।
 तत भजति इति अर्द्धशरीरभाजा तथा गौर्या तु स्निग्धजना
 शिष बधजनाशीर्वादा अपि पश्चात्कृता अधरोकृता, ततो
 पधिकफललाभात् इति भाव ॥ २८ ॥

इच्छाविभूत्योरिति । कृती कुशल सभाया साधु सभ्य
 सभाया य' इति यप्रत्यय । अद्रि हिमवान इच्छाविभूत्यो
 उत्साहैश्वर्ययो अनुरूप सदृश यथा तथा तस्या पार्वत्या
 कृत्य कर्त्तव्यम अशेषयित्वा अशेष निशेष कृत्वा समाप्य

१ इच्छाविभूत्यो इच्छा च विभूतिश्च ते तयो ।

सभ्य सभाया सुहृदास्थितायाः
 तस्थौ वृषाङ्गागमनप्रतीक्ष ॥ २९ ॥
 तावद्भवस्यापि कुवेरशैले
 तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।
 प्रसाधन मातृभिरादृताभि २
 न्यस्तं पुरस्तात् पुरशासनस्य ॥ ३० ॥
 तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्री
 सा पस्युशे केवलमीश्वरेण ।

इत्यर्थ । अशेषशब्दात् तत्करोतीति ष्यन्तात् क्त्वाप्रत्यय ।
 सुहृदास्थिताया बन्धुजनाक्रान्ताया सभाया ससदि वृषाङ्गस्य
 हरस्य आगमन प्रतीक्षते इति तथोक्त सन 'कर्मण्यण्' इति
 अण् । तस्थौ स्थित ॥ २९ ॥

तावदिति । तावत् यावत् गौरीप्रसाधन क्रियते तत्काले
 एव इत्यर्थ कुवेरशैले कैलासे तत् एव पूर्वं तच्च तत पाणि
 ग्रहण तस्य अनुरूप प्रसाधनम अलङ्कारसामग्री आहृताभि
 मादराभि । कर्त्तरि क्त । मातृभि ब्राह्मीप्रभृतिभि सप्तमातृ
 काभि पुर शास्त्रि इति पुरशासन तस्य पुरशासनस्य । कर्त्तरि
 न्युट । भवस्यापि पुरस्तात् अग्रे न्यस्त निक्षिप्तम् ॥ ३ ॥

तदिति । ईश्वरेण शिवेन सा मङ्गलमण्डनश्री शुभ
 प्रसाधनसम्पत् तद्गौरवात् तासु मातृषु आदरात् केवल पस्युश
 स्पृष्टा एव, न तु दध्ने इत्यवधारणाय केवलशब्द 'केवलञ्चाव

२ सुहृद्भि आस्थिता सा तस्याम् ।

१ मातरस्तु 'ब्राह्मी च वैष्णवी चैन्द्री रौद्री गाराहिकी तथा ।
कोवरी चैव कौमारी मातर सप्त कीर्त्तिता ॥' इति ।

स एव वेश परिणैरुष्टि
 भावान्तरं तस्य विभो प्रपेदे ॥ ३१ ॥
 बभूव भस्मैव सिताङ्गराग
 कपालमेवामलशेखरश्री ।
 उपान्तभागेषु च रोचनाङ्ग
 गजाजिनस्यैव दुकूलभाव ॥ ३२ ॥
 शङ्खान्तरद्योति विलोचन यत्
 अन्तर्निविष्टामलपिङ्गतारम् ।

धारण' इति शाश्वत । किन्तु तस्य विभो देवस्य स एव वेश
 स्वाभाविक भस्मकपालादिवेश एव परिणेतु लोके उद्बोद्धु,
 इष्टम अवेक्षित भावान्तर रूपान्तर प्रपेदे, अङ्गरागादिरूपता
 प्राप इत्यर्थ ॥ ३१ ॥

भावान्तरापत्तिमेवाह, बभूवेति । भस्म एव सिताङ्गराग
 शुभ्रगन्धानुलेपन बभूव कपालम् एव अमल शेखर शिरोभूषण
 तस्य श्री शोभा बभूव, गजाजिनस्य एव उपान्तभागेषु अञ्चल
 प्रदेशेषु रोचना एव अङ्ग हस्तादिचिह्न यस्य स तथोक्त
 दुकूलभाव पट्टाशकत्व च बभूव, भस्मादिकमेवाङ्गरागादिभाव
 प्राप्तम इत्यर्थ ॥ ३२ ॥

शङ्खेति । शङ्खान्तरे ललाटास्थिमध्ये द्योतते इति तथो
 क्तम् । 'शङ्खो निधौ ललाटास्थि' इत्यमर । अन्तर्निविष्टा
 मध्यगता अमला पिङ्गा तारा कनीनिका यस्य तत् तथोक्तम् ।
 'तारकाक्ष्ण कनीनिका इत्यमर । यत विलोचन तत
 विलोचनम् एव हरितालमय्या वणद्रव्यविशेषविकारस्य
 तिलकक्रियाया तिलकरचनाया सन्निधि एव सान्निध्य तत

सान्निध्यपक्षे हरितालमय्या

तदेव जात तिलकक्रियाया ॥ ३३ ॥

यथाप्रदेश भुजगेश्वराणां

करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।

शरीरमात्र विकृति प्रपदे

तथैव तस्य फणरत्नशोभा १ ॥ ३४ ॥

द्विवापि निष्ठूतमरीचिभासार

बाल्यादनाविष्कतलाञ्छनेन ३ ।

चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौले

चूडामणे कि ग्रहण हरस्य ॥ ३५ ॥

एव पक्ष सोध्यम् 'पक्ष पाश्वरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति यादव । तस्मिन् सान्निध्यपक्षे जात प्रविष्टम् इत्यर्थं, अनन ललाटलोचनमेव तस्य हरितालतिलकमभूदित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

यथेति । यथाप्रदेश प्रदेशान् प्रकोष्ठादीन् अनतिक्रम्य आभरणान्तरत्व कङ्कणाद्याभरणविशेषत्व करिष्यता सन्या दयिष्यता भुजगेश्वराणां शरीरमात्र शरीरम् एव विकृति रूपान्तर प्रपदे फणरत्नशोभा तथा एव तस्य, तासां तथै वोपादेयत्वात् इति भावः ॥ ३४ ॥

द्विवापि । दिवा दिने अपि निष्ठूता उद्गीर्णा मरीचि भास किरणकान्तय यस्य तेन बाल्यात् अल्पतनुत्वात् अना विष्कतलाञ्छनेन अदृश्यमानकलङ्कन इत्यर्थं, चन्द्रेण नित्यं

१ फणेषु रत्नानि तेषां शोभा ।

२ निष्ठूता । निपूर्वात् षोडधातो कक्षणि क्त ।

३ अनाविष्कतलाञ्छनेन अनाविष्कतलाञ्छन यस्य स तेन ।

इन्द्रियैकप्रभव प्रभावात्
 प्रसिद्धनेपथ्यविधेर्विधाता ।
 आत्मानमासन्नगणोपनीते
 खड्गे निषक्तप्रतिमः ददर्श ॥ ३६ ॥
 स गोपति नन्दिभुजावलम्बी
 शार्दूलचर्मन्तरितोरुपृष्ठम् ।
 तद्गक्तिसच्चिप्तवृहत्प्रमाणम्
 आरुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥ ३७ ॥

सत्यदा प्रतिभिन्नमौले सङ्गतमुकुटस्य हरस्य चूडामणे ग्रहण
 स्वीकार किं किमथम् । चन्द्रचूडामणे देवस्य किमन्यैश्चडा
 मणिभि इति भाव ॥ ३५ ॥

इतीति । इति इत्य प्रभावात् सामर्थ्यात् प्रसिद्धस्य
 नेपथ्यविधे वेशविधानस्य विधाता निर्माता, अत एव अद्भुता
 नाम आश्चर्याणा एकप्रभव मुख्यनिधि स देव आसन
 गणेन पार्श्वस्थवर्गेण प्रमथगणेन इत्यर्थ, उपनीते आनीते
 पङ्के निषक्तप्रतिम सङ्ग्रान्तप्रतिविम्बम् आत्मान ददर्श । वीर-
 परुषाणामेष आचार ॥ ३६ ॥

स इति । स देव नन्दिभुजावलम्बी नन्दिकेश्वरभुजा
 वलम्बन सन शार्दूलचर्मणा व्याघ्रचर्मणा अन्तरितम्
 आच्छादितम् उरु विशाल पृष्ठ यस्य त तथोक्तम् । 'शार्दूल
 द्वीपिनौ व्याघ्रे' इत्यमर । तस्मिन् देवे भक्त्या सच्चिप्त
 सङ्कोचित वृहत् प्रमाण यस्य त गोपति वृषभ, कैलासम्
 इव आरुह्य प्रतस्थे चचाल ॥ ३७ ॥

तं मातरो देवमनुव्रजन्थ.
 स्ववाहनक्षोभचलावतसा ।
 मुखै प्रभामण्डलरेणुगौरै
 पद्माकर चक्रुर्विवान्तरीक्षम् ॥ ३८ ॥
 तासाञ्च पश्चात् कनकप्रभाणा
 काली कपालाभरणा चकाशे ।
 वलाकिनीः नीलपयोदराजो
 दूर पुर क्षिप्रगतहृद्देव ॥ ३९ ॥
 ततो गणैः शूलभृत पुरोगै
 उदीरितो मङ्गलतूर्यधोप ।

तमिति । त देवम् अनुव्रजन्थ अनगच्छन्थ स्ववाह
 नाना क्षोभेण प्रकम्पेन चलावतसा चलकुण्डला मातर
 सत मात्रका प्रभामण्डलानि एव रेणव परागा तै गौरै
 अरुणै 'गौरोऽरुणे मिते पीते इति यादव । मुखै अन्तरी
 क्षम आकाश पद्माकरम् अक्र, चक्र ॥ ३८ ॥

तासामिति । कनकप्रभाणा सुवर्णवर्णना तासा मातृणा
 पश्चात् कपालाभरणा सितकपालालङ्कारा इत्यर्थं काली
 महाकाली देवी च, कृष्णवर्णलसृचनाय कालीसङ्घाभि
 ज्ञानम । वलाकिनी यलाकावती । श्रीह्यादित्वादिनि । दूर
 यत्रा तथा पुर अग्रे क्षिप्रा प्रसारिता गतहृदा विद्युत
 यस्या सा तथोक्ता नीलपयोदराजो कालमेघपङ्क्ति इव,
 चकाश ॥ ३९ ॥

तत इति । तत अनन्तर शूलभृत शिवस्य पुर गच्छन्ति

विमानशृङ्गाण्यवगाहमान

शशंस सेवावसरं सुरेभ्य ॥ ४० ॥

उपाददे तस्य सहस्ररश्मि.१

त्वद्वा नव निर्मितमातपत्रम् ।

स तद्दुकूलादविदूरमौलि

बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे ॥ ४१ ॥

इति पुरोगे अघेसरे । 'अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्' इति
गमेर्ङप्रत्यय । गणै प्रमथे उदीरित उत्पादित मङ्गल
तस्यघोष मङ्गलवाद्यध्वनि विमानशृङ्गाणि अवगाहमान
सन सुरेभ्य विमानस्थेभ्य सेवावसर शशंस । सुरा प्रस्थानतूर्य
ध्वनिमाकर्ण्य अथमेव न सेवावसर इत्याजग्मु इत्यर्थ ॥४०॥

सुराणां सेवाप्रकारमेवाह, उपेति । यस्य हरस्य सहस्र
रश्मि सूर्य त्वद्वा विश्वकर्माणां निर्मित नवम् आतपत्रम्
उपाददे धृतवान इत्यर्थ । उत्प्रेक्ष्यते, तद्दुकूलात् तस्य दुकूला
त्पत्रमातपत्रस्य प्रान्तलम्बिन दुकूलात् अविदूरमौलि तद्दुकू
नन्वासन्नमौलि इत्यथ, स हर उत्तमाङ्गे शिरसि । उत्त
माङ्ग शिर शीर्षम्' इत्यमर । पतन्ती गङ्गा यस्य स पतद
गङ्ग इव, बभौ । तद्दुकूलादित्यत्र 'दूरान्तिकार्थे' षष्ठ्यन्यतर
स्याम्' इति दूराद्ययोगे विकल्पेन पञ्चमी नाथेनोक्तम्, 'अन्या
रात् इत्यत्र आराच्छब्दस्यार्थग्रहणार्थत्वात् पञ्चमीति तद
नाकरम । किञ्चास्य शास्त्रोक्तविकल्पापवादत्वात् दूर ग्रामस्थे
त्यादि षष्ठीप्रयोगो दूरापास्त स्यादित्युपक्षणीयमेव ॥ ४१ ॥

१ सहस्र रश्मय यस्य स ।

२ आतपत्रम् आतपात् त्वायते यत तत् ।

मर्त्ते च गङ्गायमुने तदानी
 सचामरे देवमसेषिषाताम् ।
 समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि^१
 सहस्रपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥
 तमभ्यगच्छत् प्रथमो त्रिधाता
 श्रीवत्सलक्ष्मर पुरुषश्च साक्षात् ।
 जयेति वाचा महिमानभस्य
 सवर्द्धयन्तौ हविषेव वङ्गिम् ॥ ४३ ॥

मर्त्ते इति । गङ्गा च यमना च गङ्गायमने मूर्त्ते विग्रह
 गणित्यौ सचामरे चामरमर्त्ते सत्यौ अत एव समुद्रगा नदी
 तस्या रूप स्वरूप तस्य विपर्यये अपि अभाव अपि, सहस्रपातेन
 हसन्नञ्चारेण सह वर्तते इति सहस्रपाते इव । 'तन सहेति
 तुल्ययोग इति बज्रवीहि, 'वोपसञ्जनस्य इति समास ।
 लक्ष्यमाणे दृश्यमाने सत्यौ तदानी विवाहममये देवम् अमे
 षिषाताम् अभजताम् सेवतेर्नुड् । गङ्गायमन चामरग्राहिण्यौ
 देवमुपतस्थाने इत्यर्थ ॥ ४२ ॥

तमिति । प्रथम आद्य त्रिधाता चतुर्मुख तथा श्रीवत्स
 लक्ष्णा श्रीवत्साङ्ग पुरुष विष्णु च साक्षात् त देवम अभ्य
 गच्छत् सम्मुखम आयथो । कि कुव्वन्तौ ? जयेति वाचा जय-
 शब्देन अस्य ईश्वरस्य महिमान महत्त्व, हविषा वङ्गिम इव
 सवर्द्धयन्तौ वृद्धि गमयन्तौ ॥ ४३ ॥

१ समुद्रगा समुद्र गच्छति वा सा ।

२ श्रीवत्स लक्ष्म यस्य स ।

एकेत्र मूर्तिविभिदे त्रिधा सा
 सामान्यमेषा प्रथमावरत्वम् ।
 विष्णोर्हरस्तस्य हरि, कदाचित्,
 वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥ ४४ ॥
 त लोकपाला पुरुहूतमुख्या १
 श्रीलक्ष्मणोत्सर्गिनीतवेशा ।

न चानुचितमेतदुक्तमित्याह, एकेति । सा एका एव मूर्ति
 त्रिधा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकत्वेन विभिदे, श्रीपाधिकोऽथ भेद
 न वास्तविक इत्यथ, अत एव एषा त्रयाणां प्रथमावरयो
 भाव प्रथमावरत्व ज्येष्ठकनिष्ठभाव सामान्य स्मृधारणम् ।
 इच्छया मन्वे ज्येष्ठा भवन्ति कनिष्ठाश्च इत्यर्थ । एतद्व विद
 णोति, कदाचित् हर विष्णो आद्य कदाचित् हरि तस्य
 हरस्य आद्य कदाचित् वेधा तयो हरिहरयो आद्य कदा
 चित्तौ हरिहरौ अपि धातु स्रष्टु आद्यौ । एवमेतेषा पौर्वा
 पथ्यमनियतमिति दर्शितम् ॥ ४४ ॥

तमिति । पुरुहूतमुख्या इन्द्रादय लोकपाला श्रीलक्ष्म
 णानाम ऐश्वर्यचिह्नानां कृत्रचामरवाहनानाम् उत्सर्गेण
 त्यागेन तिनीतवेशा अननीतवेशा सन्त तथा दृष्टिप्रदानं
 दर्शननिमित्ते दर्शनप्रदानार्थम् इत्यर्थ, कृतनन्दिसञ्ज्ञा कृता
 नन्दिन प्रतीहारस्य सञ्ज्ञा सङ्केत ये तादृशा मम दर्शन
 दापयेति नन्दिन प्रति कृतहस्तादिसूचना इत्यथ । 'सञ्ज्ञा
 स्याच्चेतना नाम हस्ताद्ययार्थसूचना' इत्यमर । तद्दृशिता
 तेन नन्दिना दर्शिता अयमिन्द्र प्रणमति अय चन्द्र

१ पुरु त्रिचामकोऽसुर इति स्यादित येन स पुरुहूत इन्द्र मुख्या
 आदि येषां ते ।

दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसञ्ज्ञा
 तद्दर्शिता प्राञ्जलय, प्रणेषु ॥ ४५ ॥
 कम्पेन मूर्ध्नि शतपत्रयोनिं
 वाचा हरिं वृत्रहणं स्मितेन ।
 आलोकमात्रेण सुरानशेषान्
 सम्भावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४६ ॥
 तस्मै जयाशी ससृजे पुरस्तात्
 सप्तर्षिभिस्तान् स्मितपूर्व्वमाह ।
 विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूयम्
 * अध्वर्यव, पूर्व्ववृता मयेति ॥ ४७ ॥

इत्याद्युक्तिपूर्व्वक निवेदिता प्राञ्जलय कृताञ्जलय सन्त त
 भव प्रणेषु प्रणता ॥ ४५ ॥

कम्पेनेति । स देव शतपत्रयोनिं चतुर्मुख मूर्ध्नि कम्पेन
 तथा हरिं वाचा सम्भाषणेन वृत्र हतवन्त वृत्रहणम् इन्द्रम्
 'ब्रह्मधूणवृत्रेषु क्षिप्' इति क्षिप् । स्मितेन मन्दहासेन अशेषान्
 सुरान् आलोकमात्रेण दृष्टिमात्रेण इत्य यथाप्रधान यथार्हं
 सम्भावयामास ॥ ४६ ॥

तस्मा इति । तस्मै शिवाय सप्तर्षिभिः । 'दिक्सख्ये सञ्ज्ञा
 याम्' इति समास । पुरस्तात् अग्रे जयेति आशी ससृजे
 प्रयत्ना । तान सप्तर्षीन् स्मितपूर्व्वम् आह । किमिति > वितते
 विस्तृते अत्र प्रवर्त्तिते विवाह एव यज्ञ तस्मिन् यूय मया
 पूर्व्वम् एव वृता प्राथिता अध्वर्यव ऋत्विज इति विशेष
 वाचिना सामान्यमक्तम् ॥ ४७ ॥

विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणै

सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः ।

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्य

ततार ताराधिपखण्डधारी २ ॥ ४८ ॥

खे खेलगामी तमुवाह वाह

सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः ।

विश्ववस्विति । विश्वावसु नाम कश्चित् गन्धर्व देवगायक
तत्राप्राग्रहरै तत्रमुखे प्रवीणै प्रकृतवीणै निपुणै वा । 'प्रवीणा
निपणाभिन्नविन्ननिष्णातशिक्षिता इत्यमर । त्रयाणा पुराणा
महाहार त्रिपुरम । 'तद्विद्यार्थोत्तरपद इत्यादिना समाहार-
समास । पात्रादिभ्य प्रतिबेधो वक्तव्य स नपुसकम इति
स्त्रीलिङ्गान्ततानिषेध । त्रिपुरस्य सम्बन्धि अवदान पूर्ववृत्त
कर्म विजयरूप त्रिपुरावदान तत् सङ्गीयमान स्तुयमान यस्य
स तथोक्त 'अवदान कर्म वृत्तम इत्यमर । ध्वान्त तम मोह
इति यावत् तद्विकारेण रागादिना लङ्घ्य अभिभवनीय न
भवति इति अध्वान्तविकारलङ्घ्य, विवाहादिकन्तु तस्य लीला
इत्यर्थं ताराधिपखण्डधारी चन्द्रशेखर शम्भु अध्वान माग
ततार अत्यगच्छत् ॥ ४८ ॥

खे इति । खे आकाशे खेल सुन्दर गच्छति इति खेल
गामी सशब्दा शब्दायमाना चामीकरकिङ्किणी काञ्चनक्षुद्र
घण्टिका यस्य स तथोक्त । 'किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका इत्यमर ।
'नद्यतस इति कप् । वाह्यते अनेन इति वाह वृषभ । करणे
घञ् । प्रोतघने स्थूतमेघे अत एव तटाभिघातात् रोधोभेदात्

१ विश्वावसु प्राग्रहर प्रमुख येषा ते नै ।

२ ताराधिपस्य खण्ड धरति य स ।

तटाभिघातादिव लग्नपङ्के
 धुन्वन् मुहु प्रोतघने^१ विषाणे ॥ ४९ ॥
 स प्रापदप्राप्तपराभियोगं
 नगेन्द्रगुप्त नगर मुहूर्त्तात् ।
 परो विलग्नैर्हरदृष्टिपातै
 सुवर्णसूत्रैरिव क्लृप्यमाण ॥ ५० ॥
 तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठ
 कुतूहलादिन्मखपौरदृष्ट ।
 स्वबाणचिह्नादवतीर्य^२ मार्गात्
 आसन्नभृष्टमियाय देव ॥ ५१ ॥ ×

लग्नपङ्के स्निष्टकर्दमे इव स्थिते विषाणे षड्ङ्गे मुहु धन्वन्
 त हरम उवाह वहति स्म ॥ ४९ ॥

स इति । स वाह न प्राप्त पराभियोग शत्रुसमाक्रान्ति
 यस्य तत तथोक्त नगेन्द्रेण हिमवता गुप्त राक्षित नगरम्
 ओषधिप्रस्य पुर अग्रे विलग्नै सक्रान्ते हरदृष्टिपाते सुवर्ण
 सूत्रै क्लृप्यमाण इव मुहूर्त्तात् प्रापत अन्यथा कथ दूरस्थाशु
 प्राप्ति स्यात् इति भाव । पुर प्रसृता हरदृष्टय पिङ्गलवर्ण
 त्वात् सौवर्णानि दृष्टा कर्षणादामानीव अलक्ष्यन्त इत्यर्थ ॥ ५० ॥

तस्येति । तस्य पुरस्य उपकण्ठे अन्तिके घन मेघ इव
 नील कण्ठ यस्य स घननीलकण्ठ देव कुतूहलात् दर्शनोत्
 सक्यात् उन्मुखै पौरे दृष्ट सन स्वबाणचिह्नात् त्रिपुर

१ प्रोत । प्रप्राप्त वधातो क्त ।

२ स्वबाणचिह्नात् स्वबाणस्य चिह्न यस्मिन् स तस्मात् ।

तमृद्धिमद्बन्धुजनाधिरूढैः
 वृन्दैर्गजाना गिरिचक्रवर्ती १ ।
 प्रत्यञ्जगामागमनप्रतीतः
 प्रफुल्लवृत्ते कटकेरिव स्वे ॥ ५२ ॥
 वर्गावुभौ देवमहोधराणा
 द्वारे पुरस्योद्धृतापिधाने २ ।
 समीयतुदूरविसर्पिषोषौ ३
 भिन्नैकसेतु पथसामिवौघौ ॥ ५३ ॥

विजयसमये स्यबाणाङ्गात् मार्गात् कुतश्चित् आकाशदेशात् अत्र
 तीर्थं अवरुद्ध्य आसन्नभूपृष्ठ निकटभूतलम् इयाय प्राप ॥ ५१ ॥

तस्मिन् । आगमनेन शिवागमनेन प्रतीतं हृष्ट गिरि
 चक्रवर्ती पर्वताधिराज हिमवान् अद्भिमता वस्त्रालङ्का
 रादिसमृद्धेन बन्धुजनेन अधिरूढैः, अनेन बन्धुना समस्वाम्य
 सञ्चितम् । गजाना वृन्दे प्रफुल्ल विकसितकुसुमा वृत्ता येषु
 तैः, स्व स्वकीये कटकैः नितम्बै इव, तं हरं प्रत्यञ्जगाम
 अभिययौ । कटकोऽस्ती नितम्बोऽद्दे' इत्यमर ॥ ५२ ॥

वर्गाविति । दूरविसर्पी दूरगामी घोष धृष्टौ तौ देवाश्च
 महोधराश्च तेषां देवमहोधराणाम् उभौ वर्गा उद्धृतापिधाने
 अपनीतकवाटे पुरस्य द्वारे भिन्न दीर्घं एकसेतुं याभ्यां
 तौ भिन्नैकसेतुं पथसाम् ओघौ प्रवाहौ इव, समीयतु
 सङ्गतौ ॥ ५३ ॥

१ गिरीणां चक्रवर्ती ।

२ उद्धृतापिधाने उद्धृटितम् अपिधानं यस्य ततः तस्मिन् ।

३ दूरविसर्पो दूरं विसर्पति यः स ।

ह्रीमानभूद् भूमिधरो हरेण
 त्रैलोक्यवन्देन कृतप्रणामः ।
 पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरम्
 आवर्जित नात्मशिरो विवेद ॥ ५४ ॥
 स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्री
 जामातुरग्रेसरतामुपेत्य १ ।

ह्रीमानिति । भूमिधर हिमवान् त्वय लोका त्रैलोक्यम्
 आतुर्वर्ण्यादित्वात् अञ्प्रत्यय । तस्य वन्देन नमस्काव्येण हरेण
 कृतप्रणाम सन । 'अद्विकपितृश्वशुरमातुलाना यवीयसाम ।
 प्रवथा प्रथम कुर्व्यात् प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥' इति स्मरणात् ।
 ह्रीमान् अभूत् महादेव प्रति स्वयमल्पत्वात् सङ्कोच प्राप इत्यर्थः ।
 ननु विदितेश्वरमहिम्न स्वय प्रागेव प्रणतस्य जामातुराचार
 मात्स्वीकारे क सङ्कोच इति शङ्का निरस्यति पूर्वमिति । हि
 यस्मात् स हिमवान् पूर्वं प्राक् एव तस्य ईश्वरस्य महिम्ना
 सामर्थ्येन दूरम् अत्यन्तम् आवर्जित नमितम् आत्मशिरि न
 विवेद सत्य स्वय प्रणतत्वानुसन्धाने न सङ्कोच तदनुसन्धानन्त
 औतसुक्यान्नास्ति इति भावः ॥ ५४ ॥

स इति । प्रीतियोगात् सन्तोषसम्बन्धात् विकसन्मुखश्री
 विकसन्ती मुखश्री यस्य स तथोक्त स हिमवान् जाया
 मिमीते जानाति इति जामातु वरस्य । पृषोदरादित्वात् साध ।
 जामाता दुहितु पति' इत्यमर । अग्रेसरता पुरोगामित्वम्
 उपेत्य एन देवम् आगुल्फ पादग्रन्थिपर्यन्त कीर्णानि पर्य
 स्तानि आपणमार्गेषु पण्यवीथिकासु पण्यानि यस्मिन् तत

१ अग्रेसरताम् अग्रे सरति य स तस्य भावः ताम् ।

प्रावेशयन्मन्दिरमृद्धमेनम्
 आगल्फकीर्णापणमार्गपुष्यम् ॥ ५५ ॥
 तस्मिन् मुहूर्ते पुरसुन्दरीणाम्
 ईशानसन्दर्शनलालसानाम् ।
 प्रासादमालासु बभूवरित्यं
 त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५६ ॥
 आलोकमार्ग सहसा व्रजन्त्या
 कयाचिदुद्देष्टनवान्तमाल्य ।

आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्यम् । तद्ग्रन्थी घुटिके गल्फौ इत्य-
 मर । ऋद्ध समृद्ध मन्दिर नगरम् 'मन्दिर नगरेऽगारे
 मन्दिरो मकरालये' इति विश्व । प्रावेशयत् ॥ ५५ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् मुहूर्ते हरपुरप्रेवेशसमये ईशानस्य
 मन्दर्शने लालसाना लोलपानाम् । 'लोलुपो लोलुभो लोलो
 लालसो लम्पटश्च स' इति यादव । पुरसुन्दरीणा प्रासाद-
 मालासु इत्य वक्ष्यमाणप्रकारेण त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्ट-
 कार्यान्तराणि विचेष्टितानि व्यापारा । 'नपुसके भावे ऋ
 इति ऋ । बभूवु आसन ॥ ५६ ॥

तान्येवाह पञ्चभि सौकै, आलोकेति । आलोकमाग-
 दर्शनपथ गवाक्षम् इत्यर्थे, सहसा व्रजन्त्या गच्छन्त्या कयाचित्त
 उद्देष्टन द्रुतगतिवशात् उन्मुक्तबन्धन अत एव वान्तमाल्य
 उद्दीर्णमाल्यश्च य स उद्देष्टनवान्तमाल्य करेण रुद्ध गृहीत
 अपि च केशपाश केशकलाप । पाश पक्षश्च हस्तश्च कला
 पार्था कल्पन्तरे' इत्यमर । तावत् आलोकनमार्गप्राप्ति

बन्धु न सम्भावित एव तावत्
 करेण रुद्धोऽपि च केशपाश ॥ ५७ ॥
 प्रसाधिकालम्बितमग्रपादम्
 आक्षिप्य काचित् द्रवरागमेव ।
 उत्सृष्टलीलागतिराऽ गवाक्षात्
 अलक्तकाङ्क्षा पदवी ततान ॥ ५८ ॥
 विलोचन दक्षिणमञ्जनेन
 सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
 तथैव वातायनसन्निकर्ष
 ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥

पर्यन्त बन्धु बद्धनाय इत्यर्थे न सम्भावित न स्मृत एव ॥ ५७ ॥

प्रसाधिकेति । काचित् स्त्री प्रसाधिकया अलङ्कृतया आलम्बित रञ्जनार्थं एतद्द्रवरागमे एव आर्द्रालक्तकमे एव अग्रश्च असौ पादश्च अग्रपाद इति समानाधिकरणसमासः । 'हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्' इति वामनः । तम् आक्षिप्य आक्षिप्य उतसृष्टलीलागतिं त्यक्तमन्दगमना सती आ गवाक्षात् गवाक्षपथ्यन्तु, पदहयमेतत् । पदवीम् अलक्तकाङ्क्षा लाचारसचिक्ता लचकार ॥ ५८ ॥

विलाचनमिति । अपरा स्त्री दक्षिण विलोचनम् अञ्जनेन सम्भाव्य अनङ्गुत्य तद्वञ्चितेन अञ्जनेन वञ्चित वामनेत्रयस्या सा तथोक्ता सती तथा एव तेन एव रूपेण शलाकाम अञ्जनकृर्चिका वहन्ती विभ्रती वातायनसन्निकर्ष गवाक्ष-

१ उतसृष्टलीलागति उतसृष्टा लीलयया गति यथा सा ।

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्याः
 प्रस्थानभिन्ना न बबन्ध नीवीम् ।
 नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेज
 हस्तेन तस्याववन्स्वयं वास ॥ ६० ॥
 अर्द्धाचिता सत्वामुत्थिताया
 पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।
 कस्याश्चिदासीद्गणना तदानीम्
 अद्भुष्टमूलापितस्त्रशेषा ॥ ६१ ॥

समोप ययौ । दक्षिणग्रहणं सधमात व्यत्क्रमद्योतनार्थम् 'सञ्च
 हि पूव्व मनथा अञ्जत' इति श्रुते ॥ ५८ ॥

जालान्तरेति । अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टि गवाक्ष
 मध्यप्रसारितदृष्टि सती प्रस्थानेन गमनेन भिन्ना त्वटिता
 नीवी वस्त्रग्रन्थिम 'नीवी परिपणे ग्रथौ स्त्रीणा जघनवाससि'
 इति विश्व । न बबन्ध नाबध्नात् । किन्तु नाभि प्रविष्टा आभर
 णाना किङ्किणीना प्रभा यस्य तेन प्रभैव नाभेरावरणमभूत्
 इति भाव । हस्तेन वास अवलम्ब्य उवा तस्यौ ॥ ६० ॥

अर्द्धेति । सत्वर सवेगम् उत्थिताया कस्याश्चित् अद्भुम
 आचिता मणिभि गुम्फिता अर्द्धाचिता दुर्निमिते सधमात
 दुःखेन निक्षिप्ते । दुःमिञ् प्रक्षेपणे इति धातो कर्माणि क्त ।
 पदे पदे प्रतिपदम् । वीष्पाया द्विर्भाव । गलन्ती गलद्गता ऋद्धौ
 रगणना मेखला तदानीं तस्मिन् अवसरे अद्भुष्टमूले अपित
 गलित स्त्रम् एव शेष यस्या सा आसीत् ॥ ६१ ॥

तासा मुखैरासवगन्धगर्भै
 व्याप्तान्तरा सान्द्रकुतूहलानाम् ।
 विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षा
 सहस्रपत्राभरणाश्च इवासन् ॥ ६२ ॥
 तावत् पताकाकुलमिन्दुमौलि
 उत्तोरण राजपथं प्रपेदे ।
 प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वन्
 ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणद्युतीनि ॥ ६३ ॥
 तमेकदृश्य नयनैः पिवन्त्य
 नार्थ्यो न जगन्निषयान्तराणि ।

तासांमिति । तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणाम्
 आसवगन्धगर्भेषु तां मुखैर्व्याप्तान्तरा कृन्नावकाशा गवाक्षा सहस्रपत्रा
 भरणा इव आसनं, कमलालङ्कृता इव स्थिता इत्यर्थः ॥ २ ॥

तावदिति । तावत् तस्मिन् अवसरे इन्दुमौलि ईश्वर
 दिवा अपि प्रासादशृङ्गाणि ज्योत्स्नया अभिषेकेण स्वपनेन
 द्विगुणद्युतीनि द्विरावृत्तकान्तीनि । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्ये
 न्द्रियामख्यतन्तुषु' इति वेजयन्ती । कुर्वन् पताकाभिः आकुल
 आकोर्णम् उत्तोरणम् उच्छ्रित्तोरणं राजपथं प्रपेदे ॥ ६३ ॥

प्लवमिति । एक एव दृश्यं दर्शनीयं तम एकदृश्यं तम
 इत्यत्र नयनैः पिवन्त्य अतिदृष्ट्या पश्यन्त्य इत्यथ 'ता
 शब्द इति दृष्टिभिरापिबन्त्य' इति वा पाठः । नार्थ्यं विषयान्तराणि

तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिगता
 सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६४ ॥
 स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थम्
 अपर्णया पेलवयापि तप्तम् ।
 या दास्यमप्यस्य लभेत नारी
 सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥ ६५ ॥
 परस्परिण स्पृहणीयशोभ
 न चेदिदं हृन्मयोजयिष्यत ।

एतत् अत्रान विषयान श्रदादीन् इत्यर्थं न जमु न्निद्
 इत्यर्थं । तथाहि, आमा नारीणा शेषेन्द्रियवृत्ति श्रोत्रादि
 प्रवृत्ति सर्वात्मना स्वरूपकात्स्न्येन चक्षुः प्रविष्टा इव श्रोत्रा-
 दीनि इन्द्रियाणि स्वातन्त्र्यात् ग्रहणाशक्तेश्चक्षुरेव प्रविश्य वीत
 क त स्वयमप्येनमुपलभन्ते किमु ? अन्यथा स्वस्वविषयाधिगम
 कि न स्यात् इति भाव ॥ ६४ ॥

अथ पौराङ्गनावचनान्याह स्थान इति । पेलवया के म
 रुया अपि अपर्णया पार्ष्वत्या एतस्मै शिवाय इदम् एतदर्थम् ।
 'अर्थान मह नित्यसमास सर्व्वलिङ्गता च इति विशेष्यनिर्णयम् ।
 दुश्चर तप तप्त स्थाने यत्नम् । कुत ? या नारी अस्य ईश्वरस्य
 दास्य दासीत्वम् अपि लभेत् सा कृतार्था स्यात् । या अङ्ग एव
 शय्या ताम अङ्कशय्या लभेत् सा किमुत् ? कृतार्थेति किम्
 वक्तव्यम् । इत्यर्थं ॥ ६५ ॥

परस्परिणति । स्पृहणीयशोभ भवे आशास्मान्स्नैन्
 य्यम् इदं हृन्मिथुनम् 'ह ह रहसि' इत्यादिना निपात । पर

स्पृहणीया शोभा यस्य तत ।

अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्न
 पत्यु प्रजाना विफलोऽभविष्यत् ॥ ६६ ॥
 न नूनमाखूढरूपा शरीरम्
 अनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।
 व्रीडादमु देवमुदीच्य मन्ये
 सन्नप्रस्तदेह स्वयमेव काम ॥ ६७ ॥
 अनेन सम्बन्धमुपेत्य दिष्ट्या
 मनोरथप्रार्थितमीश्वरेण ।

अरेण न अयोजयिष्यत् न योजयेत् यदि प्रजाना पय विधातु
 अस्मिन् द्वये ह ह रूपविधान सौन्दर्यनिर्माणे यत्न प्रयत्न
 विफल अभविष्यत् भवत । एतदनरूपस्त्रीपुसान्तराभावात्
 नति भाव 'लिङ् निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ इति लङ् ॥ ६६ ॥

नेति । आखूढरूपा प्रखूढकोपेन हरेण कुसुमायुधस्य
 कामस्य शरीर न दग्ध नून किन्तु काम अमु देवम् उदीच्य
 दृष्ट्वा व्रीडात् सौन्दर्येण जितोऽस्मि इति लज्जया स्वयमेव
 सन्नप्रस्तदेह त्यक्तदेह इति मन्ये, इत्युत्प्रेक्षा । नास्या आकृते
 कोप सम्भवति इति भाव ॥ ६७ ॥

काश्चित्काञ्चिदाह, अनेनेति । हे आलि । सखि । 'आली
 सखी वयस्या च इत्यमर । शैलराज हिमाम दिष्ट्या इति
 आनन्देऽन्यथम्, मनोरथे प्रार्थितम् अवरुद्धम् अभिलाषविषयो
 कृतम् इत्यर्थ । 'प्रार्थनायाञ्चजावरोधयो इति अभिधानात् ।
 अनेन ईश्वरेण सम्बन्धम् उपेत्य अवाप्य क्षितिधारणेन उच्चम
 उन्नत मूर्द्धानम् उच्चैस्तरम् उन्नततरम । उच्चैरित्ययथात्

मूर्ध्निमानमालि क्षितिधारणोच्चम्

उच्चैस्तर वक्ष्यति शैलराज ॥ ६८ ॥

इत्योपधिप्रस्थविलासिनीना

शृण्वन् कथा श्रोत्रसुखस्त्रिनेत्र १ ।

केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टि

हिमालयस्थानलयमाससाद ॥ ६९ ॥

तत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्त

शरह्वनाद्दीधितिमानिवोद्गाण ।

तरपप्रत्यय । मूर्ध्ना द्रयत्वात् नामुप्रत्ययान्ता निपातं
‘किमेत्तिङ् श्यघादात्स्रद्रव्यप्रकष इत्यादिना अद्रव्यप्रकर्षे तस्य
विधानादिति । वक्ष्यति धारयिष्यति । वहतेर्लृट् ॥ ६८ ॥

इतीति । त्रिनेत्र व्यम्बक त्रिनेत्रत्रिनयनशब्दयो क्तभ्रा
दिषु च’ इति एत्वाभाव । इति इत्यम् ओषधिप्रस्थविलासिनीना
सम्बन्धिनी श्रोत्रसुखा श्रवणमधुरा कथा आलापान शृण्वन्
कयूरै अद्भदै चूर्णीकृता लाजाना मुष्टय यस्मिन् त तथो
क्तम् । तत्रावकीर्णा आचारलाजा अन्तराले एवाद्भदै चूर्णपेष
पिष्यन्ते इति पुरन्धिजनसम्बन्धातिशयोक्ति । हिमालयस्य
हिमवत आलय भवनम आससाद ॥ ६९ ॥

तत्रेति । तत्र हिमवदालये अच्युतेन विष्णुना दत्तहस्त
विस्तीर्णत्वावलम्ब सन, शरह्वनात् शरन्मघात्, शरद्विशेषणा
न्मेषस्य शुभ्रत्व गम्यते । दीधितिमान् सूर्य इव, उच्छ्राण दृषात्
अवतीर्य कमलासनेन पूज्यम् अग्रे क्रान्तानि प्रविष्टानि अन्ति

क्रान्तानि पूव्व कमलासनेन
 कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतीर्विवेश ॥ ७० ॥
 तमन्वगिन्द्रप्रमखाञ्च देवा
 सप्तर्षिपूर्व्वा परमर्षयश्च ।
 गणाञ्च गिर्यालयमभ्यगच्छन्
 प्रशस्तमारम्भमितोत्तमार्था ॥ ७१ ॥
 तत्रेश्वरगे विष्टरभाग् यथावत्
 सरत्नमर्घ्यं मधुमञ्च गव्यम् ।

पत कक्ष्यान्तराणि गेहप्रकोष्ठान्तराणि विवेश । 'कक्ष्या कर्क
 षित्रीया कुञ्चुां गेहप्रकोष्ठके' इति यादव ॥ ७० ॥

तमिति । तम ईश्वरम् अन्वक अनुपदम । अय्ययमेतत्
 अन्वगन्वत्तमनुगेऽनुपद क्लीवमय्ययम्' इत्यमर । इन्द्रप्रमखा
 देवाश्च सप्त ऋषयः पूर्व्वे येषां ते सप्तर्षिपूर्व्वा । 'न वत्तप्रीहौ
 इति सर्व्वनामसञ्ज्ञाप्रतिषेध । परमर्षयः सनकादिमहर्षयश्च
 सन्महत्परमोत्तमोत्तकृष्टा पूज्यमानै इति तत्पुरुष । गणा
 तमथाश्च, उत्तमार्था महामयोजनानि प्रशस्त प्रकृष्टममोघ
 मित्यथ । आरभ्यते इति आरम्भ उपाय तम इव, गिर्या
 नय हिमवन्मन्दिरम् अभ्यगच्छन् प्राविशन् इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

तत्रेति । तत्र हिमवटालये ईश्वर विष्टरभाक् आसन
 गत उपविष्ट इत्यर्थः यथावत् यथार्हं विधिवत् इत्यर्थः सरत्न
 रत्नमहितम् अर्घ्यम् अर्घ्यार्थजल, मधु क्षौद्रम् अस्मिन् अस्मि
 इति मधुमत् गव्नि भव गव्य दधि च मधुपर्कम् इत्यथ । दधि
 मधनी सपिर्मध्वनाभे' इति आश्वलायनश्रुत्यस्येवात् । नवे

नर्व दुकूले च नगोपनीत
 प्रत्यग्रहीत् सर्व्वममन्त्रवर्ज्जम् ॥ ७२ ॥
 दुकूलवासा १ स बधूसमीप
 निन्द्य विनोतैरवरोधदत्तै ।
 वेलासमीप स्फाटफेनराजि
 नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादै ॥ ७३ ॥
 तथा प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या
 प्रफुल्लचक्षु कुमुद कुमार्थ्या ।

दुकूले च इति सर्व्वं नगोपनीत हिमवदानीतम् अर्थादिक
 मन्त्रान वज्जयित्वा मन्त्रवर्ज्जं, ततो नजसमास, अमन्त्रवर्ज्जं
 मन्त्रान न वज्जयित्वा इत्यर्थ । 'द्वितीयायाञ्च इति गगमल
 प्रत्यय इत्याह न्यासकार अनदात्त पदमेकवज्जमित्यत्र
 प्रत्यग्रहीत स्वीकृतवान् ॥ ७२ ॥

दुकूलेति । अथ दुकूलवासा दुकूल वसान इत्यर्थ स
 हर विनोते अनङ्कते अवरोधेषु ये दत्ता ते अवरोधदत्ते
 बधूसमीप निन्द्ये नीत । कथमिव ? स्फाटा फेनाना राजि यस्य
 स, उदकम् अस्य अस्ति इति उदन्वान समद्र । 'उदन्वानुदधौ
 च' इति निपातनात् साधु । नवे अचिरोदितै चन्द्रपादै
 चन्द्रकिरणौ वेलासमीपम इव ॥ ७३ ॥

तयति आनन चन्द्र इव इति उपमितिसमास, प्रवृद्धान
 आननचन्द्रस्य कान्ति यस्या तथा तथोक्तया तथा कुमार्थ्या
 श्रवदा लोके इव, ससृज्यमान सद्गच्छमान शिव चक्षुषि
 कुमार्थ्या इव तानि प्रफुल्लानि यस्य स तथोक्त चेत सलिलम

प्रसन्नचेत सलिल शिवोऽभूत्
 ससृज्यमान शब्देव लोक ॥ ७४ ॥
 तयो समापत्तिषु कानराणि
 किञ्चिद् व्यवस्थापितसहतानि ।
 ह्रीयत्तणा तत्क्षणांश्च मन्वभूवन्
 अन्योन्यलीलानि विलोचनानि ॥ ७५ ॥
 तस्या कर शैलगुह्यपनीत
 जग्राह ताम्राङ्गुलिमष्टमूर्त्तिम् ।
 उमातनौ गूढतनौ रक्षरस्य
 तच्छङ्खिन पूञ्जमिव प्ररोहम् ॥ ७६ ॥

७४ तत् प्रसन्न यस्य स तत्प्रकृत प्रसन्नचेत सलिल आत् ।
 शरङ्गोऽथारपि यथोचित प्रशङ्खानि योज्यानि ॥ ७४ ॥

तयोरिति । तय वद्वरयो समापत्तिषु यद्वद्वया
 र्कृतिषु कानराणि चक्रितानि । अधीरे कातर इत्यमर ।
 एतन्मर्थान इति भाव । किञ्चित ईषत् व्यवस्थापितानि
 विलोचनानि पथात् सहतानि विवात्तानि च इति व्यव
 हारसहतानि । 'पूञ्जकाल' इत्यादिना तत्परुष । अद्योत्र
 विलोचनानि सम्प्लानि । लीलश्चलसदृशयोऽप्यमर
 ॥ ७५ वचनानि दृष्टय तत्क्षणांश्च तस्मिन् क्षणे ह्रीयत्तणा द्विधा
 र्गमित्ता सङ्कोचम अन्वभूवन् ॥ ७५ ॥

तस्या इति । अष्टमूर्त्तिं शिव तस्मात् इवरात् शङ्ख
 ना तच्छङ्खिन तञ्जीतस्य इत्यर्थ अत एव, उमातनौ उपा
 दीर गन्तनौ गन्तशरोरस्य रक्षरस्य पूञ्ज प्ररोहम् इव

१ गन्त तनु यस्य स तस्य ।

रोमोद्गम प्रादुर्भूदुमाया
 खिन्नाङ्गुलि पुङ्गवकेतुरासीत् ।
 वृत्तिस्तथो पाणिसमागमेन
 सम विभक्तेव मनोभवस्य ॥ ७७ ॥

प्रयुक्तपाणिग्रहण यदन्यत्
 वधूवर पुष्यति कान्तिमाप्नुम् ।

पामादुरमित् स्थित श्लेगुरूपनीन श्लेगुरक्षणा (हिमवता) प
 नीत प्रापितम अथवा श्लेगुरक्षणा हिमवतपरोधसा उपनीत
 ताम्राङ्गुलि रक्ताङ्गुलि तस्या पाञ्चधा कर जग्राह ॥ ७६ ॥

राभति । उमाया र मोद्गम रामाञ्च प्रादुरभूत ।
 पमान गौ पुङ्गव टपम 'गोरतद्धितलकि इति टच । स
 फतुचिक्त यय स पङ्गवकेतु शिव खिन्नाङ्गुलि आसीत्
 अत्रोत्पद्यते, पाणिसमागमेन पाण्यो सस्यर्शेन कर्वा तथो
 प्रवचया मनोभवस्य वृत्ति अवस्थिति सम विभक्ता इव
 मनोभवेव यथ । प्राकभिद्धस्याप्यनुरागसास्यस्य सम्प्रति
 तत्कार्यदर्शनान पाणिसस्यर्शे नतत्वमुत्पद्यते । नन कन्या तु
 प्रथमसङ्गमे विन्नकरचरणा भवति पमानु रोमाञ्चितो म
 तोति वानस्यायनेन विपरीतमुक्तमिति चेत् नेप दोष एभि
 रनयाभाप परीनेतेति वाक्यशेष एभिरिति व प्रचनेन खद
 रामाञ्च । तस्य स लपात्किपोपलण्त्वावगमन आनयमाप
 धारणा । अत्र तव रप्रथमे अन्यथाभिधानान खोक्तिविरोध
 त्वपाया । तदन्त रध्वशम नोवद्या सुयुक्तमप्ये चय । सात्त्व
 कास्तु 'स्तम्भ' उपरोमाञ्च खेदो वेदयोपय अथ वेदय्य
 मियष्टो सात्त्विका परिकीर्त्तिता ॥ इति ॥ ७७ ॥

प्रयुक्ति । यत यसात कारणात् प्रयुक्त पाणिग्रहण

सान्निध्ययोगादनयोस्तदानी १

किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥ ७८ ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो

उदञ्चिषस्तन्मिथुन २ चकाशे ।

मेरीरुपान्तेष्विव वर्त्तमानम्

अन्योन्यससक्तमहस्त्रियामम् ॥ ७९ ॥

तौ दम्पती ३ त्वि परिणीयवङ्गिम्

अन्योन्यमस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।

उस्य तत तथोक्तम् अन्येन लौकिके बभूवुश्च वरश्च बधूवर । समा
हार इव हेतुवद्भाव । तदानीं पाणिगुह्यकाने अनया उमा
शिवयोः सान्निध्ययोगात् सान्निधिभावात् अय्याम् उत्तमा कान्ति
शोभा पथ्यति पश्याति तस्य उभयस्य उमामहेश्वररूपस्य मिथ
नस्य श्री किं कथ्यते यत्र सागादन्यस्य शोभा नाम तस्य शोभा
वक्तव्या इत्यर्थः । त्रिप्राहसमय गौरीशिवौ बधूवरावनुप्रविश
नाम इत्यागम ॥ ७८ ॥

प्रदक्षिणेति । तत् मिथुनम् उदञ्चिष उन्नतज्वालस्य
कृशानो कर्मण प्रदक्षिणप्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणात् चकाशे
शिव २ मेरीरुपान्तेषु परिसरेषु वर्तमानम् आवर्त्तमान
इति प्रदक्षिणीकुळत् इत्यर्थः अन्योन्येन ससक्तमहत्त, मिथुन
स्पर्शतद् विप्रपणम् । अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियाम रात्रि
इत्येवम् इव । समाचारे इव हेतुवद्भाव ॥ ७९ ॥

ताविति । स परस्तात् एव हित विधत्ते इति परोधा

१ सान्निध्ययोगात् सान्निधि एव सान्निध्य तस्य याग इत्यात ।

२ दाम्पत्य इत्येव अस्त्रिय तस्य स तस्य ।

३ ज्ञाया च पतिश्च तौ ।

स कारयामास बधू पुरोधः
 तस्मिन् समिद्धाच्चिषि लाजमोक्षम् ॥ ८० ॥
 सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्ध
 गुरुपदेशाद्बदन निनाय ।
 कपोलससर्पिणिव स तस्या
 मुहूर्त्तकर्णोत्पलता प्रपेदे ॥ ८१ ॥
 नदीपदारुद्राणुगण्डलेखम्
 उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमण्डो ।

पुरोहित' अन्योन्यस्य सम्यग्नेन स्पर्शमुखेन निमीलिताक्षौ तौ
 जाया च पतिश्च दम्पती कर्म्मभृतौ, जायाशब्दस्य दम्भात् । निपा
 तित । वक्त्रे त्रि त्रिवारम् । 'द्वित्रिचतुर्भ्यं मुच् इति सुच
 परिणोयणरित नीत्वा प्रदक्षिणीकार्थं इत्यर्थं । नयतेद्विकर्म्म
 भाग ल्यप् । समिद्धाच्चिषि दीप्तज्योते तस्मिन् वक्त्रो बधू लाज
 मोक्ष नात्रविसर्ग कारयामास । 'एकोरन्यतरस्याम् इति
 विकल्पादर्णिकर्त्तु कर्म्मत्वम् ॥ ८० ॥

सेति । सा बधू गरो पुरोधस उपदेशात् इष्ट घ्राण
 तप्रेण इत्यर्थं गय यस्य त लाजधूमाञ्जलि वदन निनाय ।
 कपोलससर्पिणी शिखा यस्य स तथोक्त स धूम तस्या
 गौर्या मुहूर्त्तकर्णोत्पलता प्रपेदे । धूमस्य विसृमरत्वान्मुहूर्त्त
 ग्रहणम् ॥ ८१ ॥

तदिता । तत् बधूमुखम् आच रधमग्रहणात् आचार
 प्राणधूमत्वात् ईषत् आर्द्रे त्वन्ने अहणे च गण्डलेखे गण्डस्थानं
 यस्य तत् तथोक्तम् अणो उच्छ्वासी उद्गच्छन् कालाञ्जनस्य
 राग रञ्जन यस्य तत् तथोक्तं क्लान्त यत्रावतस यत्राङ्गरकर्ण

बध्मुखं क्लान्तयवावतसम्
 आचारधमग्रहणाद् बभूव ॥ ८२ ॥
 बध् द्विज प्राह तवैष वत्से
 वङ्गिविवाह प्रति कर्मसाक्षी ।
 शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या
 कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥ ८३ ॥
 आलोचनान्तं श्रवणे वितत्य
 पीतं गुणैस्तद्वचनं भवान्या ।
 निदाघकालोत्त्वणतापयेव
 माहेन्द्रमन्त्रं प्रथमं पृथिव्या ॥ ८४ ॥

परं यस्य तत् तथाभूतं बभूव । लाजाञ्जलिं विस्मृत्य धमाग्र
 जिघ्रेत' इति प्रयोगवृत्तिकार ॥ ८२ ॥

बधूमिति । अथ बधू द्विजं परोधा प्राह । किमिति ?
 वत्से । एष वङ्गिविवाहं प्रातः विवाहकर्मणि इत्यर्थं
 कर्मसाक्षी कर्मगृहा, भर्त्रा शिवेन सह भक्तविचारया निवि
 चारया त्वया धर्मचर्या धर्माचरणं कार्या कृत्या इति ।
 अथ च प्राजापयविवाहो द्रष्टव्यः । यथाच आश्वलायनः 'सह
 धर्मचरैरेदिति प्राजापत्य' इति ॥ ८३ ॥

आलोचनान्तमिति । भवस्य पत्न्या भवान्या 'इन्द्रवरुण
 भवशब्दरूढं इत्यादिना डीप्' आनगागमश्च । आलोचनान्तं
 नेवान्तपर्यन्तम् । आङ्गार्यादाभिविधो' इति अथयीभावः ।
 श्रवणे श्रोत्रे वितत्य विस्तार्य तत् पूर्वोक्तं गुरो यान्त्रिकस्य

! सुक्तविचारया सुक्तं विचारं यथा सा तथा ।

ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय
 प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।
 सा दृष्ट इत्याननमुन्नमथ्य
 ह्रीसन्नकण्ठी कथमप्युवाच ॥ ८५ ॥
 इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन
 प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारैः ।
 प्रणोमतुस्तौ पितरौ प्रजाना
 पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥ ८६ ॥

उच्यते सप्त धम्म चर इति वाक्ये, निदाघकाले ग्रीष्मकाले
 उपातपया उष्णकाले उपाया पृथिव्या प्रथमम आद्य माहेन्द्र
 यात्रेण अस्मिन्, पीतम अत्रादरेण ^{गुरुत्वात्} इत्यर्थे ॥ ८४ ॥

ध्रुवेणिति । प्रिय दर्शन यस्य कर्मभूतस्य तेन प्रियदर्शनेन
 ध्रुवेण शाश्वतेन भर्त्रा ध्रुवस्य नक्षत्रविशेषस्य दर्शनाय । 'ध्रुवो
 भूमिं क्रीवन्ति निश्चितं शाश्वते विषु इत्यमर । प्रयुज्यमाना
 दृश्यतामिति प्रेय्यमाणा ह्रीसन्नकण्ठी ह्रीया हीनस्वरा सा बधू
 कथम् अपि आननम उन्नमथ्य दृष्ट इति उवाच ॥ ८५ ॥

इत्यमिति । इत्यम् अनेन प्रकारेण । इदमतस्यस इति
 थमप्रत्यय । विधिज्ञेन विवाहप्रयोगज्ञेन शास्त्रज्ञेन इत्यर्थे
 पुरोहितेन हेमवतेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारैः कृतविवाह
 कर्माणौ प्रजाना पितरौ तौ उमामहेश्वरौ पद्मामनस्थाय
 पद्मामनोपविष्टाय पितृणा पितृ पितामहाय ब्रह्मणे । पिता
 मन्त्रो विरिञ्चौ स्यात् तातस्य जनकेऽपि च इति विश्व ।
 पित्र्यमातुन्मातामह इति निपातनात् सा । प्रणोमतु

१ प्रयुक्त पाणिग्रहणम् एव उपचार यथा तैः ।

बधूर्विधात्रा प्रतिदन्द्यते स्म
 कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।
 वाचस्पति सन्नपि सोऽष्टमूक्तौ
 त्वाशास्यचिन्तास्तिमितो बभूव ॥ ८७ ॥
 ऋतोपचारा चतुरस्रवेदी १
 तावेत्य पश्चात् कनकासनस्थो ।
 जायापती लौकिकमेघणीयम्
 आर्द्राक्षतारोपणमन्वभ्रताम् ॥ ८८ ॥

नमस्कृतुं पितामहा पितामहस्य पितृरपि पूज्यतां र्त्ति
 भाव ॥ ८७ ॥

बभूविति । बधू कन्या विधात्रा ब्रह्मणा ह कन्या
 शोभन । वीर प्रसा अपत्य यस्या सा वीरप्रसवा वीरसम्भव
 इति प्रतिदन्द्यते स्म आशिषमूक्ता इत्यर्थः । स विधाता वा
 स्पति वागीश्वरोऽपि सन । कस्कादियु पाठात् साव । अष्टमूक्तौ
 शिवे तु आशास्यम् आकाङ्क्षा तत्र चिन्ता विचार इत्यर्थः ।
 स्तिमित मन्द बभूव तस्य निरोहस्याशास्यभावादाशिषि
 स्तिमितमन्व इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

ऋतेति । तौ जायापतो बभूवौ पश्चात् ननुकारान्तर
 कृपा रचिता उपचारा उप्यरचनादय यस्या ता चतुरत्र
 वदोम् एत्य प्राप्य कनकासनस्थौ स तौ लौकिक लोके विदि
 तम् आचारप्राप्तस इत्यर्थः अत एव एषणीयम् आशास्यम् ।
 'तथापि लौकिकाचार मनसापि न लङ्घयेत्' इति शास्त्रात्

१ चतुरत्रिंशत् इति यस्या सा च वरे च इति कश्चिदर्थः ताम् ।

पत्वान्तलगेर्जलविन्दुजालै
 आकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।
 तयोरुपर्यायद्वनालदण्डम्
 आधत्त लक्ष्मी कमलातपत्रम् १ ॥ ८६ ॥
 द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन
 सरस्वती तन्मिथुन नुनाव ।
 सस्कारपूतेन वरं वरेण्य
 बधू सुखग्राह्यानिबन्धनेन ॥ ८७ ॥

अथ अकृत्तम इत्यर्थः । इषेरिच्छार्थादनीयर्प्रत्ययः । आर्द्रा
 क्षतारोपणम् अन्वगृताम् ॥ ८८ ॥

पत्वान्तेति । लक्ष्मी श्रीदेवी पत्वान्तेषु दलप्रान्तेषु लग्न
 जलविन्दुजाले आकृष्टा आहता मुक्ताफलजालेन प्रान्त
 लक्ष्मिना मुक्ताकनापेन या शोभा सा येन तत् तथोक्तम् आयत
 जालम् एव दण्ड यस्य तत् कमलम् इव आतपत्र तत्
 तयो उपरि आधत्त दधौ ॥ ८६ ॥

द्विधेति । अथ सरस्वती वाग्देवी द्विधा संस्कृतप्राकृत
 रूपेण द्वेषिधेन प्रयुक्तेन उच्चारितेन वाङ्मयेन शब्दजालेन तत्
 मिथुन ननाव तुष्टाव । णु म्नुताविति धातोर्लिट् । केन कमित्याह,
 सस्कारेति । सस्कारेण शास्त्रव्युत्पत्त्या पूतेन प्रकृतिप्रत्ययविभाग
 पूढेन संस्कृतेन इत्यर्थः । वरेण्य वरणीयं श्लाघ्यम् इत्यर्थः । वरुणो
 वैरोणादिक एण्यप्रत्ययः । वर वोढार शिव सुखेन ग्राह्य सुबोध
 निबन्धनेन रचना यस्य तेन वाङ्मयेन प्राकृतभाषया इत्यर्थः बधू
 नुनाव इत्यनन सम्बन्धः ॥ ८७ ॥

१ आतपत्रं त्रायते इति आतपत्रम् ।

तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेद
रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।
अपश्यतामभरसा मुहूर्त्तं
प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥ ८१ ॥

ताविति । तौ दम्पती सन्धिषु मुखादिनिर्वहणान्तेषु
पञ्चसन्धिषु । तदुक्तं दशरूपके, 'मुख प्रतिमुख गभ सावमघो
यमहति' इति । व्यञ्जितवृत्तिभेद स्फटीकृतकौशिक्यादिवृत्ति
विशेष रसानुगण्येनेति शेष । तदुक्तं भूपालेन, कौशिकी स्यात्
तु शृङ्गारे रस वोर तु सात्वती । रौद्रबीभत्सयोवृत्तिनिश्चयतार
भटो पन । शृङ्गारादिषु सर्वेषु रसेष्विष्टा तु भारती । तथा
कौशिक्यारभटी चैव सात्वती भारती तथा । चतस्रो वृत्तयो
ज्ञया तामु नाद्य प्रतिष्ठितम्' इति । रसान्तरेषु शृङ्गारादिपरस-
भेषु । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्वे रस ' इत्यमर ।
'शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवोरभयानका । बीभत्साङ्गतशान्ता या
रमा पुत्रैरुदाहता' इति । प्रतिबद्धरागप्रतिनियमन प्र-
वृत्तललितादिराग यस्मिन् रसे । यो रागो विहितस्तन्
भारेण प्रयत्नरागम् इत्यर्थ । यथाह काहल रौद्रेऽङ्गते तथा
वारे परागेण प्रगीयते । शृङ्गारहास्यकरुणा स्त्रीरागेण
प्रकीर्त्तिता । भयानके च बीभत्से शान्ते गयो नपुंसक ॥
इति । ललिताङ्गहार मधुराङ्गविच्छेपम् । 'अङ्गहारोऽङ्गनिष्पे
इत्यमर । आदौ भवम् आद्य रूपकान्तरप्रकृतिभूतम् इत्यर्थ ।
तदुक्तम् 'आहु प्रकरणादीना नाटक प्रकृति बधा' इति
अभरसाम् उर्वशादीना प्रयुज्यते इति प्रयोग रूपक नृपकम्
इत्यर्थ । आद्यमिति विशेषणत त मुहूर्त्तम् अपश्यता वृष्ट
वन्तौ । 'पान्नाध्मास्था इत्यादिना वृशे पश्चादेश ॥ ८१ ॥

देवास्तदन्ते हरमूढभार्य्य १
 किरीटबद्धाञ्जलयो निपत्य ।
 शापावमाने प्रतिपन्नमूर्त्ते २
 ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥ ६२ ॥
 तस्यानुमेने भगवान् विमन्यु
 व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।
 कालप्रयुक्ता खलु कार्य्यविद्भि
 विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥ ६३ ॥

त्वा इति । देवा इन्द्रादय तदन्ते तस्य प्रयोगदर्शनस्य
 ३५ अवमान ऊढभार्य्य परिणीतदार हर किरीटेषु बद्धा
 अञ्जलय येषां ते तथोक्ता सन्त निपत्य प्रणम्य शापावमाने
 प्रातपन्नमूर्त्ते लञ्चशरीरस्य 'परिणेष्यति पार्व्वतो यदा' इत्या
 विज्ञा शापस्य पार्व्वतीपरिणयान्तत्वात् इत्यथ । पञ्चशरस्य
 कर्त्तुं सेवा ययाचिरे, पुन समासादितशरीरस्य तस्य
 मवा स्वीक्रियतामिति प्रार्थयामासु इत्यर्थः । 'दुह्याचपच्'
 इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ ६२ ॥

३ तस्यति । विमन्यु विगतक्रोध भगवान् ईश्वर आत्मनि
 अपि तस्य कामस्य सायकाना व्यापारम अनमेने । तथाहि
 कार्य्यविद्भि कार्य्यज्ञै अथवा कालविद्भि अवसरज्ञै काले योग्या
 वधार प्रयुक्ता अनष्टिता भर्तृषु स्वामिषु विषये विज्ञापना सिद्धिम
 एति खलु सफला भवतीत्यथ । प्रथमेवास्य स्मरसेवास्वीकार
 ह्त् त्मन्यपि तत्सायकव्यापारमङ्गीकृतवानिति ॥ ६३ ॥

१ ऊढभार्य्यम् ऊढा भार्या यत्र स तत्र ।

२ प्रतिपन्नमूर्त्ते प्रतिपन्ना मूर्त्ति येन स तस्य ।

अथ विबुधगणांस्तानिन्दमौलिर्विसृज्य
 क्षितिधरपतिकन्यामाददान करेण ।
 कनककलशयुक्तं भक्तिशोभासनाथ
 क्षितिविरचितशय्य कौतुकागारमागात् ॥६६॥
 नवपरिणयलज्जाभूषणा तत्र गौरीं
 वदनमपहरन्ती तत्कृताक्षेपमीश ।

अथेति । अथ इन्दुमौलि ईश्वर तान विबुधगणात्
 विसृज्य क्षितिधरपतिकन्या पावती करेण आददान कनक
 कलशयुक्त मङ्गलार्थम् अन्तर्निहितहेममयपूर्णकुम्भ भक्तय
 पध्यादिरचना तासां शोभया सनाथ सहितम् इत्यर्थं क्षिति
 विरचितशय्य क्षितिविरचिता स्यण्डलकल्पिता शय्या इत्यर्थ
 यस्मिन् तत तथोक्त कौतुकागारम् आगात् शय्यागृहजगाम ।
 अत्राश्रयायन 'अत ऊर्ध्वमन्तारलवणाग्निनावध शायिनौ
 ब्रह्मचारिणौ स्याताम् इति । अत ऊर्ध्वं विवाहात् ऊर्ध्वं
 आ विरात्रात् इति शेषः । विरात्रं द्वादशरात्रं वा इति
 नात् । तथा कामशास्त्रेऽपि, 'अथ परिणयरात्रौ प्रक्रमन्नेव
 किञ्चित् तिसृषु च रजनीषु सप्तभावा दुनोति । त्रिदिनमिह
 न भिन्द्याद् ब्रह्मचर्यं न चास्या हृदयमननुरुध्य खेच्छया नमः
 कुर्यात् ॥ ६४ ॥

नवेति । तत्र कौतुकागारे दश ईश्वर नवपरिणयेन ।
 नवोद्वाहेन या लज्जा सा भूषणा यस्यां ताम् अत एव तेन
 ईश्वरेण कृताक्षेप कृताकर्षणम् उन्नमितम् इति यावत् वदनम्
 अपहरन्ती साचीकुव्वतीम्, अयं लज्जानभावः । अनुभावात्लज्ज
 ग्राह शयनसखीभ्यः अपि शयने सहशयिनीभ्यः अपि न दृष्ट
 सहचरीभ्योऽपि इत्यर्थं कथञ्चित् लक्ष्मिण दत्तवाच दत्तोत्तरः ।

अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाच कथञ्चित्
प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ॥ ८५ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
उमापरिणयो नाम सप्तम सर्गः ।

गौरा प्रमथा भङ्गिकिरीटिप्रभृतय हास्यरसाधिदेवता पश्य
पत पारिषदा । यथाह भरत , शङ्गारो विष्णुदेवत्यो हास्य
प्रमथनैवत ।' इति, 'प्रमथा स्य पारिषदा' इत्यमर तथा
मङ्गलविकारे मुग्धविकृतचेष्टिते गूढम् अप्रकाश हासयामास,
हास'उपायैर्लज्जामपाकर्तुं प्रवृत्त इत्यथ । यथाह गोर्नर्द
'हामेन मधना नर्भं वचसा लज्जिता प्रियाम । विलसन्नञ्ज
कुञ्जोत्त निपुणस्य सखीजने ॥' इति ॥ ८५ ॥

इति श्रीकृत महोपाध्याय कोलाच भङ्गिनाथ रूर्गरिचिते ७

कुमारसम्भवव्याख्याया सञ्जीवनासमाख्याया सप्तम सर्गः ।

